

สมาธิเทศ

อาหารเรปฏิกุลสัญญา

บัดนี้ ภาวนานิเทศแห่งอาหารเรปฏิกุลสัญญา ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ถัดอารูปนิเทศว่า "เอกา สลฺยา - สัญญา ๑" ดังนี้ มาถึงแล้ว โดยลำดับ

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอาหารเรปฏิกุลสัญญานั้น ดังต่อไปนี้ สภาพใดยอมนำมา เหตุนี้ สภาพนั้นจึงชื่อว่า อาหาร (แปลว่า สภาพผู้นำมา) อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ กพพิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร

[สิ่งที่อาหารนำมา]

ถามว่า ก็ในอาหาร ๔ อย่างนั้น อาหารอย่างไรน ย่อมนำอะไรมา?

ตอบว่า กพพิงการาหารยอมนำไอชัญฐมกรูป (รูปกลาปมีโอชาเป็นที่ ๘) มา ผัสสาหารนำเวทนา ๓ มา มโนสัญเจตนาหารนำปฏิสนธิในภพ ๓ มา วิญญาณาหารนำมารูปในขณะที่ปฏิสนธิมา

[ภัยที่เกิดเพราะอาหารเป็นเหตุ]

ในอาหาร ๔ อย่างนั้น ภัยคือความนิยมนินดี ย่อมมีในเพราะ

* คือมหาภูตรูป ๔ และ สี กลิ่น รส โอชา.

กพพิงการาหาร ภัยคือความเข้าไปหา ย่อมมีในเพราะผัสสาหาร
ภัยคือความเข้าถึง (คือเกิด) ย่อมมีในเพราะมโนสัญญาเจตนาหาร
ภัยคือปฏิสนธิ ย่อมมีในเพราะวิญญาณาหาร ก็แลในอาหารทั้งหลาย
อันมีภัยจำเพาะอย่างนี้นั้น กพพิงการาหาร จึงควรชี้แจงด้วยพระโอวาท
ที่เปรียบอาหารด้วยเนื่อบุตร ผัสสาหาร ควรชี้แจงด้วยพระโอวาทที่
เปรียบผัสสะด้วยโคถกหน้ง มโนสัญญาเจตนาหาร ควรชี้แจงด้วย
พระโอวาทที่เปรียบภพด้วยหลุมถ่านเพลิง วิญญาณาหารควรชี้แจง
ด้วยพระโอวาทที่เปรียบวิญญาณด้วยหอกหลาว แล

[อาหารที่ประสงค์เอาในกรรมฐานนี้]

แต่ในอาหาร ๔ นี้ กพพิงการาหารอันแยกประเภทเป็นของกิน
ของคิม ของเคี้ยว ของลิม เท่านั้น ท่านประสงค์เอาว่าอาหารในความ
ข้อนี้ ความหมายรู้อันเกิดขึ้นโดยที่ถือเอาอาการที่ปฏิภูถในอาหารนั้น
ชื่ออาหารเปปฏิภูถสัญญา พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอาหารเปปฏิภูถสัญญา
นั้น พึงเรียนเอากรรมฐานได้แล้ว (จำไว้) มิให้ผิดจากที่เรียกมา
แม้แต่บทเดียว ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (คนเดียว) แล้วจึง
พิจารณาความปฏิภูถในกพพิงการาหารอันแยกเป็นของกิน ของคิม
ของเคี้ยว ของลิม โดยอาการ ๑๐ อาการ ๑๐ นี้ คืออะไรบ้าง คือ

คมนโต	โดยการเดินไป
ปริเยสนโต	โดยการแสวงหา
ปริโภคโต	โดยการบริโภค

อาสยโต	โดยอาสยะ (เอาไปธาตุในลำไส้ที่ออกมา มาประสมกับอาหารที่กลืนลงไป
นิชานโต	โดยที่พัก (คือกระเพาะอาหาร ?)
อปริปุกโต	โดยยังไทย์่อย
ปริปุกโต	โดยย่อยแล้ว
ผลโต	โดยผล
นิสฺสนฺทโต	โดยการไหลออก
สมมกฺขนโต	โดยความเปราะเปื้อน

[คมนโต-ปฏิภูถโดยการเกิดไป]

ใน ๑๐ บทนั้น บทว่า "คมนโต - โดยการเดินไป" นั้น
ความว่า ความปฏิภูถโดยการเดินไป พระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็น
โดยนัยดังนี้ว่า "อันบรรพชิตในพระศาสนาที่ขึ้นชื่อว่ามีอานุภาพมาก
อย่างนี้ละ ทำการสาธยายพระพุทธรวณะก็ดี สมณธรรมก็ดี ตลอดทั้ง
สิ้น เลิกในตอนเช้าตรู่แล้ว (ไป) ทำวัตรที่ลานพระเจดีย์และลาน
พระโพธิ์ ตั้งน้ำฉัน น้ำใช้ กวาดบริเวณ ชำระร่างกายแล้ว ขึ้น
ที่นั่ง มนสิการกรรมฐานสัก ๒๐ - ๓๐ คาบ แล้วจึงลุกขึ้นถือบาตรและ
จีวร (จำต้อง) ละตไปวันอันเป็นที่ปราศจากชนเบียดเสียด สะดวก
แก่ (การอยู่อย่าง) ปวิเวก ถึงพร้อมด้วยร่มเงาและน้ำ สะอาด เย็น
เป็นภาคพื้นนารีนรมย์ (จำต้อง) งดมุ่งหวังความยินดีในวิเวกอันเป็น
อริยคุณ มีน้ำมุงสู่หมู่บ้านไปเพื่อต้องการอาหาร ดังสุนัขจึงจอก

มุ่งหน้าสู่ป่าช้าไป (เพื่อต้องการซากศพ) ฉะนั้น เมื่อไปอย่างนั้น
เล่า ตั้งแต่ลงเตียงหรือตั้งไป ก็ต้องย่ำเครื่องลาดอันเคลื่อนกล่น
ไปด้วยสิ่งไม่สะอาดมีละอองติดเท้าและมูลจึงจอกเป็นต้น ต่อขึ้นไปก็
จำต้องเจอหน้ามูข้อนปฏิภูมียิ่งกว่าภายในห้อง เพราะกลางที่ก็ถูกสิ่งปฏิภูม
มีมูลหนูและมูลค้างคาวเป็นต้นทำให้เสียไป ถัดออกไปก็จำต้องเจอ
พื้นล่าง (กุฎี) ซึ่งปฏิภูมียิ่งกว่าชั้นบน เพราะกลางที่ก็เปราะไปด้วยมูล
นกเค้าและมูลนกพิราบเป็นต้น ต่อออกไปก็จำต้องเจอบริเวณอันปฏิภูม
ยิ่งกว่าพื้นล่าง (ของกุฎี) เพราะกลางที่ก็สกปรกไปด้วยหญ้าและใบไม้
เก่า ๆ ที่ลมพัดมา ด้วยปีศาจวะ อุจจาระ น้ำลาย น้ำมูก ของพวก
สามเณรที่เป็นไข้ และด้วยน้ำและโคลนในหน้าฝนเป็นต้น ทางเดิน
ไปวิหาร (จากบริเวณ) อันปฏิภูมียิ่งกว่าบริเวณไปอีก ก็จำต้องเจอ
อนึ่ง เธอผู้ไหว้พระโพธิ์และพระเจดีย์โดยลำดับแล้ว (ไปหยุด) ยืน
อยู่ที่วัดกมลกล (โรงหยุดตริก*) ตรึกไปว่าตนจำต้องไม่เหลียวแล
พระเจดีย์อัน (งาม) เช่นกับกองแก้วมุกดา และพระโพธิ์อัน (งาม)
จับใจเช่นกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอัน (งาม) มีสง่าด้วยความ
๑. ไม่สมกับคำพรรณนาชมเสนาสนะ (ถัดไป ๓ บรรทัด) ที่ว่างามสง่าราวกะเทพิमान
นำรั้นรมย์.
๒. มหาภูิกว่า "เป็นที่ ๆ ภิกษุไปหยุดตริกว่า วันนี้จะไปภิกษาที่ไหนหนอ " ใน
วิสุทธิมรรคแปลร้อยอธิบายเพิ่มเติมเอาไว้ว่า " วัดกมลกลนั้น เป็นโรงสำหรับภิกษุ
ผู้ถือบิณฑบาต แต่ในขณะที่ไปยืนอยู่ที่โรงวัดนั้นเวลาเดียว เวลานอกนั้นเขตรีกอยู่แต่ใน
พระกรรมฐานทั้งวันทั้งคืน" ชอบกล ทำไมต้องทำที่ไว้ให้ไปหยุดตริก จะตริกเสียที่กุฎี
หรือที่อื่นไม่ได้หรือ.

พร้อมมูลแล้ว मैंเทพพิมาน หันหลังให้สถานที่อันน่ารื่นรมย์เห็นปานนี้
ไป ก็เพราะอาหารเป็นเหตุ ดังนี้แล้วก้าวออกเดินไปตามทางไปสู่
หมู่บ้าน ก็จำต้องเจอทางอันมีต่อแเลหนามบ้าง ทางอันถูกกำลังน้ำ
เซาะ (เป็นร่องลึก) และลุ่ม ๆ ดอน ๆ บ้าง แต่นั้น เธอผู้นุ่ง
ผ้า (ด้วยความรู้สึก) เหมือนปิดแผลฝี คาดประคด (ด้วยความ
รู้สึก) เหมือนพันผ้าพันแผล ห่มจีวร (ด้วยความรู้สึก) เหมือน
คลุมโครงกระดูก นำบาตรไป (ด้วยความรู้สึก) เหมือนนำกระเบื้อง
ใส่ยาไป ถึงที่ใกล้ช่องทางเข้าหมู่บ้าน ก็จะพึงได้เจอซากต่าง ๆ
เช่นซากช้างบ้าง ซากม้าบ้าง ซากโคบ้าง ซากกระบือบ้าง ซาก
คนบ้าง ซากงูบ้าง ซากสุนัขบ้าง * ไซ้แต่จะพึงได้พึงได้เจอก็หาไม่ แม้
กลิ่นของซากเหล่านั้นที่มากกระทบจมูก ก็เป็นสิ่งที่เธอจำต้องทนด้วย
ต่อนั้น เธอจะต้อง (หยุด) ยืนที่ช่องเข้าหมู่บ้าน มองดูทางเดิน
ในหมู่บ้าน (เสียก่อน) เพื่อหลีกเลี่ยงอันตราย มีช้างคูด ม้าคูดเป็นต้น
สิ่งปฏิกูลมีเครื่องลาด (ที่เปื้อนละออง) เป็นต้น มีซาก
หลายอย่างเป็นปริโยสาน ดังกล่าวมาจะนี้นี้ เป็นสิ่งที่เธอจำต้องเหยียบ
ย่ำด้วย จำต้องเจอด้วย จำต้องได้กลิ่นด้วย ก็เพราะอาหารเป็นเหตุ
ความปฏิกูลโดยการเดินไป พระโยคาวจรพึงเห็นลงดังนี้เถิดว่า "โอ !
ปฏิกูลจริงนะพ่อ อาหาร (นี้) "

* พึงดูพิลึกพิลั่น หมู่บ้านอะไร มีกระทั่งซากช้างและซากคน ทิ้งให้เหม็นโงงอยู่
เช่นนั้น.

[ปริเยสนโต - ปฏิภูทโดยการแสวงหา]

(ความปฏิภูท) โดยการแสวงหา เป็นอย่างไร ? บรรพชิต

ผู้แม่ทนความปฏิภูทในการเดินไปอย่างนี้แล้ว เข้าสู่หมู่บ้าน คลุมตัว ด้วยสังฆาฏิก ก็ต้องเที่ยวไปตามทางในหมู่บ้านตามลำดับเรือน เหมือนคนกำพร้ามือถือกระเบื้องเที่ยวไปฉะนั้น ในทางไรเล่า คราวฤดูฝน ในที่ ๆ ย่ำ ๆ ไป เท้าจมลงในเลนกระทั่งถึงเนื้อปลีแข็ง ต้องถือบาตร ด้วยมือข้างหนึ่ง ยกจิวรได้ด้วยมือข้างหนึ่ง ครั้นถึงฤดูร้อน ก็ต้องเที่ยวไป (ภิกขา) ทั้งที่ร่างกายมอมแมมด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่ฟุ้งขึ้นด้วยกำลังลม ถึงประตูเรือนนั้น ๆ แล้ว ก็ต้องเจอ ลางที่ก็ต้อง ย่ำหลุมโสโครกและแอ่งน้ำครำ อันคละคล่ำไปด้วยของโสโครกมีน้ำล้างปลา น้ำล้างมือ น้ำชาข้าว น้ำลาย น้ำมูก และมูลสุนัขมูลสุกร เป็นต้น คลาคล่ำไปด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว ซึ่งเป็นแหล่งที่แมลงวันในหมู่บ้านขึ้นมาเกาะที่สังฆาฏิกบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่ศิระษะบ้าง เมื่อเธอเข้าไปถึงเรือนเล่า เจ้าของเรือนลางพวกก็ให้ลางพวกก็ไม่ให้ ที่ให้เล่า ลางพวกก็ให้ข้าวที่หุงไว้แต่เมื่อวานบ้าง ของเคี้ยวเก่า ๆ บ้าง กับข้าวมีแกงถั่วบด ๆ เป็นต้นบ้าง ที่ไม่ให้เล่า ลางพวกบอกว่า "โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด เจ้าข้า" เท่านั้น แต่ลางพวกแสรังทำเป็นไม่เห็น นิ่งเฉยเสีย ลางพวกก็เบือนหน้าเสีย ลางพวกก็ร้องว่าเอาด้วยคำหยาบ ๆ เป็นต้นว่า "ไปเว้ย คนหัวโล้น" ถึงอย่างนี้ เธอก็จำต้องเที่ยวบิณฑบาตไปในหมู่บ้านอย่างคนกำพร้า แล้วจึงออกไปแล

สิ่งปฏิภูมิมิเลนเป็นอาติดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่เธอจำต้อง
เหยียบย่ำด้วย จำต้องเจียดด้วย จำต้องทนด้วย ตั้งแต่เข้าสู่หมู่บ้าน
จนกระทั่งออกไป ก็เพราะอาหารเป็นเหตุโดยแท้ ความปฏิภูมิต่อ
การแสวงหา พระโยคาวจรพึงเห็นลงดังนี้เถิดว่า "โอ! ปฏิภูมิต่อ
จริงนะพ่อ อาหาร (นี้) "

[ปริโภคโต - ปฏิภูมิต่อการบริโภค]

(ความปฏิภูมิต่อ) โดยการบริโภคเป็นอย่างไร ? ก็ความปฏิภูมิต่อ
โดยการบริโภค บรรพชิตผู้มีอาหารอันแสวงหา (ได้มา) อย่างนี้แล้ว
นั่งตามสบายอยู่ในที่อันผาสุกภายนอกหมู่บ้าน พึงเห็นลงดังนี้เถิดว่า
"เธอยังมิได้หย่อนมือลงในอาหาร (ที่อยู่ในบาตร) นั้นเพียงใด
เธอได้เห็นภิกษุผู้เป็นครุฐานิยะก็ดี คนผู้เป็นลัทธิก็ดี เช่นนั้นแล้ว
ก็อาจนิมนต์ (หรือเชื้อเชิญให้บริโภคอาหารนั้น) ได้อยู่เพียงนั้น"
แต่ครั้งพอเธอหย่อนมือลงในอาหารนั้นด้วยใครจะฉนั้น จะกล่าว (เชื้อ
เชิญท่าน) ให้รับ (อาหารนั้น) มีอันจะต้องกระดากอาย" ครั้ง
เมื่อเธอหย่อนมือลงแล้วขำอยู่ เหงื่อ (มือ) ออกตามนิ้วทั้ง ๕
ทำข้าวสุกแม้ที่กระด้างเพราะความแห้งให้ชุ่มจนอ่อนไปได้ ทีนี้ ครั้ง
บิณฑบาตนั้นเสียงความงามไปแล้วเพราะการกระทำแม้เพียงขำ เธอ
๑. ลขุขิมนุสสุ (คนผู้เป็นลัทธิ) นี้ ถ้าหมายถึงคฤหัสถ์ก็อย่างไรอยู่ เพราะอาหารที่
ภิกษุยังมิได้ทำให้เป็นแดน จะให้คฤหัสถ์ได้ก็เฉพาะมารดาบิดาเท่านั้น ให้คฤหัสถ์อื่น
เป็นอาบัติเพราะทำให้ศรัทธาไทยให้ตก เพราะฉะนั้นถ้าเป็น ลขุขิมนุสสุ ก็จะไม่ผิด.
๒. เพราะเกรงไปว่าท่านจะรังเกียจว่าจะให้ของที่เป็นแดน.

ทำให้เป็นคำวางลงในปากแล้ว ฟินล่างทำกิจแห่งครก ฟินบนทำกิจแห่งสาก ลิ่นทำกิจแห่งมือให้สำเร็จไป บิณฑบาตนั้น อันโฆลกด้วยสากคือฟิน พลิกไปมาอยู่ด้วยลิ่น รวากะข้าวสุกในรางข้าวสุกอยู่ในปากนั้น น้ำลายใสจางที่ปลายลิ่นก็เปื้อนเอา น้ำลายข้นแต่กลางลิ่นเข้าไปก็เปื้อนเอา มูลฟินในที่ ๆ ไม่ชำระฟินไม่ถึงก็เปื้อนเอา บิณฑบาตนั้นที่เหล็กและเปื้อนแล้วอย่างนี้ มีลิกลิ่นและการปรุงแต่อย่างวิเศษนานไปทันที กลับกลายเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง ดังสำรอกของสุนัขที่อยู่ในรางข้าวสุกจะนั้น บิณฑบาตนั้นแม้เป็นอย่างนี้ก็เปื้อนสิ่งที่พึงกลืนลงไปได้ เพราะมันล่องคลองจักษุ (คือมองไม่เห็น)"

[อาสยโต - ปฏิกุลโดยอาสยะ]

(ความปฏิกุล) โดยอาสนะ (อาโปธาตุในลำไส้ที่ออกมาประสมกับอาหารที่กลืนลงไป) เป็นอย่างไร? ความปฏิกุลโดยอาสยะพึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็แล้วอาหารที่ได้บริโภคเข้าไปแล้วอย่างนี้ เมื่อกำลังเข้าไปข้างใน (ลำไส้) เพราะเหตุที่ในอาสยะ ๔ คือ ปิตตาสยะ (อาสยะคือน้ำดี) เสมหาสยะ (อาสยะคือเสมหะ) ปุพพาสยะ (อาสยะคือบุพโพ) โลหิตาสยะ (อาสยะคือโลหิต) อาสยะอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมมีเป็นแท้ แม้แก่พระพุทธรเจ้าและพระปัจเจกพุทธร แม้ * ต่ (ปิณฑปาต) เป็นอวุตตรกรรม ในมกุเขติ ทั้ง ๓ บท จะแปลเป็นอวุตตรกรรม ความจะพึงยากในภาษาไทย จึงแปลคัตไปอย่างนั้น.

แก่พระเจ้าจักรพรรดิ แต่สำหรับพวกคนมีปัญญาอ่อน* อาสยะมีทั้ง ๔
อย่าง เพราะเหตุนี้ ผู้ใดมีปิตตาสยะยิ่ง (อาหารที่เข้าไปในลำไส้)
ของผู้นั้น ก็เป็นเหมือนเปรอะด้วยยางมะขางชั้น ๆ น่าเกลียดยิ่งนัก
ผู้ใดมีเสมหาสยะยิ่ง ของผู้นั้นก็เหมือนเปรอะด้วยน้ำในเตงหนู ผู้
ใดมีปุปพาสยะยิ่ง ของผู้นั้นก็เหมือนเปรอะด้วยเปรียงเน่า ผู้ใด
มีโลหิตาสยะยิ่ง ของผู้นั้นก็เหมือนเปรอะด้วยน้ำข้อม (จิวร)
น่าเกลียดยิ่งนัก"๑

[นิชานโต - ปฏิภูตโดยที่พัก (คือกระเพาะอาหาร)]

(ความปฏิภูต) โดยที่พัก (คือกระเพาะอาหาร ?) เป็น
อย่างไร ? ความปฏิภูตโดยที่พักพึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "อาหารอัน
กลืนเข้าไปที่เปื้อนด้วยอาสยะ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วนั้น เข้าไป
ภายในท้องแล้วจะเข้าไปพักอยู่ในภษณะทำด้วยทองก็หาไม่ได้ ไปพัก
อยู่ในภษณะ (อันวิเศษอื่นๆ) มีภษณะประดับแก้วมณีหรือภษณะ
ทำด้วยเงินเป็นต้นก็หาได้ แต่ว่าถ้าคนอายุ ๑๐ ขวบกลืนลงไป (มัน)
ก็ (ไป) พักอยู่ในโอกาสที่เป็นเช่นหลุมคูถอันไม่ได้ล้างมา ๑๐ ปี

๑. จับบพมาเป็น มนุทปุลลณัน - บุญน้อย ในมหาฎีกาเป็น มนุทปุลลณ แต่ว่าจะเป็น
ปัญญาอ่อน หรือบุญน้อย อย่างไรก็เข้าใจยากอยู่นั่นเองทำไมจึงเป็นเช่นนั้น.
๒. อาสยะ ในที่อื่นหมายถึงกระเพาะก็มี เช่น อามาสยะ หมายถึงกระเพาะอาหาร
และ ปุกกาสยะ หมายถึงกระเพาะอุจจาระ แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงโอกาสหนึ่ง ยังไม่
ถึง อามาสยะ อาหารลงไปถึงนั้นแล้วต้องระคนกับอาโปธาตุ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ
ทั้ง ๔ อย่าง คือ น้ำดี เสมหะ บุปโพ และโลหิต แล้วจึงเลื่อนต่อไปถึง อามาสยะ
(?) ข้อนี้อ่านเห็นเค้า อาหารที่สำรอกออกมามีสีแปลก ๆ ก็มี ดังที่เราพูดกันว่า "ราก
เขียวรากเหลือง"

ถ้าคนอายุ ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปีกลืนลงไป (มัน)

ก็ (ไป) พักอยู่ในโอกาสที่เป็นเช่นหลุมคูถอันไม่ได้ล้างมา ๒๐-๓๐-

๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี ถ้าคนอายุ ๑๐๐ ปีกลืนลงไป (มัน)

ก็ (ไป) พักอยู่ในโอกาสที่เป็นเช่นหลุมคูถอันไม่ได้ล้างมา ๑๐๐ ปี "

[อปริปกโต - ปฏิภูทโดยยังไม่ย่อย]

(ความปฏิภูท) โดยยังไม่ย่อย เป็นอย่างไร ? ความปฏิภูท

โดยยังไม่ย่อย พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็แลอาหารนี้นั้น ที่เข้าไปพัก

อยู่ในโอกาสอย่างนั้นแล้ว ยังไม่ย่อยเพียงใด ที่กลืนลงไปในวันนั้น

บ้าง ในวันวานบ้าง ในวันก่อนนั้นบ้าง ทั้งหมดด้วยกัน อันฟ้าเสมหะ

ปิดคลุมไว้ ก่อเป็นฟองเป็นต่อมขึ้น อันเกิดซึ่งความเป็นของน่าเกลียด

อย่างยิ่งตั้งอยู่ในที่มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละอันเป็นที่มืดมิด ทลป

ไปด้วยกลิ่นอายอับด้วยกลิ่นซากสัตว์ (ที่เป็นอาหาร) ต่าง ๆ มี

กลิ่นเหม็นน่าเกลียดนักอยู่เพียงนั้น เปรียบประดุจของไม่สะอาดต่าง ๆ

เช่นหญ้า ใบไม้ เสื่อขาด ๆ และซากงู ซากสุนัข (กระทั่ง)

๑. ข้อ นิทานโต นี้ ว่าโดยลำดับความก็น่าจะเป็นกระเพาะอาหาร แต่อธิบายที่ว่า

เหมือนหลุมคูถ พึงดูเป็นลักษณะกระเพาะอุจจาระไปไม่สมกัน อาหารที่กลืนลงไปยัง

ไม่ย่อย ยังไม่เข้าลักษณะกระเพาะอุจจาระไปไม่สมกัน อาหารที่กลืนลงไปยัง

๒. นานรณป...ปวนวิจริเต ปาฐะนีถ้าไม่คลาดเคลื่อน ปวน ตรงนี้ก็มีได้หมายถึง

ป่า ปวน แปลว่า ลม ก็ได้ ในที่นี้จึงแปลเอาความว่ากลิ่นอาย ส่วน วิจริต เมื่อ

เข้ากับกลิ่น ก็ต้องแปลว่า ทลป ว่า พึ่ง ให้ประสบประสานกันไปเช่นนั้น.

ซากคน ° ที่ตกอยู่ในหลุม (โศโครก) ช้างช่องเข้าหมู่บ้านพวก
จันทาล อันถูกเมฆ (ฝน) นอก (ฤดู) กาลในหน้าร้อนตรครด
แล้ว ถูกแดดแผดเผา ก็ก่อเป็นฟองเป็นต่อม (ส่งกลิ่นน่าเกลียด)
อยู่ฉะนั้น"

[ปริปกกโต - ปฏิภูทโดยย่อแล้ว]

(ความปฏิภูท) โดยย่อแล้วเป็นอย่างไร ? ความปฏิภูทโดย
ย่อแล้ว พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "อาหารนั้นเมื่อเป็นสิ่งที่ย่อยไปด้วย
ไป (ธาตุ) ในร่างกาย ในโอกาส (ที่พักอยู่) นั้นแล้ว ก็หาได้
กลายเป็นของมีค่าเช่นทองและเงินไป ดังแร่ทั้งหลายมีแร่ทองแร่เงิน
เป็นต้นไม้^๒ แต่มัน (กลับ) ปล่อยฟองและต่อม (ออกมา)
กลายเป็นกรีสประจุปีกกาสะยะ (กระเพาะอุจจาระ) ไป เหมือนดิน
สีเหลืองที่เขาคดที่หินบดแล้วบรรจุเข้าไว้ในกระบอก (ไม้ไผ่) ฉะนั้น
และกลายเป็นมูตรประจุมุตตวัตติ (กระเพาะปัสสาวะ) ไป"

[ผลโต - ปฏิภูทโดยผล]

(ความปฏิภูท) โดยผลเป็นอย่างไร ? ความปฏิภูทโดยผล
พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็อาหารนี้ ที่ย่อยดีเท่านั้นจึงผลิตซากต่าง ๆ มี
๑. พวกจันทาลมักง่ายสปรก ถึงกับทิ้งศพคนไว้เช่นนั้นเทียวหรือ ? จะเป็นกลางครึ่ง
กลางที่กระมัง พอนึกเห็นอย่างได้ในบ้านในเมืองเรา นี้ นาน ๆ ก็มีความนำทารกเป็นบ้าง
ตายบ้าง ไปทิ้งตามกองขยะ ผู้ร้ายฆ่าคนตายแล้วนำศพไปหมกทิ้งไว้ตามร่องตามคู แต่
ก็ทำไมพวกจันทาลจึงไม่นำพาต่อศพนั้นเสียเลย ช่างทนดมกลิ่นอยู่ได้ !
๒. อธิบายว่า แร่ธาตุ เช่น แร่ทองแร่เงินนั้น ใช้ไฟหลอมมันเข้า มันก็ปล่อยเนื้อแท้
ของมันออกมา กลายเป็นทองเป็นเงินบริสุทธิ์ไป แต่อาหารหาเป็นเช่นนั้นไม่."

ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้นขึ้นได้ ที่ข้อมไม้ดี (กลับ) ก่อโรค
ตั้ง ๑๐๐ ชนิดขึ้น เป็นต้นว่า หิดเปื้อย หิดด้าน คุคทะราด เรื้อน
กลาก หิด ใอ และลงแดง" นี้ผลของมัน"

[นิสุสนทโต - ปฏิภูทโดยการไหลออก]

(ความปฏิภูท) โดยการไหลออก เป็นอย่างไร? ความปฏิภูท
โดยการไหลออก พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็อาหารนั้น เมื่อกลืนลงไป
เข้าไปช่องเดียว (แต่) เมื่อไหลออก ไหลออกจากหลายช่อง
อย่างเช่นว่า มูลตา (ไหลออก) จากตา มูลหู (ไหลออก) จาก
หู หนึ่ง อาหารนั้น ในคราวกิน กินกับพรรคพวกมากคนก็มี แต่
ในคราวไหลออกมันกลายเป็นของไม่สะอาด มีอุจจาระปัสสาวะ เป็นต้น
ไปเสียแล้ว ก็ถ่ายออกแต่คนเดียว หนึ่ง ในวันที่หนึ่ง คนกินมัน
รำริง เบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัสก็มี (แต่) ในวันที่สองมันไหล
ออก คนปิดจมูก เบือนหน้า เกลียด กระดาก หนึ่ง ในวันที่หนึ่ง
คนยินดี ละโมบ ติดใจ สยบ กลืนมันลงไปก็มี แต่พอวันที่สอง
เพราะค้างอยู่ที่คั่นเดี๋ยวก็สิ้นยินดี เกิดเป็นทุกข์ อาย รังเกียจ ถ่าย
ออกไป เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า
* โรคลงแดง เกิดเพราะอาหารข้อมไม้ดี หรือไม่ข้อม นี้คิดจะลึก! ทำให้นึกกลาง
แคลงศัพท์อติสาร แปลว่า โรคลงแดง ถูกแล้วหรือ ได้พบลงแห่งแปลว่า โรคบิด
ก็เข้าเค้าเหมือนกัน แต่ถ้าแปลเสียว่า โรคท้องร่วง หรือ ลงท้อง ก็จะหมดปัญหา
ในที่นี้ เพราะว่าอาหารข้อมไม้ดีหรือไม่ข้อม เกิดเป็นพิษขึ้นก็ทำให้ท้องร่วง พึงได้สนิท.

"ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน อันมีค่ามาก
เข้าทางช่องเดียว (แต่) ไหลออกจาก ๕ ช่อง
ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินอันมีค่ามาก คน
กินกันพร้อมทั้งพวกพ้อง (แต่) เมื่อถ่ายออก
ย่อมอ่อนเร็น ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน
อันมีค่ามาก คนนิยมยินดีกินเข้าไป (แต่) เมื่อ
ถ่ายออกย่อมเกลียด ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และ
ของกินอันมีค่ามาก ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และ
ของกินอันมีค่ามาก เพราะค้างอยู่คั่นเดียว ก็เป็น
ของเสียไปสิ้น"

[สมมุทฺกชนโต - ปฏิภูทโดยความเปราะเป็อน]

(ความปฏิภูท) โดยความเปราะเป็อนเป็นอย่างไร ? ความ
ปฏิภูทโดยความเปราะเป็อนพ้งเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็แลอาหารนั้น
แม้ในเวลาบริโภท ก็เป็อนมือ ริมฝีปาก ลิ้น แลเพดานปาก มือ
ริมฝีปาก ลิ้น แลเพดานปากนั้นเป็นลิ่งปฏิภูทไปเพราะถูกอาหารนั้น
เป็อนเอา ซึ่งแม้ล้างก็ย้งต้องล้างอีกเล่า เพื่อขจัดคลัน เมื่อคน
บริโภทมันเข้าไปแล้ว (มัน) ย่อยเป็นฟองปุดขึ้นด้วยไฟ (ธาตุ)
ในกายอันชานไปทั่วร่างแล้วก็ขึ้นมาเป็อนฟัน โดยเป็นมูลฟัน เป็อน
ลิ่งที่เนื่องด้วยปากเช่นลิ้นและเพดานปาก โดยเป็นเขพะและเสมหะ
เป็นต้น เป็อนทวารทั้งหลาย มีช่องตา ช่องหู ช่องจมุก และช่อง
เบ็องล่าง เป็นต้น โดยเป็นมูลตา มูลหู น้ำมูก น้ำมูตร และกรีส
เปรียบเหมือนเมื่อข้าวถูกหุงอยู่ ลิ่งที่เป็นกากทั้งหลายมีเกลบ รำ และ

ข้าวลืบเป็นต้น ย่อมลอยขึ้นมาเปื้อนขอบปากหม้อข้าวและฝาละมี
ฉะนั้น ซึ่งทวารเหล่านี้ที่มันเปื้อนเอาแล้ว แม้ล้างอยู่ทุกวันก็ยังเป็น
สิ่งไม่สะอาดไม่น่าขบใจอยู่นั้น ในทวารทั้งหลายไรเล่า เพราะล้าง
ทวารลงอย่างเข้า มือก็เป็นสิ่งที่จำต้องล้างด้วยน้ำอีกที เพราะล้าง
ทวารลงอย่างแล้ว มือนั้นฟอกด้วยโคลมนัยบ้าง ด้วยดินบ้าง ด้วย
ฝุ่นหอมบ้างตั้ง ๒-๓ ครั้ง จึงหายจากความปฏิกูล"

[อาหารเรปฏิกูลสัญญาณาน]

เมื่อโยคางจรภิกษุนั้น พิจารณาเห็นความปฏิกูลโดยอาการ ๑๐
อย่างนี้ ทำจนเป็นตักกาหตะ (ตริกเอามาได้) วิตักกาหตะ (ตริ
เอามาได้) อยู่ กพพิงการาหารย่อมจะปรากฏโดยอาการปฏิกูล เชอ
ส้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอทำไป
อย่างนั้น นิเวศทั้งหลายจะรำบ จิตจะตั้งมั่นโดยอุچارสมาธิ อัน
ไม่ถึงอัปปนา เพราะความที่กพพิงการาหารเป็นสภาพลิกโดยความ

* ปกฐะในวิสุทธิธรรมรค พิมพ์ครั้งที่ ๓ พิมพ์ไว้เป็น ปาฏิกุลยตา น วิคจฺจติ - ความ
ปฏิกูลไม่หาย เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น ปาฏิกุลยตาย วิคจฺจติ เพราะถึงจะ
เป็นมือล้างทวารหนัก เมื่อได้ฟอกถึง ๓ ครั้งก็ควรจะหายปฏิกูลแล้ว แม้ในวิสุทธิธรรมรค
แปลร้อย สมานินเทศ พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๒๕๓ ก็พิมพ์ไว้ว่า "ต้องสี
ด้วยโคลม สีด้วยดิน สีด้วยจุนของหอม จึงปราศจากปฏิกูล" ดังนี้

ถึงกระนั้น ความที่ว่า "มือหายจากความปฏิกูล" นั้นก็ฟังดูไม่สู้จะแยบคาย
เพราะที่จริงนั้น "ความปฏิกูลหายไปจากมือ" ต่างหาก ถ้าจะเป็นอย่างนี้ ปาฐะก็ต้อง
เป็น "ปาฏิกุลยตา วิคจฺจติ" และเมื่อเป็นดังนี้ ปาฏิกุลยตา ย่อมเป็นประชาของ
ประโยชน์ โรวีโต (เหตุโต) ก็เก้อ หาที่จอดไม่ได้ ถ้าจะให้เข้ารูปประโยคได้ ก็ต้อง
ทำเป็นลักษณะ คือ เป็น โรวีเต อย่างนี้ดูจะแยบคายดีกว่าอย่างอื่นด้วยซ้ำไป.

เป็นสภาวะธรรม* แต่เพราะว่าสัญญา (ความกำหนดหมาย) ใน กพพิงการอาหารนั้น ย่อมปรากฏด้วยอำนาจการถือเอาการปฏิภูม เพราะเหตุนี้ ธรรมฐานนี้จึงถึงซึ่งความนับ (คือได้ชื่อ) ว่า "อาหารปฏิภูมสัญญา" ดังนี้

[อานิสงส์แห่งอาหารปฏิภูมสัญญา]

ก็แลจิตของภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอาหารปฏิภูมสัญญานี้ย่อม ถอย ย่อมหด ย่อมกลับจากรสตัณหา เธอเป็นผู้ปราศจากความมัวเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการจะข้ามทุกข์ไปได้ คุณคน (เดินทาง กันดาร) มีความต้องการจะข้ามทางกันดาร (ให้จึงได้ ไม่มีอะไร จะกิน จำต้องฆ่าบุตรแล้ว) กินเนื้อบุตรฉะนั้น ที่นี้ราคะอันเป็นไปในเบญจกามคุณของเธอ ก็จะถึงซึ่งความกำหนดรู้ (ละได้)* ไม่สับสน โดยมีความกำหนดรู้กพพิงการอาหาร (โดยอาการปฏิภูม) เป็น मुख (คือเป็นตัวนำทาง) เธอจะกำหนดรู้รูปขั้นได้โดยมีความ

๑. มหาฐิกาวา นิमितในอาหารปฏิภูมสัญญานี้ ก็คือกพพิงการอาหารที่ปรากฏโดยอาการ ปฏิภูมนั่นเอง หาใช่อุคคหนิมิตและปฏิภูมคณิมิตไม่ เพราะถ้าอุคคหนิมิตเกิด ปฏิภูมคณิมิตก็ต้องมี และเมื่อปฏิภูมคณิมิตมี ฌานก็ต้องถึงอัปปนา แต่ไม่มี เพราะอะไร เพราะภาวนามีอาการต่าง ๆ ประการหนึ่ง เพราะเป็นกรรมฐานลึกโดยความเป็นสภาวะธรรมประการหนึ่ง จริงอยู่ ภาวนานี้เป็นไปโดยอาการปฏิภูม แต่สิ่งที่ปฏิภูม นั้น ได้แก่ สภาวะธรรมอันเป็นที่อาศัยแห่งสิ่งที่บัญญัติเรียกว่ากพพิงการอาหารนั้นต่างหาก หาใช่ตัว บัญญัตินั้นปฏิภูมไม่ ก็เพราะภาวนานี้ปรารภสภาวะธรรมโดยถือเอาอาการปฏิภูมออกหน้า เป็นไป และเพราะสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นของลึกโดยสภาพ คือมันลึกของมันเอง เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงไม่ถึงอัปปนา.

๒. ปริณฺฑิ มหาฐิกายใจความว่า สมตฺกุกมฺ ก้าวล่วง (คือละได้) แก่อย่างนี้เข้าหลัก ปหารปริณฺฑิยา.

กำหนดรู้เบญจกามคุณเป็นมข* อนึ่ง แม้การเจริญกายคตาสติของเธอ
ก็จะถึงความบริบูรณ์ ด้วยอำนาจความปฏิกูล (แห่งอาหาร) มี
อาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้นด้วย* เอนับว่าเป็นผู้ดำเนินข้อปฏิบัติอนุโลม
แก่อสุภัสัญญา (ด้วย)* อนึ่งเล่า เธออาศัยข้อปฏิบัติอันนี้แล้ว เมื่อ
ยังไม่ถึงความสิ้นสุดคือพระอมตะในทิวศรัทธาธรรมนี้ ก็จะมีสุคติเป็นที่
ไปในเบื้องหน้าแล

นี่เป็นคำกล่าวแก่อ่างพิสดารในการเจริญอาหารเรปฏิกูลัสัญญา

จตุรชาติววัฏฐาน

บัดนี้ นิเทศ (คำอธิบาย) การเจริญจตุรชาติววัฏฐาน ที่ท่าน
แสดงไว้ถัดอาหารเรปฏิกูลัสัญญามาว่า "ววัฏฐาน ๑" ดังนี้ มาถึง
แล้วโดยลำดับ

[อธิบายคำบทมาติกา]

วินิจฉัยในบทมาติกานั้น บทว่า ววัฏฐาน (วิเคราะห์ดู)

๑. เพราะรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สงเคราะห์ในรูปขันธ์ (?)
๒. หมายความว่าพิจารณาความปฏิกูลแห่งอาหารโดยอาการต่าง ๆ นั้น ก็เท่ากับได้
พิจารณาอาการ ๓๒ ไปด้วย เช่นว่าพิจารณาอาหารที่ยังไม่ย่อย ก็คือพิจารณาอุทริยะ
(อาหารใหม่) นั่นเอง พิจารณาโดยอาศัยะ ก็คือพิจารณาน้ำดี เสมหะ บุปโพ โลหิต
พิจารณาอาหารที่ย่อยแล้วก็เป็นอย่างอื่นได้กำหนดคริสและมูลร พิจารณาโดยผลก็เป็นอันได้
กำหนดโกฏฐาสทั้งหลายมีผลเป็นอาทิไปด้วย.
๓. อธิบายว่า เมื่อสุภัสัญญาจะหมายถึงกำหนดชากศพ ส่วนสัญญานี้กำหนดความ
ปฏิกูลในอาหาร แต่ที่กำหนดโดยอาการปฏิกูล เหม็น น่าเกลียดในร่างกายด้วยกัน จึง
ว่าอนุโลมกันได้.

ได้แก่สันนิฐาน (ลงความเห็น) ตามที่ได้กำหนดเห็นสภาวะ (ของ
มัน) การวิเคราะห์ธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่าจตุธาตุวัญฐาน คำว่า
ธาตุมนสิการ (ความทำในใจโดยความเป็นธาตุ) ธาตุกรรมฐาน
(กรรมฐานมีธาตุเป็นอารมณ์) จตุธาตุวัญฐาน (การวิเคราะห์
ธาตุ ๔) โดยความก็อันเดียวกัน

[จตุธาตุวัญฐาน ๒ อย่าง]

จตุธาตุวัญฐานนี้นั้น (มี) มา ๒ อย่าง คือ อย่างสังเขป ๑
อย่างพิสดาร ๑ จตุธาตุวัญฐานอย่างสังเขปนั้นมาในมหาสติปัฏฐาน
สูตร อย่างพิสดารมาในมหาหัตถิปทุยมสูตร ราวุโลวาทสูตร และ
ธาตุวิงกังคสูตร

[จตุธาตุวัญฐานอย่างสังเขป]

จริงอยู่ จตุธาตุวัญฐานนั้น มาโดยสังเขปในมหาสติปัฏฐาน-
สูตร โดยเป็นธรรมสำหรับผู้เจริญธาตุกรรมฐานที่มีปัญญาคล้ำ ดังนี้ว่า
"คูกรภิกษุทั้งหลาย โคฆาตก์ผู้ชำนาญ หรือลูกมือโคฆาตก์ ฆ่าโค
แล้ว (ฆ่าแหละ) แบ่ง (เนื้อ) ออกเป็นส่วน ๆ แล้วพียงนั่ง
(ขาย) อยู่ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันทโคก็ดี คูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ก็ฉันทนั้น พิจารณาดูกายนี้แหละ ที่มันตั้งอยู่เท่าไร ที่เธอดั่งไว้เท่าไร ๒
๑. คาวี แปลว่า โค สามัญก็ได้ สำหรับในที่นี้พึงสนิทกว่าที่จะแปลว่า แม่โค.
๒. ปณิหิต รูปเป็นกัมมวาทก สอนบทนี้น่าจะเป็นดังนี้ ขณัจฉิต เมื่อพิจารณาดูกายนั้น
กายจะอยู่ในอิริยาบถใดก็ได้ ภิกษุจะเดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ ก็เจริญธาตุม-
นสิการได้ ขณัจฉิต ก่อนจะเจริญธาตุมนสิการ ภิกษุจัดแจงแต่งกายให้อยู่ในท่า
ที่ต้องการ เช่นนั่งขัดสมาธิ.

(ก็ตาม) โดยธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุ
ลม"

[ขยายความพระสูตร]

ความแห่งสูตรนั้นว่า "โคฆาตกัผู้ฉลาด หรือลูกมือของเขาเอง
ที่เขาจ้างด้วยข้าวและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละทำให้เป็นส่วน ๆ
พียง (ขาย) อยู่ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง กล่าวคือที่ตรงกลางทางใหญ่ อัน
(เล่น) ไปสู่ทิศทั้งสี่ ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน พิจารณา
ดูกายที่ชื่อว่าตั้งอยู่เท่าไร เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการแห่งอิริยาบถ ๔ อย่าง
ใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าตั้งไว้เท่าไร เพราะมันตั้งอยู่ด้วยอาการอย่างไร
นั่นแล โดยธาตุอย่างนี้ว่า มีอยู่นี้ว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ฯลฯ ธาตุลม "

ถามว่า พุทธาธิบายมีอยู่อย่างไร ?

ตอบว่า พุทธาธิบายมีอยู่ว่า เมื่อโคฆาตกัปรนโคอยู่ก็ดี จุง
(มัน) มาสู่โรงฆ่าก็ดี จุงมาถึงแล้วผูกพั่วที่โรงฆ่านั้นก็ดี กำลัง
ฆ่าก็ดี เห็นมันถูกฆ่า มันตายก็ดี ความรู้สึกที่โคยังไม่หายไปตราบ
เท่าที่เขายังมีได้ชำแหละมันแบ่ง (เนื้อ) ออกเป็นส่วน ๆ แต่เมื่อ
แบ่งไปนั่ง (ขาย) แล้ว ความรู้สึกที่โคจึงหายไป กลายเป็น
ความรู้สึกที่มันจะไป ความคิดตั้งนี้หาได้มีแก่เขาไม่ว่า "เราขายโค
ชนเหล่านี้เอาโคไป" แต่ที่แท้เขาย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า "เรา

* มหาภูิกว่า ให้มันกินของดี ๆ เช่น รำ ข้าว และเมล็ดฝ้าย เพื่อให้มันอ้วนมีเนื้อ
มาก จึงแปลว่าปรน.

ขามังสะ ข้างชนเหล่านี้นำเอามังสะไป" ดังนี้ฉันใด แม้เมื่อภิกษุ
นี้ยังเป็นคฤหัสถ์ก็ดี บวชแล้วก็ดี ในกาลก่อนที่ยังเป็นปุถุชนโง่ ๆ
อยู่ (นั่น) ความรู้สึกว่าสัตว์ ว่าบุรุษ ว่าบุคคล ยังไม่หายไป
ตราบเท่าที่เธอยังมิได้พิจารณาดูกายนี้แน่ละ ที่มันอยู่เท่าไร ที่
เธอตั่งไว้เท่าไร (ก็ตาม) โดยธาตุ ทำให้ฉนวนินิพโลก (แยก
ก่อนออกไปเป็นส่วนย่อย) ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยธาตุ สัตต-
สังขยา (ความรู้สึกว่าสัตว์) จึงหายไป จิตจึงตั้งมันอยู่โดยว่าเป็น
ธาตุเท่านั้น เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย โภจนาตักผู้ชำนาญ ฯลฯ ฟิงนัง (ขาย) อยู่ที่ทางใหญ่
สี่แพร่ ฉันทกัณฐิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันทกัณฐิเหมือนกัน
พิจารณาดูกายนี้แน่ละ ฯลฯ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม "

ส่วนในมหาหัตถิปทุปมสูตร มาอย่างพิสดารโดยเป็นธรรมสำหรับ
ผู้เจริญชาตุกรรมฐานที่มีใจผู้มีปัญญาคล้านัก ดังนี้ว่า

"ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุดินภายในเป็นอย่างไร ? สิ่งใด
มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของแข็งแข็งแรงหายไป ซึ่งบุคคลยึดถือ
(เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือผมทั้งหลาย ขนทั้งหลาย
เล็บทั้งหลาย ฟันทั้งหลาย ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือแม้
สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตนอาศัยตนอยู่ เป็นของแข็งแข็งแรงหายไป
ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน) ดูกรอาวุโสทั้งหลาย นี้เรียกว่า
ธาตุดินภายใน "

และว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุน้ำภายในเป็นอย่างไร ?

สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของเหลวอาบเอิบไป ซึ่งบุคคล
ยึดถือ (เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร ? สิ่งนี้คือ น้ำดี ฯลฯ น้ำ
มูตร หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็น
ของเหลวอาบเอิบไป ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน) ดูกรอาวุโส
ทั้งหลาย นี้เรียกว่าธาตุน้ำ"

และว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุไฟภายในเป็นอย่างไร ?
สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของร้อนเผาไหม้ไป ซึ่งบุคคล
ยึดถือ (เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือสิ่งที่เป็เหตุอบอุ่น
(แห่งกาย) ๑ เป็นเหตุทรุดโทรม (แห่งกาย) ๑ เป็นเหตุกระวน
กระวาย (แห่งกาย) ๑ เป็นเครื่องย่อยไปดีแห่งของที่กินดื่มเคี้ยวลิ้ม
เข้าไป ๑ หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของ
ร้อนเผาไหม้ไป ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน) ดูกรอาวุโสทั้งหลาย
นี้เรียกว่าธาตุไฟภายใน"

และว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุลมภายในเป็นอย่างไร ?
สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของกระพือพัดไป ซึ่งบุคคลยึดถือ
(เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือลมขึ้นเบื้องสูง ลมลงเบื้อง
ต่ำ ลมอยู่ในท้อง ลมอยู่ในไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลม
หายใจออกหายใจเข้า ดังนี้คือ หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน
อาศัยตนอยู่เป็นของกระพือพัดไป ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน)
ดูกรอาวุโสทั้งหลาย นี้ธาตุลมภายใน"

ก็แลธาตุธาตุน้ำธาตุไฟธาตุลมภายในมหาหัตถิปทุปสูตรนี้ มีฉันใด แม้ใน

ราหู โลวาทสูตรและสูตรวิภังคสูตรก็มีฉันนั้น

[อธิบายคำในมหาหัตถิปทุปมสูตร]

(ต่อไป) นี่เป็นคำแก้บทที่ไม่ง่าย ในพระสูตรนั้น ก่อนอื่น
บท **อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ** ทั้งสองบทนี้เป็นคำทับศัพท์นียกะ สิ่งที่เกิด
ในตน หมายความว่าเนื่องอยู่ในสันดานของตน ชื่อว่านียกะ นียกะ
นี่นั้น (แหละ) ท่านกล่าวเสียว่า **อชฺมตฺตํ** เพราะสิ่งนั้นเป็นไป
อยู่ในตน กล่าวเสียว่า **ปจฺจตฺตํ** เพราะสิ่งนั้นอาศัยตนเป็นไป
เหมือนถ้อยคำ (อันเป็นไปเฉพาะ) ในหมู่ผู้หึงงในโลกร เขาก็เรียกว่า
อชฺชิตฺติ (ถ้อยคำเฉพาะหมู่ผู้หึงง)๑ ฉะนั้น

บทว่า **กฺกฺขงฺพิ** แปลว่า กระด้าง บทว่า **ขริคฺตํ** แปลว่า
หยาบ ในสองบทนั้น บทที่หนึ่งบอกลักษณะ บทที่สองบอกอาการ
เพราะปฐวีธาตุนั้นมีลักษณะแข็งแข็ง มีอาการหยาบ เพราะฉะนั้น๒
ท่านจึงกล่าวว่า "**กฺกฺขงฺพิ ขริคฺตํ**"

บทว่า **อุปาทินฺนํ** แปลว่าถือน้ำมัน อธิบายว่า ถือน้ำมันเอา
จับเอาไว้มัน (ด้วยสำคัญ) อย่างนี้ ว่าเรา ว่าของเรา

๑. เข้าใจว่าท่านมุ่งอธิบายถึง อธิอุปสัค ว่าใช้ในความหมายภายใน หรือเฉพาะ
ก็ได้ (?)

๒. ปาฐะวิสุทธิธรรมรคพิมพ์ครั้งที่ ๓ พิมพ์ไว้เป็น ตสุสา ผิด ที่ถูกเป็น ตสุมา.

๓. ตอนนี้อย่างนี้ท่านแก้บท กฺกฺขงฺพิ และบท ขริคฺตํ ทั้งสองเป็นคู่กันไป แต่ทำไมจึงไป
ลงท้ายแต่บทเดียวว่า ตสุมา ขริคฺตฺตฺนฺติ วุตฺตา การเรียงบทข้างหน้าก็อย่างไรอยู่ คือ
เรียงไว้เป็น ๒ ประโยคว่า กฺกฺขงฺพลกฺกฺขณา หิ ปจฺจวิธาตฺตฺวา ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓ ๕๙๔ ๕๙๕ ๕๙๖ ๕๙๗ ๕๙๘ ๕๙๙ ๖๐๐ ๖๐๑ ๖๐๒ ๖๐๓ ๖๐๔ ๖๐๕ ๖๐๖ ๖๐๗ ๖๐๘ ๖๐๙ ๖๑๐ ๖๑๑ ๖๑๒ ๖๑๓ ๖๑๔ ๖๑๕ ๖๑๖ ๖๑๗ ๖๑๘ ๖๑๙ ๖๒๐ ๖๒๑ ๖๒๒ ๖๒๓ ๖๒๔ ๖๒๕ ๖๒๖ ๖๒๗ ๖๒๘ ๖๒๙ ๖๓๐ ๖๓๑ ๖๓๒ ๖๓๓ ๖๓๔ ๖๓๕ ๖๓๖ ๖๓๗ ๖๓๘ ๖๓๙ ๖๔๐ ๖๔๑ ๖๔๒ ๖๔๓ ๖๔๔ ๖๔๕ ๖๔๖ ๖๔๗ ๖๔๘ ๖๔๙ ๖๕๐ ๖๕๑ ๖๕๒ ๖๕๓ ๖๕๔ ๖๕๕ ๖๕๖ ๖๕๗ ๖๕๘ ๖๕๙ ๖๖๐ ๖๖๑ ๖๖๒ ๖๖๓ ๖๖๔ ๖๖๕ ๖๖๖ ๖๖๗ ๖๖๘ ๖๖๙ ๖๗๐ ๖๗๑ ๖๗๒ ๖๗๓ ๖๗๔ ๖๗๕ ๖๗๖ ๖๗๗ ๖๗๘ ๖๗๙ ๖๘๐ ๖๘๑ ๖๘๒ ๖๘๓ ๖๘๔ ๖๘๕ ๖๘๖ ๖๘๗ ๖๘๘ ๖๘๙ ๖๙๐ ๖๙๑ ๖๙๒ ๖๙๓ ๖๙๔ ๖๙๕ ๖๙๖ ๖๙๗ ๖๙๘ ๖๙๙ ๗๐๐ ๗๐๑ ๗๐๒ ๗๐๓ ๗๐๔ ๗๐๕ ๗๐๖ ๗๐๗ ๗๐๘ ๗๐๙ ๗๑๐ ๗๑๑ ๗๑๒ ๗๑๓ ๗๑๔ ๗๑๕ ๗๑๖ ๗๑๗ ๗๑๘ ๗๑๙ ๗๒๐ ๗๒๑ ๗๒๒ ๗๒๓ ๗๒๔ ๗๒๕ ๗๒๖ ๗๒๗ ๗๒๘ ๗๒๙ ๗๓๐ ๗๓๑ ๗๓๒ ๗๓๓ ๗๓๔ ๗๓๕ ๗๓๖ ๗๓๗ ๗๓๘ ๗๓๙ ๗๔๐ ๗๔๑ ๗๔๒ ๗๔๓ ๗๔๔ ๗๔๕ ๗๔๖ ๗๔๗ ๗๔๘ ๗๔๙ ๗๕๐ ๗๕๑ ๗๕๒ ๗๕๓ ๗๕๔ ๗๕๕ ๗๕๖ ๗๕๗ ๗๕๘ ๗๕๙ ๗๖๐ ๗๖๑ ๗๖๒ ๗๖๓ ๗๖๔ ๗๖๕ ๗๖๖ ๗๖๗ ๗๖๘ ๗๖๙ ๗๗๐ ๗๗๑ ๗๗๒ ๗๗๓ ๗๗๔ ๗๗๕ ๗๗๖ ๗๗๗ ๗๗๘ ๗๗๙ ๗๘๐ ๗๘๑ ๗๘๒ ๗๘๓ ๗๘๔ ๗๘๕ ๗๘๖ ๗๘๗ ๗๘๘ ๗๘๙ ๗๙๐ ๗๙๑ ๗๙๒ ๗๙๓ ๗๙๔ ๗๙๕ ๗๙๖ ๗๙๗ ๗๙๘ ๗๙๙ ๘๐๐ ๘๐๑ ๘๐๒ ๘๐๓ ๘๐๔ ๘๐๕ ๘๐๖ ๘๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙ ๘๑๐ ๘๑๑ ๘๑๒ ๘๑๓ ๘๑๔ ๘๑๕ ๘๑๖ ๘๑๗ ๘๑๘ ๘๑๙ ๘๒๐ ๘๒๑ ๘๒๒ ๘๒๓ ๘๒๔ ๘๒๕ ๘๒๖ ๘๒๗ ๘๒๘ ๘๒๙ ๘๓๐ ๘๓๑ ๘๓๒ ๘๓๓ ๘๓๔ ๘๓๕ ๘๓๖ ๘๓๗ ๘๓๘ ๘๓๙ ๘๔๐ ๘๔๑ ๘๔๒ ๘๔๓ ๘๔๔ ๘๔๕ ๘๔๖ ๘๔๗ ๘๔๘ ๘๔๙ ๘๕๐ ๘๕๑ ๘๕๒ ๘๕๓ ๘๕๔ ๘๕๕ ๘๕๖ ๘๕๗ ๘๕๘ ๘๕๙ ๘๖๐ ๘๖๑ ๘๖๒ ๘๖๓ ๘๖๔ ๘๖๕ ๘๖๖ ๘๖๗ ๘๖๘ ๘๖๙ ๘๗๐ ๘๗๑ ๘๗๒ ๘๗๓ ๘๗๔ ๘๗๕ ๘๗๖ ๘๗๗ ๘๗๘ ๘๗๙ ๘๘๐ ๘๘๑ ๘๘๒ ๘๘๓ ๘๘๔ ๘๘๕ ๘๘๖ ๘๘๗ ๘๘๘ ๘๘๙ ๘๙๐ ๘๙๑ ๘๙๒ ๘๙๓ ๘๙๔ ๘๙๕ ๘๙๖ ๘๙๗ ๘๙๘ ๘๙๙ ๙๐๐ ๙๐๑ ๙๐๒ ๙๐๓ ๙๐๔ ๙๐๕ ๙๐๖ ๙๐๗ ๙๐๘ ๙๐๙ ๙๑๐ ๙๑๑ ๙๑๒ ๙๑๓ ๙๑๔ ๙๑๕ ๙๑๖ ๙๑๗ ๙๑๘ ๙๑๙ ๙๒๐ ๙๒๑ ๙๒๒ ๙๒๓ ๙๒๔ ๙๒๕ ๙๒๖ ๙๒๗ ๙๒๘ ๙๒๙ ๙๓๐ ๙๓๑ ๙๓๒ ๙๓๓ ๙๓๔ ๙๓๕ ๙๓๖ ๙๓๗ ๙๓๘ ๙๓๙ ๙๔๐ ๙๔๑ ๙๔๒ ๙๔๓ ๙๔๔ ๙๔๕ ๙๔๖ ๙๔๗ ๙๔๘ ๙๔๙ ๙๕๐ ๙๕๑ ๙๕๒ ๙๕๓ ๙๕๔ ๙๕๕ ๙๕๖ ๙๕๗ ๙๕๘ ๙๕๙ ๙๖๐ ๙๖๑ ๙๖๒ ๙๖๓ ๙๖๔ ๙๖๕ ๙๖๖ ๙๖๗ ๙๖๘ ๙๖๙ ๙๗๐ ๙๗๑ ๙๗๒ ๙๗๓ ๙๗๔ ๙๗๕ ๙๗๖ ๙๗๗ ๙๗๘ ๙๗๙ ๙๘๐ ๙๘๑ ๙๘๒ ๙๘๓ ๙๘๔ ๙๘๕ ๙๘๖ ๙๘๗ ๙๘๘ ๙๘๙ ๙๙๐ ๙๙๑ ๙๙๒ ๙๙๓ ๙๙๔ ๙๙๕ ๙๙๖ ๙๙๗ ๙๙๘ ๙๙๙ ๑๐๐๐

บทว่า **เสยยถิทฺถิ** เป็นนิบาต นิบาตนั้น มีความว่า "หากถามว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างไร" ต่อนั้น ท่านจะแสดง (ตอบ) ความที่ถามนั้น จึงกล่าวคำต่อไปว่า เกสา โลมา เป็นอาทิ ก็ในปฐวีธาตุ นิเทศนี้ พึงทราบว่าท่านแสดงปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ เพราะเติม มัตถลลुकซ์เข้า ด้วยคำว่า "ยิ วา ปนญญมปิ กิลฺลิจิ หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีก " เป็นอันท่านสงเคราะห์เอา (สิ่งที่ปฐวีธาตุ (อันพึงมีอยู่) ในส่วน (แห่งธาตุ) ๓ ที่เหลือด้วย"

[อาโป]

สิ่งใดเอิบอวยไปได้ คือไปถึงที่นั่น ๆ ได้ โดยภาวะคือไหลไป เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า อาโป สิ่งใดในอาโปทั้งหลาย อันมีประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมุฏฐานมีกรรมสมุฏฐานเป็นต้น เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ อาโปคต สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? สิ่งนั้นได้แก่ลักษณะ คือความซึมซาบได้แห่งอาโปธาตุ

[เตโช]

สิ่งที่ชื่อว่า **เตโช** เพราะอำนาจแห่งความเป็นเครื่องทำให้ร้อน" สิ่งใดไปในแต่เตโชทั้งหลายโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล เหตุนั้น จึงชื่อว่า

๑. หมายความว่า สิ่งที่น่าเป็นปฐวีธาตุ เท่าที่จำแนกไว้เป็น ๑๕ อาการ มีผมเป็นต้น มีอาหารเก่าเป็นประโยชน์นั้น เป็นการจำแนกแต่อาการที่ปรากฏชัดเท่านั้น แต่ที่จริง สิ่งที่น่าเป็นปฐวีธาตุปนอยู่ในส่วนธาตุอื่นอีกก็มี เป็นอันนับเอาเป็นปฐวีธาตุด้วยหมดนั้น.
๒. เตชนวเสน เตชน นิมหาฎีกาให้แปลว่า คม.
๓. คือนัยตอนที่แก้อาโป ที่ว่า "มีประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมุฏฐาน ..."

เตโชคต สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? สิ่งนั้นได้แก่ลักษณะคือความเป็นของ ร้อน (แห่งเตโชธาตุ)

คำว่า **เยน จ (สนฺยุปฺปติ)** ความว่า ร่างกายนี้ ย่อม เราร้อน คือเกิดเป็นไอร้อนขึ้นโดยเป็นไฉมีวันเดียวหายเป็นต้น เพราะเตโชคตได้อันกำเริบขึ้น

คำว่า **เยน จ ขรียติ** ความว่า ร่างกายนี้ย่อมทรุดโทรม คือ ถึงซึ่งความเป็นผู้มีอินทรีย์ (มีตาเป็นต้น) บกพร่องไป ซึ่ง ความถดถอยกำลัง และซึ่งความเป็นผู้มี (หนัง) เทียว และ (มี ผม) หงอกเป็นต้น เพราะเตโชคตใด

คำว่า **เยน จ ปริทยุหติ** ความว่า ร่างกายนี้กระสับกระส่าย และบุคคลนั้นคร่ำครวญไปว่า ฉันร้องจริง ฉันร้องจริง รอคอยยา ฆะโลมมีสคฺคโรตสฺสปี (เนยใสอันชำระร้อยครั้ง)* และโคสีตจันท์ (น้ำไม่จันท์ผสมด้วยน้ำนมโค) เป็นต้น และลมแต่พัดก้านตาล ด้วย เพราะเตโชคตได้อันกำเริบขึ้น

คำว่า **เยน จ อสิต ปิต ขายิต สายิต สมฺมา ปริณามํ คจฺจนติ** ความว่า สิ่งที่เกี่ยวข้องเข้าไปมีขนมแข็ง (ทอกรอบ) เป็นต้นก็ดี สิ่งที่เกี่ยวข้องเข้าไปมีมะม่วงสุกและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้นก็คตินั้น ย่อมถึงซึ่ง ความย่อยไปด้วยดี หมายความว่าถึงซึ่งความแยกออกไปโดยเป็น (สิ่ง

* มหาภูทิกว่า เนยใสที่เขาตั้งไฟให้ร้อนแล้วกลงเช่นน้ำเย็น ทำไปเช่นนั้น ๑๐๐ ครั้ง เรียกว่า สคฺคโรตสฺสปี.

ที่ร่างกายต้องการต่าง ๆ มี) รส (คือของเหลวอันมีประโยชน์
แก่ร่างกาย?) เป็นต้น* เพราะเตโชคติใด

ก็ในอาการ ๔ อย่างนั้น อาการ ๓ ข้างต้นมีเตโชธาตุเป็น
สมุฏฐาน อาการสุดท้ายมีกรรมเป็นสมุฏฐานแท้

[วาโย]

สิ่งที่ชื่อว่า วาโย เพราะอำนาจแห่งความเป็นสิ่งทำให้ฟุ้งไป
สิ่งใดไปในวาโยทั้งหลายโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน* เหตุนั้น สิ่งนั้น
จึงชื่อว่า วาโยคติ สิ่งนั้นได้แก่อย่างไร? สิ่งนั้นได้แก่ลักษณะคือการไหว
ตัวได้

คำว่า อุกุขุมมา วาตา คือลมขึ้นเบื้องบน ยังอาการมีเรอ
และสะเกือกเป็นต้นให้เป็นไป คำว่า อโรคมา วาตา คือ ลมลงเบื้อง
ล่าง นำเอาอุจจาระปัสสาวะเป็นต้นออกไป คำว่า กุจฉิสยา วาตา
คือลมอยู่ภายนอกลำไส้ คำว่า โภฏฐาสยา วาตา คือลมอยู่ภายใน
ลำไส้ คำว่า องุมงุคานุสริโน วาตา คือ ลมอันแล่นไปตาม
องคาพยพใหญ่่น้อยทั่วสรรพัตถะ ตามแนวขายเส้น (เลือด) ยังการคู้
(อวัยวะ) และการเหยียด (อวัยวะ) เป็นต้นให้เกิดขึ้นได้ คำว่า
อสุสสาโส ได้แก่มหาโยใจเข้าข้างใน คำว่า ปสุสสาโส ได้แก่ม

๑. มหาภูติกอาธิบายว่า อาหารย่อยแล้วเกิดเป็นรสจืด แล้วก็แยกไปเป็นเลือด เนื้อ มัน
เอ็น กระดูก เชื้อในกระดูก และน้ำสุกกะ.

๒. ดูเชิงอรรถ ๓ หน้า ๒๒

หายใจออกข้างนอก*

ก็แลในลม ๖ อย่างนี้ ลม ๕ ข้างคั่นเป็นจุดสมุฏฐาน ลม
อัสสาสะปัสสาสะเป็นจิตสมุฏฐานอย่างเดียว*

ด้วยบทนี้ว่า "ยี่ วา ปนฺณมฺปิ กิณฺจิ หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่น
อีก" ในทุกนิเทศ (มีอาโปธาตุนิเทศเป็นต้น) เป็นอันท่านสงเคราะห์
เอา (สิ่งที่เป็น) อาโปธาตุเป็นต้น (อันพึงมีอยู่) ในส่วน (แห่ง
ธาตุ) ที่เหลือเข้าด้วย*

ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ ธาตุ ๔ เป็นอันท่านให้พิสดารแล้ว
ด้วยอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุ... ด้วยอาการ ๒๐ อาโปธาตุ...
ด้วยอาการ ๑๒ เตโชธาตุ... ด้วยอาการ ๔ วาโยธาตุ... ด้วยอาการ
๖ ดังนี้แล

นี่เป็นพรรณนาคความแห่งบาลีในธาตุวัญญาณ (วิตถารนัย) นั้น
(เท่านี้) ก่อน

๑. ในตอนอานาปานสติ ท่านแก้ อัสสาสะ เป็นลมหายใจออก ปัสสาสะเป็นสมหายใจ
เข้า ครั้นมาตอนนี่แก้กลับไปตรงกันข้าม ว่าเค็ดขาดเสียด้วย ไม่มีวิเคราะห์อะไร
ทั้งสิ้น ถ้าไม่แต่งคนละองค์ ก็น่าจะว่ามาถึงตอนนี้ท่านได้หลักวินิจฉัยใหม่กระมัง ก็ดี
เหมือนกัน พวกเราจะได้หายข้องใจกันเสียที ว่าอย่างนี้แหละถูก.

๒. จุดสมุฏฐาน คือมีจิต กรรม ฤคฺ ออาหาร เป็นสมุฏฐาน ที่ว่าสมอัสสาสะปัสสาสะ
มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวนั้น มีอธิบายว่า ลมหายใจจะพันสรระไปหาไม่มี แล้ว
จิตตสมุฏฐานจะไปเกิดนอกร่างกายก็ไม่มี.

๓. มหาภูทิกว่า เช่นในนิเทศแห่งอาโปธาตุ ก็สงเคราะห์เอาน้ำสัสมวะเข้าด้วย ใน
นิเทศแห่งเตโชธาตุสงเคราะห์เอาไออุ่นที่มีอยู่ตามปกติในร่างกายเข้าด้วย ในนิเทศ
แห่งวาโยธาตุ สงเคราะห์เอาลมที่ยังหุดและสิวให้เกิดเข้าด้วย.

[ภาวานานัย - วิธีภาวานา]

[สังเขปนัย]

ส่วนวินิจฉัยในภาวานานัยในชาตกรรมฐานนี้ (พึงทราบดังนี้)
สำหรับภิกษุผู้มีปัญญากล้า การกำหนดธาตุโดยพิสดาร (แจก
ไปตามอาการ ๔๒) ว่า "เกสา ปฐวีธาตุ มมหิงหลายเป็นธาตุ
ดิน โลมา ปฐวีธาตุ - ขนทั้งหลายเป็นธาตุดิน " ดังนี้เป็นต้น จะ
ปรากฏเป็นชักเข้าไป แต่เมื่อเธอมนสิการ (แต่โดยลักษณะ) ว่า
"สิ่งที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะซึมซาบ เป็น
ธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะร้อน เป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะไหวตัวได้
เป็นธาตุลม" ดังนี้ กรรมฐานก็จะปรากฏแล้ว ส่วนสำหรับภิกษุ
ผู้มีปัญญาไม่กล้านัก เมื่อมนสิการ (โดยย่อ) อย่างนั้น กรรมฐาน
ย่อมมีดไป ไม่ชัดเจน ต่อมนสิการอย่างพิสดารโดยนัยก่อน กรรมฐาน
จึงจะปรากฏ ความข้อนี้มีอุปมาอย่างไร? มีอุปมาว่า เมื่อภิกษุ
๒ รูปสาธยายแบบ (บาลี) ที่มีไปยามากอยู่ ภิกษุรูปที่มีปัญญา
กล้า ยังไปยามุข (คือตัวเต็ม) ให้พิสดาร (คือสวดเต็ม)
จบหนึ่งหรือสองจบแล้ว ต่อขึ้นไปก็ทำสาธยายแต่โดยเงื่อนทั้งสอง
(คือต้นกับปลาย) ไป ในเธอ ๒ รูปนั้น รูปที่มีปัญญาไม่กล้านัก
จะเป็นผู้กล่าวอย่างนี้ว่า "นั่นได้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ทำ
มาตาว่าริมฝีปากกระทบกัน (คือสวดละละไป) ไม่ทันไรก็จบเสียแล้ว
ราวว่าริมฝีปากยังไม่ทันกระทบกัน) เมื่อทำสาธยายวิธีนี้ สักเมื่อไร
* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า วุตตา ผิด ที่ถูกเป็น วุตตา.

แบบ (บาลี) จึงจกคล้อง " เธอยังไม่ยามูขที่มาถึง ๆ ให้พิสดาร
ทุกที ทำสาธยายไป (คือสาธยายเต็มทุกแห่ง ไม่ละตามไปยาล) ภิกษุ
อีกรูปหนึ่ง (คือรูปที่มีปัญญากล้า) ก็กล่าวกะเธอรูปนั้นอย่างนี้ว่า
"นั่นได้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดได้ เมื่อทำสาธยายวิธีนี้
สักเมื่อไร แบบ (บาลี) จึงจกถึงที่จบ " ดังนี้ฉันใด การกำหนด
ธาตุอย่างพิสดารไปตามอาการมีผมเป็นต้น ก็ปรากฏเป็นชกสำหรับ
ภิกษุผู้มีปัญญากล้า ต่อเมื่อเธอมนสิการอย่างสังเขปโดยนับว่า "สิ่ง
ที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน " เป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏ
สำหรับอีกรูปหนึ่งมนสิการอย่างนั้น กรรมฐานจะมีคไปไม่ขัดแย้ง ต่อ
มนสิการโดยพิสดารไปตามอาการมีผมเป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏ
ก็ฉันนั้นแล

[วิธีเจริญธาตุกัมมัฏฐานสำหรับผู้มีปัญญากล้า]

เพราะเหตุนี้ อันภิกษุที่มีปัญญากล้าผู้ปรารถนาจะบำเพ็ญ
กรรมฐานนี้ ชั้นแรกพึงเป็นผู้ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ผู้เดียว) แล้ว

* รโนคเตน ปฏิสลฺลีนเนน มหาภูทิกอาธบายให้ควมรู้วาร์โหคค เป็นส่วนกายวิเวก
คือไปสู่อันอนุกุลแก่การเจริญภาวนาอยู่ผู้เดียว ปฏิสลฺลียา เป็นส่วนจิตตวิเวก คือพราก
จิตจากอารมณ์ต่าง ๆ แล้วซ่อนจิตไว้ในกรรมฐาน

เราเข้าใจกันว่า ทั้งสองบทนี้เป็นส่วนกายวิเวกเท่านั้น การจะทำกรรมฐาน ก่อน
อื่นก็ต้องหาที่ลับคน ถ้าไปนั้นทำอยู่ต่อหน้าคนหรือในที่ ๆ คนไปมาเห็นได้ ก็จะกลายเป็น
อาปาลกขุณยิ - เข้าฉานอวดคนไป นีร์โหคค ในที่ลับเช่นนั้นอาจมีภิกษุไปอาศัยทำ
กรรมฐานด้วยกันหลายรูป ถ้าเช่นนั้นเมื่อจะนั่งเมื่อจะนั่งกรรมฐานก็พึงปลิกตัวไปหาที่เร้น คือ
ให้ห่างกันตามสมควร ไม่ใช่ นั่งทำอยู่ด้วยกันเป็นกลุ่ม นีร์ปฏิสลฺลีน แม้นปาฐะท่าน
ก็เรียง ๒ บทนี้ไว้เป็นบุพภาค แล้วจึงพิจารณาากกำหนดธาตุต่อไป.

รำพึงถึงรูปกายของตนให้ทั้งร่าง กำหนดถือเอา (เป็น) ธาตุทั้งหลาย โดยสังเขปอย่างนี้ว่า "ภาวะที่กระด้างก็ดี ภาวะที่แข็งก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุดิน ภาวะที่ซึมซาบก็ดี ภาวะที่เหลวก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุน้ำ ภาวะที่เผาไหม้ก็ดี ภาวะที่ร้อนก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุไฟ ภาวะที่พัดไปก็ดี ภาวะที่ไหวได้ก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุลม" ดังนี้แล้ว คะนิงนิกไปพิจารณาไปโดยว่าเป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวะมิได้ (โดยบริกรรม) ว่า "ธาตุดิน ธาตุน้ำ" เป็นต้นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อภิกษุเหล่านั้นพยายามไปอย่างนั้น สมาธิอัน (ภาวนา) ปัญญาที่ (ทำกิจ) สอดส่องความแตกต่างแห่งธาตุกำหนดยึดเอาได้ เป็นสมาธิไม่ถึงอัปปนา เป็นเพียงอุปจาร เพราะความที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ช้าเลย

หรือมิฉะนั้น โกฎฐาส ๔ เหล่านี้ใดที่พระธรรมเสนาบติกล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่มหากุตทั้ง ๔ เป็นนิสสัคตะ (หาสัตว์ คือวิญญูณ

* มหาฎีกาว่า กุทฐกาโว - ภาวะที่กระด้าง เป็นลักษณะ ขรภาโว - ภาวะที่แข็ง เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุดิน ทรวภาโว - ภาวะที่เหลว เป็นลักษณะ อาพนุชนภาโว - ภาวะที่ซึมซาบ เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุน้ำ อุณหภาโว - ภาวะที่ร้อน เป็นลักษณะ ปริปาจนภาโว - ภาวะที่เผาไหม้ เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุไฟ วิจุดมถนภาโว ภาวะที่พัดไป เป็นลักษณะ สมุทริณภาโว - ภาวะที่ไหวได้ เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุลม ที่ว่าอาการที่ปรากฏ หมายถึงอาการที่ชัดแจ้งแก่ญาณ โดยธาตุทำหน้าที่ของมัน ให้ปรากฏ

ที่ท่านกล่าวธาตุละ ๒ บท เพราะเมื่อมนสิการธาตุไป ลางคนธาตุก็ปรากฏทางสภาวะคือลักษณะ ลางคนก็ปรากฏทางกิจคือหน้าที่ของมัน ทางใดปรากฏก็ถือเอาทานั้นมนสิการไป.

มิได้) ว่า "อากาศอันอาศัยกระดูก ๑ อาศัยเอ็น ๑ อาศัยเนื้อ ๑
อาศัยหนัง ๑ ห่อหุ้ม (ตั้งอยู่) ได้ชื่อว่า "รูป" เท่านั้นเอง"
ดังนี้ ภิกษุพึงแยกโกฏฐาสเหล่านั้นออกด้วยมือคือญาณอันเล่นไปตาม
ระหว่างแห่งโกฏฐาสนั้น ๆ กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยก่อน
นั้นแล้วว่า "ภาวะที่แข็งก็ดี ภาวะที่หยาบก็ดี อันใด ในโกฏฐาส
เหล่านั้น นี่เป็นธาตุดิน" ดังนี้เป็นต้น คะนึ่งนี้พิจารณาไปโดยว่า
เป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวิตมิได้ (โดยบริกรรม) ว่า "ธาตุดิน
ธาตุน้ำ" เป็นอาทิไปแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอพยายามไปอย่างนั้น
สมาธิอัน (ภาวนา) ปัญญาที่ (ทำกิจ) สอดส่องความแตกต่างแห่ง
ธาตุกำหนดถือเอาได้ เป็นสมาธิไม่ถึงอัปปนา เป็นเพียงอุปจาร
เพราะความที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ช้าเลย
นี่เป็นภาวานานัยในจตุรธาตุวักฎฐาน ที่มาโดยสังเขป

[วิถถารนัย]

ส่วนภาวานานัยในจตุรธาตุวักฎฐาน ที่มาโดยพิสดาร พึงทราบดัง
(ต่อไป) นี้

ก็แลพระโยคีผู้มีปัญญาไม่กล้าช้า ใครจะเจริญกรรมฐานนี้ พึง
เรียนเอาธาตุอย่างพิสดารโดยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์แล้ว อยู่
ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทั้งปวงเสร็จแล้วไปในที่ลับ
(คน) เร้นอยู่แล้วจึงเจริญกรรมฐานโดยอาการ ๔ อย่างนี้ คือ โดย
สัมผัสสังเขป (สังเขปโกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามอาการ

ของชาตุนั้น ๆ) โดยสัมภารวิภัติ (จำแนกโกฏฐาสแห่งชาตุนั้น ๆ ออก กำหนดอาการไปที่ละอย่าง) โดยสลักขณสังเขป (สังเขปโกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามลักษณะของชาตุนั้น ๆ) โดยสลักขณวิภัติ (จำแนกโกฏฐาสแห่งชาตุนั้น ๆ ออก กำหนดลักษณะไปที่ละอย่าง)

[เจริญโดยสัมภารสังเขป]

ในอาการ ๔ นั้น เจริญโดยสัมภารสังเขปอย่างไร ? ภิกษุในพระศาสนาที่กำหนดเอาอาการเข้้นแข็งในโกฏฐาส ๒๐ ว่าปฐวีธาตุ กำหนดเอาอาการซึ่มซาบ อันเป็นความเหลวกล่วคือเป็นน้ำในโกฏฐาส ๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดเอาความร้อนอันเป็นเครื่องเผาไหม้ในโกฏฐาส ๔ ว่าเตโชธาตุ กำหนดเอาอาการพัดไปมาในโกฏฐาส ๖ ว่าวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนั้นแหละธาตุทั้งหลายจะปรากฏได้ เธออาวัจนการไปมนสิการไปซึ่งธาตุทั้งหลายนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ อุปะจารสมาธิจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล แต่เมื่อภิกษุใดเจริญไป

* ศัพท์ สสมภาร สลกขณ เข้าใจยากอยู่บ้าง พิจารณาตามนัยมหาฎีกาเข้าใจว่าดังนี้ ธาตุ ๔ ชื่อว่าสัมภาร เพราะเป็นเครื่องรวบรวมหรือเลี้ยงรักษาไว้แห่งโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น ส่วนโกฏฐาสทั้งหลายนั้นชื่อว่าสลักขณ เพราะเป็นไปกับสัมภารคือธาตุเหล่านั้น หรือว่าเพราะมีอาการของชาตุนั้น ๆ อยู่ในตัว

นัยเดียวกัน ธาตุ ๔ ชื่อว่าสลักขณ เพราะเป็นเครื่องกำหนดแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย (ว่าเป็นธาตุอะไร) ส่วนโกฏฐาสทั้งหลายชื่อว่าสลักขณ เพราะเป็นไปกับลักษณะคือธาตุเหล่านั้น หรือว่าเพราะมีอาการของชาตุนั้น ๆ อยู่ในตัว

สลักขณ...กำหนดอาการ สลักขณ...กำหนดลักษณะ.

อย่างนั้น กรรมฐานยังไม่สำเร็จ ภิกษุ นั้นพึงเจริญโดยสัมภารวินิตติ
เกิด

[เจริญโดยสัมภารวินิตติ]

(เจริญโดยสัมภารวินิตติ) อย่างไร ? คือภิกษุ นั้น ชั้นแรก
พึงทำอุคคหโกศล ๗ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ที่
กล่าวแล้วกายคตาสติกรรมฐานนิเทศทั้งหมดมิให้บกพร่องแล้วทำวิธีที่
กล่าวในกายคตาสติกรรมฐานนิเทศนั้นทุกอย่าง ตั้งต้นแต่สาธยายด้วย
วจา ซึ่งอาการทั้งหลาย มีอาการหมวดตจปัญจะ เป็นต้น ในอาการ
๓๒ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ส่วนความแปลกกันมีดังนี้เท่านั้น
คือ แม้มนสิการอาการทั้งหลายมีผมเป็นต้นโดยสี่ สัตฐาน ทิศ โอกาส
และบริเวท (ด้วยกัน แต่ว่า) ในกายคตาสตินั้น ต้องตั้งจิตไว้
ทางปฏิภูม ในธาคูฏฐานนี้ ต้องตั้งจิตไว้ทางธาคู เพราะเหตุนี้
โยคาวจรภิกษุ ครั้นมนสิการอาการทั้งหลายมีผมเป็นอาทิอย่างละ ๕
ส่วน โดยประการมีสี่เป็นต้นแล้ว ในที่สุดพึงยังมนสิการให้เป็นไป
ดังนี้

[ปจวิโกฏฐาส]

เกสา- ผมทั้งหลาย

ว่า "อันผมทั้งหลายนี้ เกิดที่หน้งหุ้มกระโหลกศีรษะ ใน
หน้งหุ้มกระโหลกศีรษะกับผมทั้งหลายนั้น หน้งหุ้มกระโหลกศีรษะ
หาไม่รู้ไม่ว่าผมทั้งหลายเกิดที่เรา ผมทั้งหลายเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราเกิดที่หน้ง

หุ้มกระโหลกศีรษะ เปรียบเหมือนในหญ้ากฐณะทั้งหลายอันเกิดอยู่ที่ยอด
จอมปลวก ยอดจอมปลวกหาว่าไม่ว่าหญ้ากฐณะทั้งหลายเกิดที่เรา หญ้า
กฐณะเล่าก็หาว่าไม่ว่า เราเกิดที่ยอดจอมปลวกฉะนั้น ธรรม (คือ
สิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด
เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

โลมา - ขนทั้งหลาย

ว่า "ขนทั้งหลายเกิดที่หนังหุ้มศีรษะ ในหนังหุ้มศีรษะกับขน
ทั้งหลายนั้น หนังหุ้มศีรษะหาว่าไม่ว่าขนทั้งหลายเกิดอยู่ที่เรา ขน
ทั้งหลายเล่าก็หาว่าไม่ว่าเราเกิดอยู่ที่หนังหุ้มศีรษะ เปรียบเหมือนใน
หญ้าแพรกทั้งหลายอันเกิดอยู่ในที่บ้านร้าง ที่ข้างร้างหาทราบไม่ว่า
หญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เรา หญ้าแพรกเล่าก็หาว่าไม่ว่าเราเกิดอยู่ในที่บ้าน
ร้างฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึง
และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันขนทั้งหลายเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่ง
ในร่างกายนี้ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า จากอตฺตา) ห
สัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วย
ประการฉะนี้"

นขา - เล็บทั้งหลาย

ว่า "เล็บทั้งหลายเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย ในนิ้วกับเล็บทั้งหลาย

นั่น นิ้วทั้งหลายหาไม่รู้ไม่ว่าเล็บเกิดที่ปลายของเรา เล็บทั้งหลายเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราเกิดอยู่ที่ปลายนิ้วทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อเด็กทั้งหลายใช้ไม้หลายอันเสียบเม็คมะขางเล่นอยู่ ไม้ทั้งหลายหาไม่รู้ไม่ว่าเม็คมะขางติดอยู่ที่เรา เม็คมะขางเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราติดอยู่ที่ไม้ทั้งหลาย ฉะนั้นธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเล็บทั้งหลายเป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแ้ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

ทนต์ - ฟันทั้งหลาย

ว่า "ฟันทั้งหลายเกิดที่กระดูกกลาง ในกระดูกกลางกับฟันทั้งหลายนั้น กระดูกกลางหาไม่รู้ไม่ว่าฟันทั้งหลายเกิดอยู่ที่เรา ฟันทั้งหลายเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราเกิดอยู่กระดูกกลาง เปรียบเหมือนในเสา (เรือน) ที่ช่างไม้ทั้งหลายฟัน (โคน) ด้วยยางเหนียวลงชนิดแล้ว (ยก) ตั้งลงในหลุมหินทั้งหลาย หลุมทั้งหลายหาไม่รู้ไม่ว่าเสาทั้งหลายตั้งอยู่ใน

* ปาสาณอุทกุขลเกสุ อุทกุขล ตามปกติแปลว่าครก แต่ว่าโดยความ หมายถึง รูหรือหลุมที่เจาะขุดลงไปอย่างครก เพื่อรับสิ่งที่จะตั้งหรือสอดลงไปอย่างสาก เช่นรูที่ธรณีประตูสำหรับเดือยบางประตู เราก็เรียกว่าครก บาลีก็เรียก อุทกุขล เหมือนกัน เพราะฉะนั้น อุทกุขลิกา จึงแปลว่า ธรณีประตู

ในทนต์นำมาใช้กันเสาเรือน จะคงแปลว่าครกไม่ได้กับสมมติในภาษาไทย จึงแปลว่าหลุม

ส่วนมหาฎีกาว่า หินที่เขาวางรองโคนเสาเรือน (แทนเข็ม?) นั้นแหละ ปาสาณอุทกุขลก.

เรา เสาทั้งหลายเล่าก็หาว่าเราตั้งอยู่ในหลุมฉะนั้น ธรรม (คือ
สิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันปลงกัน
อันพื้นทั้งหลายเป็น โกฎฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็น
อภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้
เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาคู ด้วยประการฉะนี้ "

ตโจ - หนึ่ง

ว่า "หนึ่งหุ้มสรีระทั้งสิ้นตั้งอยู่ ในสรีระกับหนึ่งนั้น สรีระหาว่า
ไม่ว่า เราถูกหนึ่งหุ้ม หนึ่งเล่าก็หาว่า สรีระนะ เราหุ้มไว้ เปรียบ
เหมือนในพิณใหญ่ที่หุ้มด้วยหนังโคสด๑ พินใหญ่หาว่า เราถูก
หนังโคสดหุ้ม หนังโคสดเล่าก็หาว่า พินใหญ่นะ เราหุ้มไว้ ฉะนั้น
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรอง
ถึงกันและกัน อันหนึ่ง (นั้น) เป็น โกฎฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้
ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือ
วิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาคู ด้วยประการฉะนี้"

มัสสิ - เนื้อ

ว่า "เนื้อ ฉาบทาดิอยู่ตามโครงกระดูก ในเนื้อกับโครง
กระดูกนั้น โครงกระดูกหาว่า เราอันเนื้อต่างอย่าง ๕๐๐ ชิ้นฉาบ
๑. มหาภูิกว่าที่เปรียบด้วยหนังโคสด ก็เพื่อให้ได้กันกับหนังจริงของคนทีหุ้มร่างกายอยู่
ยิ่งกว่านั้นก็เป็นเหมือนกันโดยประการอื่นอีก เช่นมีกลิ่นเหม็นปฏิกุลเหมือนกัน.

อยู่ เนื้อเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า โครงกระดูกถูกเราฉาบไว้ เปรียบเหมือนใน
ฝา (เรือน) ที่พอกไว้ด้วยดินเหนียวก้อนใหญ่ ๆ ฝาหาไม่รู้ไม่ว่า เรา
ถูกดินเหนียวก้อนใหญ่พอก ดินเหนียวก้อนใหญ่เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า ฝา
ถูกเราพอก ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิด
คำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเนื้อ (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนก
หนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา)
หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ ด้วย
ประการฉะนี้ "

นหารู - เอ็นทั้งหลาย

ว่า "เอ็นทั้งหลาย รัศรีกระดูกทั้งหลายไว้อยู่ภายในสรีระ ใน
กระดูกกับเอ็นทั้งหลายนั้น กระดูกทั้งหลายไม่รู้ไม่ว่า เราถูกเอ็น
ทั้งหลายรัศรี เอ็นทั้งหลายเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า กระดูกทั้งหลาย เรารัศรี
ไว้ เปรียบเหมือนในไม้ (เชิง) ฝาที่เขามัดด้วยเถาวัลย์ทั้งหลาย ไม้
(เชิง) ฝาหาไม่รู้ไม่ว่า เราถูกเถาวัลย์มัด เถาวัลย์เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า ไม้
(เชิง) ฝา ถูกเรามัดไว้ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจาก
ความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเอ็นทั้งหลายเป็นโกฏฐาส
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก
อตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ
ด้วยประการฉะนี้ "

* มหาภูิกว่าที่เปรียบด้วยดินเป็นก้อน ๆ ก็เพราะชินเนื้อโดยมากเป็นก้อนหนา ๆ.

อภิวินิ - ธรรมคุณทั้งหลาย

ว่า " ในธรรมคุณทั้งหลาย ธรรมคุณชนเท่าค้ำธรรมคุณชื้อเท่าตั้งอยู่
ธรรมคุณชื้อเท่าค้ำธรรมคุณแข็งตั้งอยู่ ธรรมคุณแข็งค้ำธรรมคุณขาตั้งอยู่ ธรรมคุณ
ขาค้ำธรรมคุณสะเอวตั้งอยู่ ธรรมคุณสะเอวค้ำธรรมคุณสันหลังตั้งอยู่ ธรรมคุณ
สันหลังค้ำธรรมคุณคอตั้งอยู่ ธรรมคุณคอค้ำธรรมคุณศีรษะตั้งอยู่ ธรรมคุณ
ศีรษะตั้งอยู่บนธรรมคุณคอ ๆ ตั้งอยู่บนธรรมคุณสันหลัง ๆ ตั้งอยู่บนธรรมคุณ
สะเอว ๆ ตั้งอยู่บนธรรมคุณขา ๆ ตั้งอยู่บนธรรมคุณแข็ง ๆ ตั้งอยู่บนธรรมคุณ
ชื้อเท่า ๆ ตั้งอยู่บนธรรมคุณชนเท่า ในธรรมคุณเหล่านั้น ธรรมคุณชนเท่า
หาฐู้ไม่ว่า เราค้ำธรรมคุณชื้อเท่าตั้งอยู่ ธรรมคุณชื้อเท่าหาฐู้ไม่ว่า เราค้ำ
ธรรมคุณแข็งตั้งอยู่ ธรรมคุณแข็งหาฐู้ไม่ว่า เราค้ำธรรมคุณขาตั้งอยู่ ธรรมคุณ
ขาหาฐู้ไม่ว่า เราค้ำธรรมคุณสะเอวตั้งอยู่ ธรรมคุณชื้อเท่าหาฐู้ไม่ว่า เราค้ำ
ค้ำธรรมคุณสันหลังตั้งอยู่ ธรรมคุณสันหลังหาฐู้ไม่ว่า เราค้ำธรรมคุณคอตัง
อยู่ ธรรมคุณคอหาฐู้ไม่ว่า เราค้ำธรรมคุณศีรษะตั้งอยู่ ธรรมคุณศีรษะก็หาฐู้
ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนธรรมคุณคอ ๆ ก็หาฐู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนธรรมคุณ
สันหลัง ๆ ก็หาฐู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนธรรมคุณสะเอว ๆ ก็หาฐู้ไม่ว่า เรา
ตั้งอยู่บนธรรมคุณขา ๆ ก็หาฐู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนธรรมคุณแข็ง ๆ ก็หาฐู้ไม
ว่า เราตั้งอยู่บนธรรมคุณชื้อเท่า ธรรมคุณชื้อเท่าก็หาฐู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บน
ธรรมคุณชนเท่า เปรียบเหมือนในกองวัตถุ (ที่วางซ้อน ๆ กัน) มีอิฐ
ไม้ และโคลมัย (แห้ง) เป็นต้น อันต่าง ๆ หาฐู้ไม่ว่า เราค้ำอันบน ๆ

* ได้ทราบว่ โคลมัยคือมูลโค เป็นของมีค่าสำหรับชาวชมพูทวีปจมนทุกวันนี้ ใช้ไล่พื้น
ฉาบฝา เป็นยา และทำเป็นแผ่นตากแห้ง กองซ้อน ๆ กันไว้เป็นเชื้อเพลิง ดังกล่าวในที่นี้.

ตั้งอยู่ อันบน ๆ เล่า ก็หาว่าไม่ว่า เราตั้งอยู่บนอันล่าง ๆ ฉะนั้น
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึง
กันและกัน อันกระดูเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความ
คิด เป็นอภัยกฤตว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้
เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

อภิมิณฺข - เชื่อในกระดู

ว่า "เชื่อในกระดู ตั้งอยู่ในส่วนในของกระดูนั้น ๆ ใน
กระดูกับเชื่อนั้น กระดูทั้งหลายหาว่าไม่ว่า เชื่อตั้งอยู่ในภายในของเรา
เชื่อเล่าก็หาว่าไม่ว่า เราตั้งอยู่ในภายในของกระดูทั้งหลาย เปรียบ
เหมือนในหน่อไม้ทั้งหลาย มีหน่อหวายที่หนึ่งแล้วเป็นต้น อันบุคคล
สอดเข้าไปในภายในของปล้องไม้มีปล้องไฟเป็นอาทิ ปล้องไฟเป็นอาทิ
หาว่าไม่ว่า หน่อหวายเป็นต้นเขาสอดไว้ในเรา หน่อหวายเป็นต้นเล่า
ก็หาว่าไม่ว่า เราอยู่ในปล้องไฟเป็นอาทิ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)
ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อัน
เชื่อในกระดูเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็น
อภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็น
ของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

วุกฺก - ไต (โบราณว่า ม้าน)

ว่า "วักกะ เป็นก้อนเนื้อ (ก้อน) ติดอยู่กับเอ็นใหญ่ ซึ่งโคนเป็น

เส้นเดียวแล่นออกจากหลุมคอไปหน่อย แดกเป็นสองเส้น โอบเนื้อหัวใจ
อยู่ ในเอ็นใหญ่กับวักกะนั้น เอ็นใหญ่หาไม่รู้ไม่ว่า วักกะติดอยู่กับเรา
วักกะก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราติดอยู่กับเอ็นใหญ่' เปรียบเหมือนในผลมะม่วงคู่
อันติดอยู่กับขั้ว (เดียวกัน) ขั้วหาไม่รู้ไม่ว่า ผลมะม่วงคู่ติดอยู่กับเรา
ผลมะม่วงคู่เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราติดอยู่กับขั้ว ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)
ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อัน
วักกะเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ 'ไม่มีความคิด เป็นอphyากฤต
ว่างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง
เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

หทัย - หัวใจ

ว่า "หัวใจ อาศัยตรงกลางซี่กรงกระดูกอกตั้งอยู่ในภายในสรีระ
ในภายในซี่กระดูกอกกับหัวใจนั้น ภายในซี่กระดูกอกหาไม่รู้ไม่ว่า
หัวใจอาศัยเราอยู่ หัวใจเล่าก็ไม่หาไม่รู้ไม่ว่า เราอาศัยภายในซี่กระดูกอก
ตั้งอยู่ เปรียบเหมือนในชิ้นเนื้อที่คนวางแอบไว้ภายในซี่กรงคานหาม
(ปีกครุฑ) เก่า ๆ ภายในซี่กรงคานหามเก่าหาไม่รู้ไม่ว่าชิ้นเนื้อแขวง
แอบเราไว้ ชิ้นเนื้อเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราถูกแขวงแอบไว้ภายในซี่กรง
* สรีรวิทยาว่า ไต เป็นอวัยวะจำพวกต่อมชนิดหนึ่ง อยู่ที่ข้างกระดูกสันหลังแถวบั้นเอว
ทั้งสองข้าง มีหน้าทำให้เกิดน้ำปัสสาวะ เพื่อส่งไปยังกระเพาะปัสสาวะ 'ไม่ตรงกับ
ลักษณะที่ท่านว่าในที่นี้ ส่วนม้าน ว่าเป็นอวัยวะอุริมกระเพาะอาหารข้างซ้าย ก็ไม่ตรง
กับลักษณะที่ท่านว่าในที่นี้อีกแหละ.

คานหามเก่า' ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิด
คำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันหัวใจเป็น โกฎฐาสแผนกหนึ่ง
ในร่างกายนี้ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หา
สัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วย
ประการฉะนี้ "

ยกนั - ตั๊บ

ว่า " ตั๊บ ตั้งอยู่ติดสี่ข้าง ๆ ขวาในส่วนของนมทั้งสองภายใน
สตรีระ ในสี่ข้าง ๆ ขวาส่วนของนมกับตั๊บนั่น สี่ข้าง ๆ ขวาใน
ส่วนของนมรู้ไม่ว่า ตั๊บตั้งติดเราอยู่ ตั๊บเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้ง
ติดสี่ข้าง ๆ ขวาในส่วนของนมอยู่ เปรียบเหมือนในชินเนื้อคู่อันติด
อยู่ที่ข้างของกระเบื้องหม้อ ข้างของกระเบื้องหม้อหาไม่รู้ไม่ว่า ชินเนื้อคู่
ติดอยู่ที่เรา ชินเนื้อคู่เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราติดอยู่ที่ข้างของกระเบื้องหม้อ
ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและ
ไตร่ตรองถึงกันและกัน อันตั๊บ (นั้น) เป็น โกฎฐาสแผนกหนึ่งในร่าง
กายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์
(คือวิญญาน) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

กิโถมกั - พังฝืด

ว่า " ในพังฝืดทั้งหลาย พังฝืดชนิดปกปิด ล้อม (หุ้ม) ทั้งหมด
* มหาฐีกาว่า โครงกระดูกอก ท่านเรียกว่า ชีกรงกระดูกอก เพราะโครงกระดูกอกนั้น
คล้ายชีกรง และที่เปรียบด้วยชีกรงคานหามเก่า ๆ ก็เพื่อแสดงภาวะที่โครงกระดูกอก
เป็นของคร่ำเขระ และมิใช่ของมันคงอันใด.

และวิกะอยู่ พังผืดชนิดเปิดเผย หุ้มยึด (กล้ามเนื้อ) เนื้ออยู่ใต้หนังตัวสัตว์ระ
ในวิกะ หทัย และเนื้อ (กล้ามเนื้อ) ตัวสัตว์ระกับพังผืดนั้น วิกะ หทัย
และเนื้อ (กล้ามเนื้อ) ตัวสัตว์ระหาไม่รู้ไม่ว่า เราถูกพังผืดปิด (หุ้ม) พังผืด
เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า วิกะ หทัย และเนื้อ (กล้ามเนื้อ) ตัวสัตว์ระถูกเราปิด (หุ้ม)
เปรียบเหมือนใน (จีน) เนื้อที่เขาห่อไว้ด้วยผ้าจี๊ว เนื้อหาไม่รู้ไม่ว่า เรา
ถูกห่อไว้ด้วยผ้าจี๊ว ผ้าจี๊วเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เนื้อนะเขาห่อไว้ด้วยเรา
ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่
ตรองถึงกันและกัน อันพังผืดเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตตตา) หาสัตว์ (คือ
วิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาคู ด้วยประการฉะนี้ "

บิหัง - ม้าม (โบราณว่า ไต)

ว่า " ม้าม อยู่ติดด้านบนแห่งเพดานท้องข้างซ้ายของหัวใจ ใน
ด้านบนแห่งเพดานท้องกับม้านั้น ด้านบนแห่งเพดานท้องหาไม่รู้ไม่ว่า
ม้านติดเราอยู่ ม้านเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราติดด้านบนแห่งเพดานท้องอยู่
เปรียบเหมือนในก้อน โคมัยที่ติดด้านบนแห่งขั้วอยู่ ด้านบนแห่งขั้ว
ข้างหาไม่รู้ไม่ว่า ก้อน โคมัยติดเราอยู่ ก้อน โคมัยเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราติด
ด้านบนแห่งขั้วอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจาก
ความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันม้าม (นั้น) เป็นโกฏฐาส
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก
* สรีรวิทยาว่า อยู่ข้างซ้ายกระเพาะอาหาร.

อตฺตา) หาสฺตฺว (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของแข็ง เป็นปฐฺวิธาตุ
ด้วยประการฉะนี้ "

ปปฺผาสฺ - ปอด

ว่า "ปอด ห้อยคลุมทั้งหัวใจและตับอยู่ในระหว่างนมทั้งสอง
ในส่วนในของสรีระ ในส่วนในของสรีระกับปอดนั้น ส่วนในของ
สรีระหาฐฺไม่ว่า ปอดห้อยอยู่ที่เรา ปอดเล่าก็หาฐฺไม่ว่า เราห้อยอยู่ใน
ส่วนในของสรีระมีรูปร่างนั้น เปรียบเหมือนในรังนกอันห้อยอยู่ใน
ภายในของขี้ผึ้งเก่า ๆ ส่วนภายในของขี้ผึ้งเก่าหาฐฺไม่ว่า รังนกห้อยอยู่
ในเรา รังนกเล่าก็หาฐฺไม่ว่า เราห้อยอยู่ในภายในของขี้ผึ้งเก่า ฉะนั้น
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึง
กันและกัน อันปอด (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสฺตฺว (คือวิญญาน)
มิได้ เป็นของแข็ง เป็นปฐฺวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

อนฺตุ - ใ้ใหญ่

ว่า "ใ้ใหญ่ อยู่ในภายในของสรีระ มีปลายอยู่ที่คอกอ (ข้าง ๑)
และที่ทวารหนัก (ข้าง ๑) ในภายในของสรีระกับใ้ใหญ่นั้น ภายใน
ของสรีระหาฐฺไม่ว่า ใ้ใหญ่อยู่ในเรา ใ้ใหญ่เล่าก็หาฐฺไม่ว่า เราอยู่
ในภายในของสรีระ เปรียบเหมือนในซากงูเรื้อนหัวขาดที่เขาขวางลง
ไว้ในรางเลือด รางเลือดหาฐฺไม่ว่า ซากงูเรื้อนอยู่ในเรา ซากงูเรื้อน

เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในรางเลือด ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลาย นั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตรตรองถึงกันและกัน อันใ้ใหญ่ (นั่น) เป็นโกณฑาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของ แชนแจ่ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

อนตฺคุณิ - ใ้สั้น้อย

ว่า "ใ้สั้น้อย พันชนคใ้ใหญ่ (ซึ่งขคไปขคมา) ๒๑ ขค อยู่ ในระหว่าง(๓) ของใ้ใหญ่ ในใ้ใหญ่กับใ้สั้น้อยนั้น ใ้ใหญ่หาไม่รู้ไม่ว่า ใ้สั้น้อยพันเราอยู่ ใ้สั้น้อยเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราพันใ้ใหญ่อยู่ เปรียบเหมือนในเชือก (เล็ก) ทั้งหลาย ที่ร้อยขคเชือก (ใหญ่) สำหรับ เช็ดเท้าอยู่ ขคเชือก (ใหญ่) สำหรับเช็ดเท้าหาไม่รู้ไม่ว่า เชือก (เล็ก) ร้อยเราอยู่ เชือก (เล็ก) เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราร้อยขคเชือก (ใหญ่) สำหรับเช็ดเท้าอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจาก ความคิดคำนึงและไตรตรองถึงกันและกัน อันใ้สั้น้อยเป็นโกณฑาส แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก อตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแชนแจ่ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

อุทริยิ - อาหารใหม่

ว่า "อาหารใหม่ คือสิ่งที่กินคิมเคี้ยวลิมเข้าไปอยู่ในท้อง ใน

ท้องกับอาหารใหม่นั้น ท้องหาไม่รู้ไม่ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา อาหารใหม่เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในท้อง เปรียบเหมือนในรากสุนัขที่อยู่ในรางสุนัข รางสุนัขหาไม่รู้ไม่ว่า รากสุนัขอยู่ในเรา รากสุนัขเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในรางสุนัข ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันอาหารใหม่เป็น โภจนาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

กริลล์ - อาหารเก่า

ว่า "อาหารเก่า อยู่ที่ปลายลำไส้ใหญ่ (สันฐาน) ดังปล้องไม้ไผ่ (ยาว) ประมาณ ๘ นิ้ว ที่เรียกกันว่า (ปีกกาสะยะ) กระทบะอุจจาระ ในกระทบะอุจจาระกับอาหารเก่า นั้น กระทบะอุจจาระหาไม่รู้ไม่ว่า อาหารเก่าอยู่ในเรา อาหารเก่าเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระทบะอุจจาระ เปรียบเหมือนในคินสีเหลืองอย่างละเอียด ที่เขาอัคบรรจุลงไปในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่หาไม่รู้ไม่ว่า คินสีเหลืองอยู่ในเรา คินสีเหลืองเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันอาหารเก่าเป็น โภจนาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

มตฺถลฺลํ - มั่นในสมอง

ว่า "มั่นสมอง อยู่ในภายในของกระโหลกศีรษะ ในภายในของกระโหลกศีรษะกับมั่นสมองนั้น ภายในของกระโหลกศีรษะหา^{รู้}ไม่ว่า มั่นสมองอยู่ในเรา มั่นสมองเล่าก็หา^{รู้}ไม่ว่า เราอยู่ในภายในของกระโหลกศีรษะ เปรียบเหมือนในก้อนแป้งที่เขาบรจุลงในกระโหลกน้ำเต้าเก่า ๆ กระโหลกน้ำเต้าหา^{รู้}ไม่ว่า ก้อนแป้งอยู่ในเรา ก้อนแป้งเล่าก็หา^{รู้}ไม่ว่า เราอยู่ในกระโหลกน้ำเต้า ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันมั่นสมองเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธา๑ ด้วยประการฉะนี้"

[อาไปโกฏฐาส]

ปีตติ - ตี

ว่า "ในคิทั้งหลาย คิชนิดไม่ติดที่ เป็นของเนื่องอยู่กับชีวิตน-
ทริย์ ๒ เอิบอาบอยู่ทั่วสรีระ คิชนิดติดที่ อยู่ในถึงน้ำดี๓ ในสรีระ

๑. ยังไม่พบคำพรรณนาว่า มตฺถลฺลํ นี้ มีหน้าที้อย่างไร.

๒. มหาภูิกาทธิบายว่า คิชนิดไม่ติดที่ ก็คงเดียวกันกับโลหิตที่เดินเวียนอยู่ในร่างกาย และคงเดียวกับไออุ่นในร่างกาย ซึ่งมันเป็นไปเนื่องอยู่กับกรรมรูป ท่านจึงว่าเนื่องอยู่กับชีวิตนทริย์ เพราะเมื่อชีวิตนทริย์ยังมีอยู่ มันจึงมี ถ้าชีวิตนทริย์หาไม่แล้ว มันก็เหือดหายไป

๓. ปีตติโกสก เคยแปลกันว่าฝักน้ำดี แต่สมัยนี้เรียกว่า "ถุงน้ำดี" ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานก็เรียกเช่นนั้น อนึ่ง ศัพท์โกสก นี้แปลยกย่องไปตามภาษานิยมได้ ฟิงเห็น โกสกตฺติโกสก ซึ่งอยู่ถัดลงไป ๕ บันทัด ก็แปลว่า รั้งบวบขม.

กับดีไม่คิดที่ และถูกน้ำดีกับคิดที่ สรีระหาไม่รู้ไม่ว่าดีไม่คิดที่อาบเราอยู่
ดีไม่คิดที่เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอาบสรีระอยู่ เปรียบ เหมือน ในน้ำมันที่ซาบ
ขนมอยู่ ขนมหาไม่รู้ไม่ว่าน้ำมันซาบเราอยู่ น้ำมันเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราซาบ
ขนมอยู่ ฉะนั้น (และ) ถูกน้ำดีหาไม่รู้ไม่ว่าดีคิดที่อยู่ในเรา คิดที่
เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในถูกน้ำดี เปรียบเหมือนในรังบวบขมที่เต็มด้วย
น้ำฝน รังบวบขม ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิด
คำนึง และความไตรตรองถึงกันและกัน อันน้ำดีเป็นโกฏฐาสแผนก
หนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอิตตา)
หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็น
อาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

เสมหะ - เสมหะ

ว่า "เสมหะ มีประมาณเต็มปีตละ ๑ อยู่ที่เพดานท้อง ใน
เพดานท้องกับเสมหะนั้น เพดานท้องหาไม่รู้ไม่ว่าเสมหะอยู่ที่เรา เสมหะ
เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ที่เพดานท้อง เปรียบเหมือนในบ่อน้ำโสโครกที่มี
แผ่นฟอง (เป็นฝา) เกิดในเบื้องบน บ่อน้ำโสโครกหาไม่รู้ไม่ว่าแผ่น
ฟองเกิดที่เรา แผ่นเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราเกิดที่บ่อน้ำโสโครก ฉะนั้น
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และความไตร
ตรองถึงกันและกัน อันเสมหะ เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้
* ปาฐะเป็น เอกปตุต... ลางฉบับเป็น เอกปตุต... น่าจะถูก เพราะเสมหะ ๑
ปีตละ คือกอบ ๑ พอฟังได้ ถ้าถึงบาตร ๑ จะมากไปกระมัง ?

ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือ
วิญญูณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ
ด้วยประการฉะนี้ "

บุพโพ - น้ำหนอง น้ำเหลือง

ว่า "บุพโพ ไม่มีโอกาส (คือที่อยู่) ประจำ ในตำแหน่ง
แห่งร่างกายใด ๆ ที่ถูกต่อตำหนายอกและเปลวไฟเป็นต้นกระทบเอา
โลหิตคั่งแล้วเสีย หรือฝืดและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น (มัน) ก็ (มา) อยู่
ในตำแหน่งแห่งร่างกายนั่น ๆ แหละ ในตำแหน่งแห่งร่างกายที่ถูกต่อ
และหนามเป็นต้นกระทบบุพโพนั้น ตำแหน่งแห่งร่างกายที่ถูกต่อ
และหนามเป็นต้นกระทบ หาว่าไม่ว่าบุพโพ (มา) อยู่ในเรา บุพโพ
เล่าก็หาว่าไม่ว่าเราอยู่ในตำแหน่ง (แห่งร่างกาย) ทั้งหลายนั้น เปรียบ
เหมือน ในต้นไม้ที่มียางไหลด้วยอำนาจแห่งการพินด้วยขวานเป็นต้น
ตำแหน่งตรงที่ถูกพินเป็นของต้นไม้ หาว่าไม่ว่ายาง (มา) อยู่ในเรา
ยางเล่าก็หาว่าไม่ว่าเราอยู่ในตำแหน่งที่ถูกพินเป็นของต้นไม้ ฉะนั้น
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และไตร่ตรอง
ถึงกันและกัน อันบุพโพเป็นโกณฑาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ)
มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการ
ฉะนี้ "

โลหิต - เลือด

ว่า "ในโลหิตทั้งหลาย สังกรรมโลหิต (โลหิตเดินจน งามชาน ไปอยู่ทั่วสรรพะ ดั่งน้ำดี (ชนิดไม่ติดที่) สันนิจิตโลหิต (โลหิตขัง) (ขังอยู่) เต็มส่วนล่างที่อยู่ของตับ มีประมาณเต็มปีตละ ๑ ยังไต หัวใจ ตับ และปอด ให้ชุ่มอยู่* ในโลหิต ๒ อย่างนั้น วินิจฉัยในสังกรรม-โลหิต ก็เช่นเดียวกับชนิดไม่ติดที่นั่นแล ส่วนในโลหิตอีกอย่าง* (คือ สันนิจิตโลหิต) พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ในน้ำที่บุคคลตกลงใน กระเบื้องหม้อเก่า (ทะลุ หยดลงไป) ทำก้อนดินและก้อนกรวดเป็น ต้น* (ที่อยู่) ข้างล่างให้เปียกด้วย ก้อนดินและก้อนกรวดเป็นต้น หา ฐู้ไม่ว่าเราถูกน้ำทำให้เปียกอยู่ น้ำเล่าก็หาฐู้ไม่ว่า เราทำก้อนดินและ ก้อนกรวดเป็นต้นให้เปียก ฉนั้นใด ที่ส่วนล่างของตับก็ดี ไตเป็นต้น ก็ดี หาฐู้ไม่ว่าโลหิต (ขัง) อยู่ในเรา หรือว่าโลหิตทำเราให้ชุ่มอยู่ โลหิตเล่าก็หาฐู้ไม่ว่าเรา (ขังอยู่) เต็มที่ส่วนล่างของตับ ทำไตเป็นต้น ให้ชุ่มอยู่ฉนั้นเหมือนกัน ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจาก ความคิดคำนึง และไตรตรองถึงกันและกัน อันโลหิตเป็นโกฏฐาส แผลกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก อตตะ) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

๑. ท่านอธิบายว่า ตับชุ่ม เพราะโลหิตขังอยู่ล่าง นอกนั้นชุ่มเพราะโลหิตไหล ผ่านไปข้างบนนิดหน่อย พึงดูแล้วก็เข้าใจยาก !.

๒. ปาฐะใช้ศัพท์ว่า อิตริ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะเป็นคู่กับ สัสมโลหิต จึงควร เป็น อิตเร อนึ่ง เป็น อิตริ ไม่มีทางจะสัมพันธ์ให้สนิทได้ ในที่นี้แปลตามที่เห็นว่าถูก.

๓. เลททุกุขนุชาทีนิ เข้าใจว่าเป็น เลททุกุขนุชาทีนิ ถูกกว่า.

เสโท - เหงื่อ

ว่า "เหงื่อ (ข้าง) อยู่เต็มช่องขุมผลและขนบ้าง ไหลออกมา ในเวลาที่ร้อนเพราะไปเป็นต้นบ้าง ในช่องขุมผมและขนกันเหื่อนั้น ช่องขุมผมและขนทั้งหลายหา^{รู้}ไม่ว่า เหงื่อไหลออกจากเรา เหงื่อเล^{่า} ก็หา^{รู้}ไม่ว่า เราไหลออกจากช่องขุมผมและขนทั้งหลาย เปรียบเหมือน ในกำง่าบัวและสายบัว พอถูกถอนขึ้นจากน้ำ ช่องในกำง่าบัวเป็นต้น หา^{รู้}ไม่ว่าน้ำไหลออกจากเรา น้ำที่กำลังไหลออกจากช่องในกำง่าบัว เป็นต้นเล^{่า} ก็หา^{รู้}ไม่ว่าเราไหลออกจากช่องในกำง่าบัวเป็นต้น ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และไตรตรอง ถึงกันและกัน อันเหงื่อ (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอหยาภตุต ว่างเปล่า (จากอตตตา) หาสัตว์ (คือ วิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

เมโท - มันข้น

ว่า "มันข้น คือมันแข็ง ที่แผ่ไปอยู่ทั่วสรีระของคนอ้วน ติด อยู่ตามเนื้อ (กล้ามเนื้อ) มีปลีร่องเป็นต้นของคนผอม ในเนื้อ (กล้ามเนื้อ) กับมันข้นนั้น เนื้อ (กล้ามเนื้อ) ในสรีระทั้งสิ้น (ของคนอ้วน) ก็ดี ในอวัยวะมีแข็ง (น่อง) เป็นต้น (ของคนผอม) ก็ดี หา^{รู้}ไม่ว่ามัน ข้นติดเราอยู่ มันข้นเล^{่า}ก็หา^{รู้}ไม่ว่า เราติดเนื้อ (กล้ามเนื้อ) อยู่ในสรีระ ทั้งสิ้น (ของคนอ้วน) หรือในอวัยวะมีแข็งเป็นต้น (ของคนผอม) เปรียบเหมือนในก้อนเนื้อที่เขาปิดไว้ด้วยผ้าเก่าสีขมื่น (เหลืองหม่น)

ก่อนเนื้อหารู้ไม่ว่าฝ่าเท้าสีขมึนติดเราอยู่ ฝ่าเท้าสีขมึนเล่า ก็หารู้ไม่ว่า เราติดก่อนเนื้ออยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลาย นั้น ปราศจาก ความคิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันมันขึ้น เป็นโกฐฐาส แผลกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก อตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของเหลวชั้น ๆ มีอาการ ชิมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

อสุ - น้ำตา

ว่า "น้ำตา เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้นมันก็ (จ้ง) อยู่เต็มเข้าตา บ้าง ไหลออกมาบ้าง ในเข้าตากับน้ำตานั้น เข้าตาหารู้ไม่ว่าน้ำตาอยู่ในเรา น้ำตาล้ำก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในเข้าตา เปรียบเหมือนในเข้าตา-อ่อนที่เต็มด้วยน้ำ เข้าตาลอ่อนหารู้ไม่ว่าน้ำอยู่ในเรา น้ำในเข้าตาลอ่อน เล่าก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในเข้าตาลอ่อน ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลาย นั้นปราศจากความคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำตา เป็นโกฐฐาสแผลกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการชิมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

วสา - มันเหลว

ว่า "มันเหลว คือมันที่ละลายอยู่ตามฝ่ามือหลังมือ ฝ่าเท้าหลังเท้า ตั้งจุมูก หน้าผาก และจะงอยปาก ในเวลาที่ร้อนเพราะไฟเป็นต้น

ในตำแหน่งแห่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นกับมันเหลวนั้น ตำแหน่ง
ร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้น หารู้ไม่ว่ามันเหลวท่วมเราอยู่ มันเหลวเล่าก็หา
รู้ไม่ว่า เราท่วมตำแหน่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นอยู่ เปรียบเหมือน
ในข้าวตังอันมีน้ำมันที่คนขาดไว้ ข้าวตังหารู้ไม่ว่าน้ำมันท่วมเราอยู่
น้ำมันเล่าก็หารู้ไม่ว่าเราท่วมข้าวตังอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)
ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อัน
มันเหลวเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยยา-
กฤต ว่างเปล่า (จากอตตตา) หารู้ไม่ว่า (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของ
เหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

เขโฬ - น้ำลาย

ว่า "น้ำลาย เมื่อปัจจัยให้น้ำลายออกอย่างนั้นมียอยู่ มันลงจาก
กระพุ้งแก้มทั้งสองข้าง (มา) อยู่ที่แผ่นดิน ในแผ่นดินกับน้ำลายนั้น
แผ่นดินหารู้ไม่ว่า เราลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้าง (มา) อยู่ที่เรา
น้ำลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า เราลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้าง (มา) อยู่ที่
แผ่นดิน เปรียบเหมือนในหลุมริมฝั่งแม่น้ำ อันมีน้ำซึมออกไม่ขาด
พื้นหลุมหารู้ไม่ว่าน้ำอยู่ในเรา น้ำเล่าก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในพื้นหลุม
ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและ
ไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำลาย เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกาย
นี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยยา-
กฤต ว่างเปล่า (จากอตตตา) หารู้ไม่ว่า (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ
ด้วยประการฉะนี้ "

สิงขณาณิกา - น้ำมูก

ว่า "น้ำมูก เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้นมันก็ (ขัง) เต็มโพรงจมูก อยู่บ้าง ไหลออกมาบ้าง ในโพรงจมูกกับน้ำมูกนั้น โพรงจมูกหา รู้ไม่ว่า น้ำมูกอยู่ในเรา น้ำมูกเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในโพรงจมูก เปรียบ เหมือนใน (เปลือก) หอยโข่งที่เต็มด้วยนมส้มเสียว (เปลือก) หอย โข่งหาไม่รู้ไม่ว่านมส้มเสียวอยู่ในเรา นมส้มเสียวเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ใน (เปลือก) หอยโข่ง ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจาก ความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำมูก เป็นโกฏฐาส แขนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก อนาคต) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

ลลิกา - ไขข้อ

ว่า "ไขข้อ ทำกิจคือการทาที่ต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ อยู่ในที่ต่อ (แห่งกระดูกประมาณ) ๑๘๐ แห่ง ในที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง กับไขข้อนั้น ที่ต่อ ๑๘๐ แห่งหาไม่รู้ไม่ว่า ไขข้อทาเราติดอยู่ ไขข้อเล่า ก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราทาที่ต่อ ๑๘๐ แห่งติดอยู่ เปรียบเหมือนในเพลลาที่คน ทาด้วยน้ำมัน เพลลาหาไม่รู้ไม่ว่า น้ำมันทาเราติดอยู่ น้ำมันเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราทาเพลลาติดอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจาก ความคิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันไขข้อเป็นโกฏฐาส แขนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก

อตฺตา) หาสฺตฺวํ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ
ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

มุตฺตํ - น้ำมูตร

ว่า "น้ำมูตร อยู่ข้างในกระเพาะปัสสาวะ ในกระเพาะปัสสาวะ
กับน้ำมูตรนั้น กระเพาะปัสสาวะหาว่าน้ำมูตรอยู่ในเรา น้ำมูตร
เล่าก็หาว่าไม่เราอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ เปรียบเหมือนในหม้อดินเนื้อ
หยาบ ที่คนโยนลงไปคิดว่าอยู่ในหลุมโสโครก หม้อดินเนื้อหยาบหาว่า
ไม่ว่าน้ำโสโครกอยู่ในเรา น้ำโสโครกเล่าก็หาว่าไม่เราอยู่ในหม้อดิน
เนื้อหยาบ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความ
คิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำมูตร เป็นโกฏฐาส
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก
อตฺตา) หาสฺตฺวํ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ
ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

[เตโชโกฏฐาส]

พระโยคาวจร ครั้นยังมนสิการให้เข้าไปในปฐวิโกฏฐาส และ
อาโปโกฏฐาสทั้งหลาย มิผมเป็นอาทิ ดังกล่าวมานี้แล้ว พึงยังมนสิการ
ให้เข้าไปในเตโชโกฏฐาสทั้งหลายอย่างนี้ว่า

"ร่างกายย่อมเราร้อนเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุเราร้อน
แห่งกาย) นี้ เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็น

อภัยกฤต ว่างเปล้า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ มี
อาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ"

ว่า "ร่างกายย่อมทรุดโทรมเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุ
ทรุดโทรมแห่งกาย) นี้ เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล้า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน)
มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ"

ว่า "ร่างกายย่อมกระสับกระส่ายเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุ
กระสับกระส่ายแห่งกาย) นี้ เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล้า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน)
มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ "

ว่า "ของที่กิน คิม เคี้ยว ลืมเข้าไปแล้ว ย่อมถึงความย่อยไปด้วยดี
เพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุย่อยดีแห่งของที่กิน คิม เคี้ยว ลืม) นี้
เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต
ว่างเปล้า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ มีอาการเผาไหม้
เป็นเตโชธาตุ" ดังนี้

[วาโยโกฐฐาส]

ต่อนั้น พึงกำหนดจับอุทฺธังคมวัต โดยเป็นลมขึ้นเบื้องบน (ให้
ได้) กำหนดจับอโรคมวัต โดยเป็นลมลงเบื้องล่าง (ให้ได้) กำหนด
จับกุกนิสยวัต โดยเป็นลมอยู่ในท้อง (นอกถ้าไส้ ให้ได้) กำหนดจับ
โกฐฐาสยวัต โดยเป็นลมอยู่ในภายในลำไส้ (ให้ได้) กำหนดจับ

อังกมังกานุสาริวาท โดยเป็นลมแล่นไปตามอังกาพพใหญ่่น้อย (ให้ได้) กำหนดจับอัสสาสะปีสสาสะ โดยเป็นลมหายใจเข้าและหายใจออก (ให้ได้) แล้ว ยัมมนสิการให้เป็นไปในวาโยโกฐฐาสทั้งหลายอย่างนี้ว่า

"อันลมขึ้นเบื้องบนทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมลงเบื้องล่างทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมอยู่ในท้อง (นอกลำไส้) ทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมอยู่ในลำไส้ทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมแล่นไปตามอังกาพพใหญ่่น้อยทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัตตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมหายใจเข้าและหายใจออกทั้งหลาย เป็นโกฐฐาส

แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก
อัตตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็น
วาโยธาตุ"

ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้มีมโนการเป็น
ไปอย่างนี้ เมื่อเธออาวัชนาการไป มโนการไปซึ่งธาตุเหล่านั้น แล้ว ๆ
เล่า ๆ อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้น โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแล

แต่เมื่อพระโยคาวจรผู้ใดเจริญไปอย่างนั้น กรรมฐานยังไม่
สำเร็จ พระโยคาวจรผู้นั้นพึงเจริญโดยสลักษณะสังเขปเกิด

[เจริญโดยสลักษณะสังเขป]

พึงเจริญโดยสลักษณะสังเขปอย่างไร ? พึงกำหนดเอาลักษณะที่
แข็งแรงแรงในโกฏฐาส ๒๐ ว่า ธาตุดิน พึงกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบ
ได้ในโกฏฐาส ๒๐ นั้นแหละว่า ธาตุน้ำ พึงกำหนดเอาลักษณะที่ร้อน
ในโกฏฐาส ๒๐ นั้นแหละว่า ธาตุไฟ พึงกำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อน
ได้ในโกฏฐาส ๒๐ นั้นแหละว่า ธาตุลม

พึงกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบในโกฏฐาส ๑๒ ว่า ธาตุน้ำ พึง
กำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๑๒ นั้นแหละว่า ธาตุไฟ พึง
กำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฏฐาส ๑๒ นั้นแหละว่า ธาตุลม พึง
กำหนดเอาลักษณะที่แข็งแรงแรงในโกฏฐาส ๑๒ นั้นแหละว่า ธาตุดิน

พึงกำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๔ ว่า ธาตุไฟ พึง
กำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ ที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ ว่า ธาตุ

ลม พึงกำหนดเอาลักษณะที่แข็งแข็ง ที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ว่า
ธาตุดิน พึงกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้
ว่า ธาตุน้ำ

พึงกำหนดเอาลักษณะที่เข้ยนได้ในโกฏฐาส ๖ ว่า ธาตุลม พึง
กำหนดเอาลักษณะที่แข็งแข็งในโกฏฐาส ๖ นั้นแหละว่า ธาตุดิน พึง
กำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบได้ในโกฏฐาส ๖ นั้นแหละว่า ธาตุน้ำ พึง
กำหนดเอาลักษณะที่ร้อยในโกฏฐาส ๖ นั้นแหละว่า ธาตุไฟ

เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดไปอย่างนั้น ธาตุทั้งหลายย่อมจะ
ปรากฏ อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้นแก่เธอผู้อาวุชชนาการไป มนสิการ
ไปซึ่งธาตุทั้งหลายนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

แต่เมื่อพระโยคาวจรผู้ใดแม้เจริญไปอย่างนั้น กรรมฐานก็ยังไม่
สำเร็จ พระโยคาวจรผู้นั้นพึงเจริญโดยสลักขณวิภัติ (ต่อไป)

[เจริญโดยสลักขณวิภัติ]

พึงเจริญโดยสลักขณวิภัติอย่างไร ? พึงจับเอาโกฏฐาสทั้งหลาย
มีผมเป็นอาทิ โดยนัยที่กล่าวมาก่อน (ในสัมภารวิภัติ) นั้นแล มา

กำหนดคุณลักษณะที่แข็งแข็งในผมว่า ธาตุดิน พึงกำหนดคุณลักษณะที่

* อธิบายตามนัยมหาฎีกาว่า ปฐวิโกฏฐาสมีผมเป็นต้น เป็นสิ่งที่มีรูปร่างต่างกันเป็น
ส่วน ๆ ธาตุอื่นมีอาโปรธาตุเป็นต้น ที่มีอยู่ในโกฏฐาสเหล่านั้นก็เป็นสิ่งที่รู้กันได้ง่าย แม้
อาโปโกฏฐาสมีน้ำดีเป็นอาทิเช่นกัน ถึงวาโยโกฏฐาสไม่มีรูปร่างสี่สัณฐาน ก็อาจ
กำหนดถือเอาเป็นสัดเป็นส่วนได้ แต่ธาตุลม ดิน น้ำที่มีอยู่ในเตโชโกฏฐาสทั้ง ๔ นั้น
รู้ได้ยาก เพราะแยกไม่ออก ถึงกระนั้นก็มีอยู่แน่ ๆ เพราะถ้าไม่มีธาตุอื่นๆ ธาตุไฟก็
ไม่ปรากฏ (?).

ชิมชาบในพม้นั้นแหละว่า ธาตุน้ำ พึงกำหนดคุณลักษณะที่ร้อนในพม
นั้นแหละว่า ธาตุไฟ พึงกำหนดคุณลักษณะที่เข็ญได้ในพม้นั้นแหละว่า
ธาตุลม พึงกำหนดคุณธาตุ ๔ ๆ ในโกฏฐาส ๑ ๆ ไปทุกโกฏฐาสอย่างนี้
เมื่อเธอกำหนดไปอย่างนั้น ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ อุปจารสมาธิ
ย่อมจะเกิดขึ้นแก่เธอผู้ว่าวชันการไป นมสิการไป ซึ่งธาตุทั้งหลาย
นั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ โคนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[มนสิการโดยอาการ ๑๓ ก็ได้]

ก็แลอีกนัยหนึ่ง พึงมนสิการธาตุทั้งหลายโดยอาการเหล่านี้ก็ได้
คือ

วจนภูจโต	โดยความของคำ
กลาปโต	โดยกลาป (คือเป็นกลุ่ม)
จตุณโต	โดย (ยอมให้) เป็นจตุณ
ลกขณาทีโต	โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น
สมภูฐานโต	โดยสมภูฐาน
นानตเตกตโต	โดยความต่างกันและความเป็นอัน เดียวกัน
วินิฟูโภคาวินิฟูโภคโต	โดยแยกกันได้และแยกกันมิได้
สภาควิสภาคโต	โดยที่เข้ากันได้แลเข้ากันไม่ได้
อชฺมตฺตติกาหิรวิสสโต	โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายใน กับธาตุภายนอก

สงฺคหโต	โดยรวม (ที่เหมือนกัน) เข้าด้วยกัน
ปจฺจยโต	โดยเป็นปัจจัย (ของกันและกัน)
อสมนุหาคารโต	โดยไม่มีความคิดคำนึง
ปจฺจยวิภาคโต	โดยจำแนกปัจจัย

[โดยความแห่งคำ]

ในอาการเหล่านั้น พระโยคาวจรผู้เมื่อจะมนสิการโดยความแห่งคำ พึงมนสิการโดยความแห่งคำตอบที่แปลกกันและเสมอกันอย่างนี้ (โดยแปลกกัน) ว่า ธาตุชื่อว่าปฐวี เพราะความเป็นของหยาบ ชื่อว่าอาโป เพราะไหลไปได้ หรือเพราะเอิบอาบไปได้ หรือเพราะ (ทำให้) ชุ่มชื้น ชื่อว่าเตโช เพราะทำให้ร้อน ชื่อว่าวาโย เพราะพัดไปได้ ส่วนว่าโดยไม่แปลกกัน (พึงมนสิการว่า) สิ่งซึ่งชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะเป็นที่รองรับทุกข์ "

[โดยกลาป]

ชื่อว่า "โดยกลาป" มีพรรณนาว่า ปฐวีธาตุที่ท่านแสดงด้วยอาการ ๒๐ โดยนัยว่า ผม ขน เป็นต้น และอาโปธาตุที่แสดงด้วย

* ทุกขภูฏานโต ท่านผู้ชำระลงเชิงอรรถแก้เป็นต้น ทุกขาทานโต เพราะถือเอาทุกข์ ส่วนมหาภูฏิกาก่อรรถว่า ทุกขสฺส วิทหนโต - เพราะจัดสรรคฺ์ทุกข์ อธิบายธาตุเหล่านั้น ก่อขึ้นเป็นเหตุแล้ว สรรคฺ์สร้างทุกข์เป็นอเนกประการ คุณธาตุคือแร่เหล็กแร่ทองแดง เป็นต้น สรรคฺ์สร้างเนื้อเหล็กเนื้อทองแดงเป็นอาทิขึ้นจะนั้น.

อาการ ๑๒ โดยนัยว่า ดี เสมอ เป็นต้นนี้ใด เหตุที่ในอาการเหล่านั้น

เพราะความประชุมกันแห่งธรรม ๘ คือ สี กลิ่น
รส โอชา และธาตุทั้ง ๔ ความสมมติว่า "ผม" จึง
มีได้ เพราะธรรมเหล่านั้นแยกกันเสีย ความสมมติว่า
"ผม" ก็หาไม่มี

เพราะเหตุนี้ คำว่า ผม ก็คือกลุ่มแห่งธรรม ๘ เท่านั้นเอง คำว่าขน
เป็นต้น ก็อย่างนั้น แต่ในโกฏฐาสเหล่านั้น โกฏฐาสใดมีกรรมเป็น
สมุฏฐาน โกฏฐาสนั้นเป็น (ทศธรรมกาลป) กลุ่มแห่งธรรม ๑๐ กับ
ชีวิตินทรีย์และภาวะบ้าง* แต่ก็คงนับว่า เป็นปฐวิธาตุ อาโปธาตุ โดย
อำนาจแห่งลักษณะที่เด่น พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยกลาปดังกล่าว
มาละนี้

[โดย (ย่อให้) เป็นจณ]

ชื่อว่า "โดยเป็นจณ" มีพรรณนาว่า ก็และปฐวิธาตุที่ย่อจนเป็น
ชนิดปรมาณู เป็นละอองละเอียด ในสรีระนี้ เมื่อกำหนดถือเอาโดย
ประมาณ (ร่างกายคนขนาด) กลาง จะพึงมีสักโทณะหนึ่ง (เท่านั้น)
ปฐวิธาตุนั้น อันอาโปธาตุซึ่งมีประมาณถึงโทณะนั้น ช่วยยึดไว้ (ให้
ติดกัน) เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ (มิให้เน่าเสีย) วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้
จึงไม่กระจัดกระจายไม่พังทะลายไป มันไม่กระจัดกระจายไม่พังทะลาย
ไป จึงได้รับการวิกัป (ความกำหนดแยกภาวะ) หลายอย่าง มีความ

* คือกลุ่ม ๘ กลุ่มนั้นแหละ เพิ่มชีวิตินทรีย์กับถาวรรูปเข้าเป็น ๑๐.

นับว่าหญิงว่าชายเป็นต้น และประกาศภาวะ (ต่าง ๆ) มีความพอมออัน
สูงต่ำ ลำสัน บอบบาง เป็นอาทิ

ส่วนอาโปธาตุที่ถึงความเป็นของเหลว มีอาการซึมซาบในสรีระ
นี้ อาศัยปฐวีธาตุอยู่ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้
จึงไม่หยดไม่ไหลออกมา (เสียหมด) มันได้หยดไม่ไหลออกมา (เสีย
หมด) จึงแสดงความอิมเอิบ (ออกมาให้ปรากฏ)

ส่วนเตโชธาตุอันมีความร้อนเป็นลักษณะ มีอาการเป็นไออุ่น
ยังของที่กินเข้าไปดื่มเข้าไปเป็นต้นให้ย่อยได้ ในสรีระนี้ อาศัยปฐวีธาตุ
อยู่ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ จึงทำกายนี้ให้อบอุ่น
อยู่ได้ และนำเอาความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณมาให้แก่กายนั้นด้วย
และอึ่งกายนี้ อันเตโชธาตุนั้นทำให้อบอุ่นไว้ จึงมิได้แสดงความเนา
(ให้ปรากฏ)

ส่วนวาโยธาตุ อันมีความเคลื่อนไหวและพุงไว้เป็นลักษณะ
แล่นไปตามองค์อวัยวะใหญ่ในสรีระนี้ อาศัยปฐวีธาตุอยู่ อาโปธาตุ
ช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ จึงพะยุงกายนี้ไว้ได้ ก็แลกายนี้อัน
วาโยธาตุ (ที่มีลักษณะพุงไว้) นั้น พะยุงไว้ จึงไม่ล้ม จึงตั้งตรง
อยู่ได้ อันวาโยธาตุอิริยาบถ คือ เดิน ยืน นั่ง นอนได้ คว้าได้ เหยียด
ได้ กระทบมือเท้าได้

ธาตุยนต์ (เครื่องกลไปที่ทำด้วยธาตุ) นี้ เป็นไปเช่นกับมายารูป
(รูปกลเช่นภาพยนตร์ ?) เป็นเครื่องลวงคนไว้ได้ โดยภาพมีภาพหญิง

และภาพชายเป็นต้น ดังนี้แล

พระโยคาวจรพึงมนสิการโดย (ย่อมาให้) เป็นจุน ดังกล่าวมา
ดังนี้

[โดยอาการมีลักษณะ]

ชื่อว่า "โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น" มีพรรณนาว่า พระโยคา-
วจรพึงอาวัชนาการถึงธาตุทั้งสี่ (เป็น ๓ ข้อ) ดังนี้ว่า ธาตุ*(๑) มี
อะไรเป็นลักษณะ (๒) มีอะไรเป็นรส (คือเป็นกิจ) (๓) มีอะไรเป็น
เครื่องปรากฏ (คือเป็นผลปรากฏ) เป็นต้น แล้วจึงมนสิการโดยอาการ
มีลักษณะเป็นอาทิ อย่างนี้ว่า

ปฐวีธาตุ มีความเป็นของหยาบเป็นลักษณะ มีความเป็นที่อาศัย
อยู่ (แห่งธาตุอื่น) เป็นรส มีความรับเอา (ธาตุอื่น) ไว้ได้เป็นเครื่อง
ปรากฏ

อาโปธาตุ มีความไหลได้เป็นลักษณะ มีความช่วยเพิ่มพูน
(ธาตุอื่น) เป็นรส มีความยึดเอา (ธาตุอื่น) ไว้ได้ เป็นเครื่องปรากฏ

เตโชธาตุ มีความร้อนเป็นลักษณะ มีความทำให้ย่อยเป็นรส มี
การให้ความอ่อน (แก่ร่างกาย) ไว้เรื่อย เป็นเครื่องปรากฏ

วาโยธาตุ มีความพะยุงไว้เป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นต้น
รส มีความแสดงท่าทาง (ต่าง ๆ) ได้ เป็นเครื่องปรากฏ

* ปาฐะเป็น ปฐวีธาตุ เข้าใจว่า ปฐวี เกิด เพราะยังไม่ถึงวาระจะพุดถึงปฐวี ในที่นี้
แปล ตัด ปฐวี ออก ตามที่เห็นว่าถูก.

[โดยสมุฏฐาน]

ชื่อว่า "โดยสมุฏฐาน" มีพรรณนาว่า พระโยคาวจรพึงมนสิการ โดยสมุฏฐานอย่างนี้ว่า โภกฐาส ๔๒ มีผมเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ โดยทรงแสดงเป็นโภกฐาสแห่งธาตุ มีปฐวีธาตุ เป็นอาทิโดยพิสดารนี้ใด ในโภกฐาสทั้งหลายนั้น โภกฐาส ๔ นี้คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า บุพโพ มูตร เป็นอตุสมุฏฐาน (มีฤดูเป็นสมุฏฐาน) อย่างเดียว ๔ นี้คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก เป็นอตุจิตตสมุฏฐาน (มีฤดูบ้าง จิตบ้างเป็นสมุฏฐาน) ไฟที่ยังอาหารที่กิน เข้าไปเป็นต้น ให้อยู่ เป็นกรรมสมุฏฐาน (มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) อย่างเดียว ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เป็นจิตตสมุฏฐาน (มีจิตเป็นสมุฏฐาน) อย่างเดียว โภกฐาสที่เหลือทั้งหมด (คือปฐวีและอาโป โภกฐาส ๓๒) เป็นจตุสมุฏฐาน (คือ มีกรรมบ้าง จิตบ้าง อาหารบ้าง ฤดูบ้าง เป็นสมุฏฐาน)

[โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน]

ชื่อว่า "โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน" มีพรรณนาว่า ธาตุทั้งปวงย่อมมีความต่างกันโดยอาการมีลักษณะประจำตนเป็นต้น จริงอยู่ ลักษณะ รส และเครื่องปรากฏแห่งปฐวีธาตุก็อย่างหนึ่ง แห่งธาตุอื่นมีอาโปธาตุเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง แต่ว่าธาตุทั้งหลายนั้น แม้เป็นต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจแห่งอาการมีลักษณะเป็นต้น และด้วยอำนาจแห่ง

สมุฏฐานมีกรรมสมุฏฐานเป็นต้น ก็ยังมีความเป็นอันเดียวกัน ด้วย
อำนาจแห่งความเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็น
ของไม่เที่ยงเป็นอาทิ

แท้จริง ธาตุทั้งปวงได้ชื่อว่ารูป เพราะธาตุทั้งปวงนั้นไม่ล่วง
รูปนลักษณะ (ลักษณะคือความทรุดโทรม) ไปได้ ชื่อว่าเป็นมหาภูต
ด้วยเหตุหลายอย่าง เช่นมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ

คำว่า เช่นมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ นั้นอธิบายว่า ก็ธาตุ
ทั้งหลายที่ท่านเรียกว่า "มหาภูต" ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

มหนุตปาตุภาวโต	เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่
มหาภูตสามมุตโต	เพราะเสมอด้วยมหาภูต
มหาบริหารโต	เพราะต้องบริหารใหญ่
มหาวิการโต	เพราะมีวิการใหญ่
มหตฺตา ภูตฺตฺตา จ	เพราะเป็นของใหญ่ และเพราะเป็นของ จริงด้วย

[ความมีปรากฏการณ์ใหญ่]

ในบททั้งหลายนั้น บทว่า "เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่" ความ
ว่า ก็ภูตคือธาตุทั้งสิ้น ปรากฏเป็นของใหญ่ ทั้งในอนุปาทินนสันดาน
ทั้งในอุปาทินนสันดาน ความที่ปรากฏเป็นของใหญ่แห่งสันดาน ๒ อย่าง
* เอตานิ มหาภูทิกาวา ท่านเพง ภูตศัพท์ ซึ่งเป็นได้สองลิงค์ (คือ ปุ. และ นฺป.) จึง
ทำเป็น นฺป. ไป.

นั้น ในอนุปาทินนสันดาน กล่าวไว้แล้วในพุทธธานุสตินิเทศ โดย
นัยว่า

แผ่นดินนี้คำนวณด้านหน้าได้ประมาณเท่านี้

คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

ดังนี้เป็นต้น แม้ในอนุปาทินนสันดาน ก็ปรากฏเป็นของใหญ่เหมือนกัน
โดย (ปรากฏแห่ง) สรีระของปลาเต่า เทวดา และทานพ เป็นต้น สม
พระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทร อัดภาพ (ลำตัวของ
สัตว์) ทั้งหมด ยาวตั้ง ๑๐๐ โยชน์ก็มี" ดังนี้เป็นอาทิ

[ความเสมอด้วยมหาภูต]

บทว่า "เพราะเสมอด้วยมหาภูต" มีพรรณนาว่า ก็ภูตคือธาตุ
ทั้งหลายนั้น ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีชีวิตเลย (แต่) แสดงอุปาทายรูป
สีเขียวได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีชีวิตเหลืองเลย (แต่) แสดงอุปาทายรูป
สีแดงได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีชีวิตขาวเลย (แต่) แสดงอุปาทายรูปสีขาวได้
เปรียบประดุจคนเล่นกล แสดง (กล) ทำน้ำอันมิใช่แก้วเลย ให้
เป็นแก้วได้ แสดงทำก้อนดินอันมิใช่ทองเลย ให้เป็นทองได้ ฉะนั้น
อนึ่ง เหมือนคนเล่นกลนั้น ตัวเองมิได้เป็นยักษ์มิได้เป็นนกลเลย (แต่
แสดงเป็นยักษ์ก็ได้เป็นนกก็ได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ธาตุทั้งหลายนั้น
จึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเสมอด้วยคนประหลาด (หรือคนไม่จริง)

* อัง. อฎฐก. ๒๓/๒๑๐.

ใหญ่ คือคนเล่นกล*

นัยหนึ่ง ภูตใหญ่ทั้งหลายมียักษ์เป็นต้น จับ (คือเข้าถึง) คนผู้ใด ที่(จับ) "อยู่แห่งภูตเหล่านั้น" ย่อมหาไม่พบเลยในภายใน (กาย) ของคนผู้นั้น (ถึง) ภายนอก (กาย) ของเขาก็หาไม่พบ และมันมิได้แอบอิงคนผู้นั้นอยู่ก็หามิได้ ฉะนั้น แม้ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น ก็ฉนั้นเหมือนกัน ที่ตั้ง"อยู่ภายในกันและกันก็หาได้ ที่ตั้งอยู่ภายนอกกันและกันก็หาไม่ได้ และมันมิได้อาศัยกันและกันอยู่ก็หาได้ เพราะเหตุนี้" ธาตุทั้งหลายนั้นจึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเสมอด้วยภูตใหญ่ มียักษ์เป็นต้น เหตุว่ามีที่อยู่อันคิด (หา) "ไม่ได้" ประการ ๑

นัยหนึ่ง ภูตใหญ่ทั้งหลาย กล่าวคือยักษ์นิ ปกปิดภาวะที่ตน

๑. มหาภูต นัยนี้มหาภูตีกาทำนให้แยกเป็น มหา+ อพภูต (คนประหลาดใหญ่) หรือ มหา+ อภูต (คนไม่จริงใหญ่) หมายถึงคนเล่างล ซึ่งแสดงสิ่งประหลาด ๆ ได้มาก แต่ว่าล้วนไม่จริงทั้งนั้น.

๒. จานน์ เป็นประธานในประโยคนี้ แต่ปาฐะเรียงไว้ติดกับพนิ เป็น พหิฏจानน์ ชวนให้เขวไปว่า จานน์ เข้ากับ พหิ ศัพท์เดียวแต่ที่เดียวเข้ากับ อนุโต ด้วย จึงควรเรียงแยกเป็น พหิ จานน์ จะได้ไม่ชวนเขว.

๓. จิตานิ หากเป็นวิเศษณะดังที่แปลไว้นี้ ได้ความดีว่าเป็นวิกติกัตตา ถ้าเช่นนั้น หุตุวาน่าจะเกินเข้ามา ในที่นี้แปลตามที่เห็นว่าถูก.

๔. น ตัญจนติ ตรงมนี้เห็นได้ว่าตก อิติ เพราะมีประโยครูปเดียวกัน เป็นที่เทียบอยู่ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง ข้างหน้าคือ... อุปาทายรูป ทสฺเสนุติติ ข้างหลังคือ ทญฺจฺ น เทนุติติ ในที่นี้จึงแปลอย่างมี อิติ (เป็นเหตุ แปลว่า เพราะเหตุนั้น).

๕. อจินเตยฺยญฺจานตายน หากแปลว่า "เพราะความมีฐานะเป็นอจินไตย" หรือว่า "โดยความเป็นฐานะไม่ควรคิด" อะไรก็แล้วแต่ ก็แปลได้ แต่ที่ไม่ต้องความที่กล่าวมาแล้ว และไม่ได้กับหลักอจินไตย ถึงแม้ท่านจะใช้ศัพท์เช่นนั้น เราก็คต้องแปลเยี่ยงไปให้เข้ากับรูปความในที่นั้น โดยไม่เสียหลักไวยากรณ์ด้วย.

เป็นภูตที่น่ากลัวเสียแล้ว ลวงสัตว์ทั้งหลายด้วยผิวพรรณสัณฐานและ
การกรีดกรายที่น่าพอใจฉันใด แม้ภูตคือธาตุเหล่านี้ก็ฉันนั้นแล ปกปิด
รส (คือกิจ) และลักษณะประจำตน* อันต่างโดยสภาพมีเวลาที่ตน
เป็นของหายาเป็นต้นเสียแล้ว ลวงคนโง่ด้วยฉวีวรรณอันน่าพอใจ
ด้วยทรวดทรงองค์วิยะน้อยใหญ่อันน่าชอบใจ ในร่างทั้งหลายมีร่างหญิง
และชายเป็นต้น ไม่ให้เห็นสภาพแห่งตน เพราะเหตุนี้ ธาตุทั้งหลาย
นี้จึงได้ชื่อว่ามหาภูต เหตุเสมอด้วยภูตใหญ่คือยักษ์นิ* เพราะความ
ที่เป็นสิ่งลวง ประการ ๑

[ความที่ต้องการบริหารใหญ่]

บทว่า "เพราะต้องบริหารใหญ่" ความว่า เพราะต้องบริหาร
ด้วยปัจจัยทั้งหลายเป็นอันมาก จริงอยู่ ภูตธาตุทั้งหลายนั้นเป็นแล้ว
ก็เข้าไปได้ด้วยปัจจัยทั้งหลาย มีของกินและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ที่นับ
ว่ามาก เพราะต้องนำเข้ามา (ปรนเปรอ) ทุกวัน ๆ เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อ มหาภูต อีกนัยหนึ่ง ชื่อมหาภูต เพราะเป็นภูตมีเครื่องบริหาร
มาก คังนี้ก็ได้

๑. สรสลกฺขณฺ์ มหาภูทิกฺาแปลว่า สภาวภูตลกฺขณฺ์ - ลักษณะอันเป็นความจริง สกฺิจจกั
วา สภาวํ - หรือสภาพอันเป็นหน้าที่ของตน.
๒. พวกยักษ์นั้น ท่านว่ามันมีรูปใหญ่โตโดยกำเนิดของมัน.

[ความมีวิการใหญ่]

บทว่า "เพราะมีวิการใหญ่" ความว่า ก็ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น ทั้งที่เป็นอนุปาทินนะ ทั้งที่เป็นอนุปาทินนะ เป็นธรรมชาติมีความผิดปกติใหญ่ ใน ๒ อย่างนั้น สำหรับอนุปาทินนะ ความใหญ่แห่งความผิดปกติย่อมปรากฏในเมื่อกัปวินาศ สำหรับอนุปาทินนะ ปรากฏเมื่อธาตุกำเริบ จริงอย่างนั้น

เปลวไฟอันลุกขึ้นแต่แผ่นดิน แล่นล่อง (ขึ้นไป)
กระทั่งถึงพรหมโลก ในเมื่อโลกถูกไฟ (ประลัยกัลป์)
ใหม่

แสนโกฏิจักรวาพหนึ่งถล่มทลายไป เมื่อโลก
วินาศด้วยน้ำ (ประลัยกัลป์) อันกำเริบขึ้น

แสนโกฏิจักรวาพหนึ่งกระจัดกระจายไป เมื่อ
โลกวินาศด้วยธาตุลม (ประลัยกัลป์) กำเริบขึ้น

ประการหนึ่ง ร่างกายถูกงูกัฏฐมุข (ปากไม้?)
กัดเอาแล้ว ย่อมแข็งกระด้างไป ร่างกายนั้น เพราะ
ปลิววิธาตุกำเริบ ก็ย่อมแข็งกระด้าง ค้าง(ที่แข็ง
กระด้าง) ในเพราะงูกัฏฐมุขฉะนั้น"

๑. คำว่า เอก - หนึ่ง หมายความว่าทั้งหมดนั้น เป็นอาณาเขตหนึ่ง ของไฟ - น้ำ - ลม
ประลัยกัลป์.

๒. วา ศัพท์ ที่ กฏฐมุข นั้น มหาภูตกาณะไว้ถึง ๓ นัย คือ

นัยที่ ๑ ใช้ในอรรถอุปมา คือ วา เมฆเป็นขตา กฏฐมุขเว ก็ไซเป็น กฏฐมุข-
มุขคโต วิย

ประการหนึ่ง ร่างกายอุกฤษฏิมุข (ปากเน่า ?)
กัดเอาแล้ว ย่อมเน่า (เฟอะ) ไป ร่างกายนั้น เพราะ
อาโปธาตุกำเรบก็ย่อมเน่า (เฟอะ) ดัง (ที่เน่าเฟอะ)
ในเพราะอุกฤษฏิมุข ฉะนั้น

ประการหนึ่ง ร่างกายอุกฤษฏอักษิมุข (ปากไฟ ?)
กัดเอาแล้วย่อมเร่าร้อน ร่างกายนั้น เพราะเตโชธาตุ
กำเรบ ก็ย่อมเร่าร้อน ดัง (ที่เร่าร้อน) ในเพราะอุ
อักษิมุข ฉะนั้น

ประการหนึ่ง ร่างกายอุกฤษฏสัตตมุข (ปากมีด ?)
กัดเอาแล้วย่อมขาดยับ ร่างกายนั้น เพราะวาโยธาตุ
กำเรบ ก็ย่อมขาดยับ ดัง (ที่ขาดยับ) ในเพราะอุ
สัตตมุข ฉะนั้น
ภูต (คือธาตุ) ทั้งหลายมีวิการใหญ่ ๆ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ จึงได้ชื่อ
มหาภูต

นัยที่ ๒ ใช้ในอรรถาธารณะ แต่นำไปสัมพันธ์เข้ากับ ปฐวีธาตุปุโปเปน
เป็น... โกเปเนว เรียงเป็นความว่า ร่างกายแม้ถูกอุกฤษฏมุขกัดก็แข็งกระด้างไป เพราะ
ปฐวีธาตุกำเรบนั่นเอง เพราะฉะนั้น ร่างกายซึ่งยังไม่ปราศจากปฐวีธาตุ ก็เท่ากับอยู่
ในปากอุกฤษฏมุขทุกเมื่อ

นัยที่ ๓ ใช้ในอรรถอนิยม คือไม่แน่ ส่องความว่า ภายที่อุกฤษฏมุขกัดแล้ว
จะแข็งกระด้างหรือไม่แข็งกระด้างก็ได้ เพราะมีมนต์และมิยาแก้พิษงู แต่ร่างกายซึ่ง
ปราศจากมนต์และยานี้ เพราะปฐวีกำเรบละก็เท่ากับตกอยู่ในปากอุกฤษฏมุข คือแข็ง
กระด้างแน่ ๆ

ในที่นี้ เห็นว่าแปลเท่าศัพท์ในคถา ตามที่ไม่ขัดไวยากรณ์และสัมพันธ์ ก็พอ
ได้ความแล้ว จึงไม่แปลตามมหาฎีกา.

[ความเป็นของใหญ่และจริงด้วย]

ชื่อว่า "เพราะเป็นของใหญ่ของจริงด้วย" นั้น
ความว่า ก็ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะเป็นสิ่งที่
จะพึงกำหนด (ให้เห็นตามสภาพ) ได้ด้วยความพยายามอันใหญ่ (เพราะ
สภาวะเป็นสิ่งที่รู้ยาก) ชื่อว่าเป็นของจริง เพราะเป็นของมีอยู่ เพราะ
เหตุนี้ จึงได้ชื่อว่ามหาภูต เหตุเป็นของใหญ่ และเหตุเป็นของจริง
ด้วย

ธาตุทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่ามหาภูต ด้วยเหตุหลายอย่าง มีความ
เป็นสิ่งมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ ดังกล่าวมาจะนี้

แต่เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑
เพราะเป็นที่รองรับทุกข์ ๑ ธาตุทั้งปวงจึงได้ชื่อว่าธาตุ เหตุไม่ล่วง
ลักษณะของธาตุ (ดังกล่าว) ไปได้ ชื่อว่ากรรม ก็เพราะทรงไว้ซึ่ง
ลักษณะของตนนั่นเอง* และเพราะทรงอยู่ตามควรแก่ขณะของตน*
ด้วย ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะความหมายว่าสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะ
ความหมายว่าเป็นภัย ชื่อว่าอนัตตา เพราะความหมายว่าหาสาระมิได้
ธาตุทั้งปวงมีความเป็นอันเดียวกัน โดยที่เป็นรูป เป็นมหาภูต เป็น
ธาตุ เป็นธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ดังนี้แล พระโยคาวจร
พึงมนสิการ โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน ดังกล่าวมาจะนี้

๑. สลกขณธารณน จ ในมหาภูติกาเป็น ... ธารณเนว เห็นว่าปาฐะในมหาภูติกาเข้าที่กว่า
จึงแปลตามนั้น.
๒. หมายถึงขณะเกิดดับของรูป (?)

[ความแยกกันได้และแยกกันมิได้]

ชื่อว่า "โดยแยกกันได้และแยกกันมิได้" ความว่า ธาตุทั้งหลาย นั้นเกิดร่วมกันแท้ แยกกันเป็นสัดส่วนมิได้ แม้ในกาลปหนึ่ง ๆ มี สุธรรฐฎกกลายเป็นต้น อันมีจำนวนต่ำกว่าเพื่อนก็ดี แต่โดยลักษณะ ละก็แยกกันได้ พระโยคาวจรพึงมณสิการโดยแยกกันได้และแยกกัน มิได้ ดังกล่าวฉะนี้

[ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้]

ชื่อว่า "โดยที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้" นั้น ความว่า ใน ธาตุเหล่านั้น แม้ที่แยกกันไม่ออกอย่างนี้ก็ดี ธาตุ ๒ ข้างหน้าเข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุหนัก (ด้วยกัน) ธาตุ ๒ ข้างหลังก็อย่างนั้น คือเข้ากัน ได้ เพราะเป็นธาตุเบา (ด้วยกัน) แต่ธาตุ (๒) ข้างหน้า เข้ากันไม่ได้ พระโยคาวจรพึงมณสิการ โดยที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ดังกล่าวมา ฉะนี้

[ความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก]

ชื่อว่า "โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก" นั้น

* วิเสสนะอยู่นอกสมาสบ้างก็ได้ สุธรรฐฎกกลายเป็นกลุ่มรูปที่เป็นหมวด ๘ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา อันเป็นรูปแท้ดั้งเดิม เรียกว่า อวินิพโกกรูป แยกกัน ไม่ได้ ในกามภพนี้ ถ้ามีอะไรมาผสมอีกก็เป็น ๘ เป็น ๑๐... เช่นมีชีวิตมาผสมก็เป็น ชีวิตนวกะ (๘ กับชีวิต आयุนวกะ ก็เรียก) เป็นต้น.

ความว่า ธาตุภายในเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุ วิญญาณุติ และอินทรีย์ทั้งหลาย มีอริยาบถ มีสมุฏฐานสี่ (ส่วน) ธาตุภายนอกมีประการตรงกันข้ามกับธาตุในที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก ดังกล่าวมาจะนี้

[ความรวมเข้าด้วยกัน]

ชื่อว่า "โดยรวม (ที่เหมือนกัน) เข้าด้วยกัน" นั้น ความว่า ปฐวีธาตุ (ส่วน) ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็รวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุนอกนี้ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) เพราะไม่มีความต่างกันแห่งสมุฏฐาน ปฐวีธาตุ (ส่วน) ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นเป็นสมุฏฐาน ก็อย่างนั้น คือรวมเป็นอันเดียวกับธาตุนอกนี้ ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยรวม (ที่เหมือนกัน) เข้าด้วยกัน ดังกล่าวมาจะนี้

[ความเป็นปัจจัยของกันและกัน]

ชื่อว่า "โดยเป็นปัจจัย (ของกันและกัน)" นั้นความว่า ปฐวีธาตุ อันอาไปช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ (นั้น * มหาภูติกว่า วิญญาณวัตถุ ก็คืออายตนะภายใน ๖ มีจักขุเป็นต้น วิญญาณุติ ๒ คือ กาย-วิญญาณุติ วจิวินยานุติ อินทรีย์ ๓ คือ อตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตทรีย์ แต่ถ้า วิญญาณวัตถุ หมายถึง หทยวัตถุ (คือหัวใจ) ตามที่เกิดอาจารย์ว่า อินทรีย์ก็เป็น ๘ ขึ้น โดยเพิ่มอินทรีย์ที่เป็นรูปอีก ๕ คือ จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์.

แหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ (นั่น)

อาโปธาตุ อันตั้งอยู่ในปลฐวิธาตุ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ (นั่นแหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกันแห่งมหาภูต ๓ (นั่น)

เตโชธาตุ อันตั้งอยู่ในปลฐวิธาตุ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ (นั่นแหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องทำให้อุ่นแห่งมหาภูต ๓ (นั่น)

วาโยธาตุ อันตั้งอยู่ในปลฐวิธาตุ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยทำให้อุ่นไว้ (นั่นแหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องพะยุงไว้แห่งมหาภูต ๓ (นั่น)

[ความไม่มีความคิดคำนึง]

ชื่อว่า "โดยไม่มีความคิดคำนึง" นั่นความว่า ก็แลในธาตุ ๔ นั้น ปลฐวิธาตุหาว่า "เราเป็นปลฐวิธาตุ" หรือว่า "เราเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ จึงเป็นปัจจัย (ของมหาภูต ๓ นั้น)" ดังนี้ไม่ แม้มหาภูต ๓

* ...ปติฏฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ เอว หุตฺวา เป็น ภาเวน ตามนัยอรรถกถาอักษรธรรมที่แก้บท เหตุปจฺจโย คือท่านแยกเป็น เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย แล้วก็ไขเป็น เหตุภาเวน ปจฺจโย - ธรรมเป็นเหตุจึงเป็นปัจจัย อธิบายว่า ธรรมนั้นเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ แม้ในมหาภูตก็แก้ไปทำนองนี้ คือแก้ว่า ...ปติฏฐา หุตฺวา ตโต เอว ...อวสฺสโย โหติ ในตอนต่อไปก็พึงทราบตามนัยนี้

นอกนี้ ก็ทราบว่า "ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งเราทั้งหลาย จึงเป็นปัจจัย (ของเราทั้งหลาย)" ดังนี้ไม่ นัยในธาตุทั้งปวงก็คือนัยนี้ พระโยคาวจร พึงมนสิการโดยไม่มีคิดคำนึง ดังกล่าวมาจะนี้

[ความจำแนกปัจจัย]

ชื่อว่า "โดยจำแนกปัจจัย" นั้น มีพรรณนาว่า ก็ปัจจัยของธาตุทั้งหลายมี ๔ คือ กรรม จิต อาหาร ฤๅ ในปัจจัยเหล่านั้น กรรมนั่นเอง เป็นปัจจัยของธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ปัจจัยธรรม (อีก ๓) มีจิตเป็นต้นหาเป็นปัจจัยไม่ ธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานแล้ว ก็มีปัจจัยธรรม (ตามลำดับ) มีจิตเป็นต้นนั่นเองเป็นปัจจัย ธรรมนอกนี้หาเป็นปัจจัยไม่

อนึ่ง กรรมเป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ (มีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้น) โดยปริยาย

จิต เป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจฉาชาติปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิตปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ

* มหาภูิกาชี้ข้อสังเกตความแปลกกันแห่งข้อ ปจฺยโต ที่กล่าวแล้ว กับข้อนี้ ว่า ข้อ ปจฺยโต นั้น กล่าวความที่ธาตุ ๔ เป็นปัจจัยของกันและกัน ส่วนข้อนี้กล่าวถึงสิ่งที่เป็นปัจจัยให้ธาตุ ๔ นั้นเกิดขึ้น โดยนัยต่าง ๆ อย่างละเอียด

ท่านว่า กรรม หมายถึงกุศลและอกุศลที่เป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น จิต ก็หมายถึงจิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น อาหาร หมายถึงอาหารภายในคนที่เป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น ฤๅ ก็ฤๅอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งโดยความก็มุ่งเอาเตโชธาตุ

อาหารเป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน
เป็นอาหารปัจจัย อตถปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ*

ฤดู เป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็น
อตถปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ

มหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลาย
ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็น
สมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

ฉันทเดียวกัน มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง
มหาภูตทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีกรรม
เป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

มหาภูตที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้ง-
หลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีกรรมเป็นต้น
เป็นสมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

มหาภูตที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลาย
ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีกรรมเป็นต้นเป็น
สมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น ปรฐวีธาตุที่มีกรรมเป็น
* ชนกปัจจัย เป็นปัจจัยโดยทำให้เกิด อุปนิสสยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยเป็นพื้นฐาน
ปัจฉิมชาติปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่เกิดที่หลัง คือว่า จิตเจตสิกเกิดที่หลัง ก็เป็นปัจจัย
คือสนับสนุนรูปซึ่งเกิดก่อนได้ อตถปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่อยู่ ถ้าไม่มีอยู่ก็สิ้นความ
เป็นปัจจัย อวิคตปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่ยังไม่ปราศ ถ้าปราศไปแล้วก็สิ้นความเป็น
ปัจจัย อาหารปัจจัย เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหาร สนับสนุนรูป.

สมุฏฐาน ย่อมเป็นต้น โดยเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
นิสสยปัจจัย อตติปัจจัย อวิคตปัจจัย และโดยเป็นที่ตั้งด้วย แห่งธาตุ
นอกนี้ (มีอาโปธาตุเป็นต้น) ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) (แต่)
หาเป็นปัจจัยโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ (อนึ่ง) เป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสย-
ปัจจัย อตติปัจจัย อวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓ (คือ
มหาภูตที่มี จิต อาหาร และอตุ เป็นสมุฏฐาน) (แต่) มิได้เป็นปัจจัย
โดยเป็นที่ตั้ง มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย

อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น อาโปธาตุย่อม
เป็นปัจจัยโดยเป็นปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกัน
ด้วย แห่งธาตุอีก ๓ (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัย
โดยเป็นนิสสยปัจจัย อตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกัน
อีก ๓ (คือที่มี จิต อาหาร และอตุ เป็นสมุฏฐาน) เหมือนกัน (แต่)
มิได้เป็นปัจจัยโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกัน มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย.

อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น เตโชธาตุย่อม
เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องทำให้อุ่นด้วย
แห่งธาตุอีก ๓ (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยโดยเป็น
นิสสยปัจจัย อตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓
(คือที่มี จิต อาหาร อตุ เป็นสมุฏฐาน) เหมือนกัน (แต่) มิได้เป็น
โดยเป็นเครื่องทำให้อุ่น มิได้เป็นชนกปัจจัย

* สหชาติปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่เกิดพร้อมกัน อัญญมัญญปัจจัย เป็นปัจจัยโดยอิง
อาศัยกันและกัน นิสสยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย.

อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น วาโยธาตุย่อม
เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องพะยุงด้วย
แห่งธาตุอีก ๓ (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยโดยเป็น
นิสสยปัจจัย อตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓
(คือที่มี จิต อาหาร ฤค เป็นสมุฏฐาน) เหมือนกัน (แต่) มิได้เป็น
โดยเป็นเครื่องพะยุง มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย

นัย แม้ในมหาภูต (นอกนี้) มีปฐวีธาตุที่มี จิต อาหาร ฤค
เป็นสมุฏฐานเป็นต้น ก็คัจฉานี้

ก็แล ในธาตุทั้งหลายนั้นอันเป็นไปโดยอำนาจปัจจัย มีสหชาติ-
ปัจจัยเป็นต้น ดังกล่าวมานี้

ธาตุ ๓ อาศัย ๑ คงเป็น ๔

และธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๓ ก็คงเป็น ๔

(แต่) ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ (กลายเป็น) เป็น ๖

แท้จริง ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑
ดังนี้คือ (จัด) ธาตุทีละ ๓ อาศัยธาตุทีละ ๑ จึงเป็น ๔ ทุกที ฉะนั้น
เดียวกัน ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นอาทิ ธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓
(ทุกทีเข้ากัน) แต่ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ ดังนี้คือ ธาตุ ๒ ข้างหลัง
อาศัยธาตุ ๒ ข้างหน้า (๑) ธาตุ ๒ ข้างหน้าอาศัยธาตุ ๒ ข้างหลัง (๑)

* ตรงนี้ มหาภูทิกว่าเป็นคาถา แต่ปาฐะในวิสุทธิมรรคไม่ได้เรียงไว้ในรูปคาถา พิจารณา
ดูอักษรถ้อยคำ ก็ท้วงทีจะเป็นคาถา แต่จะเป็นฉันทหรือกาพย์อะไรนั้นยังไม่ได้สอบ
ในที่นี้แปลเรียงในรูปคาถาตามมหาภูทิกว่า.

ธาตุที่ ๒ ที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ ที่ ๓ (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒
ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๒ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๔
อาศัยธาตุที่ ๒ ที่ ๓ (๑) จึง (กลาย) เป็น ๖๑

ในธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแห่งการขันธ์ ในเวลสภาวะ
และถอยเป็นต้น ปฐวีธาตุนั้นแหละ อันฮาโปธาตุช่วยแล้วก็ปัจจัย
แห่งการทรงตัว ส่วนฮาโปธาตุอันปฐวีช่วยแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความ
ไม่กระจัดกระจาย เตโชธาตุอันวาโยธาตุช่วยแล้ว เป็นปัจจัยแห่งการ
ยกขึ้น วาโยธาตุอันเตโชธาตุช่วยแล้ว เป็นปัจจัยแห่งการแกว่งไกว
พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยจำแนกปัจจัย ดังกล่าวมาฉะนี้

[ธาตุวาทฐฐานให้สำเร็จอุปจารสมาธิ]

แม้เมื่อพระโยคาวจรมนสิการไป โดย (กำหนด) อากร (๑๓)
มีอรรถแห่งคำเป็นตนดังกล่าวมานี้แล ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ
โดยมุขอันหนึ่ง ๆ เมื่อเธอนึกห้วงมนสิการธาตุเหล่านั้นไปเนื่อง ๆ
อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้นโดยนับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล อุปจารสมาธิ
นั้น ก็ได้ชื่อว่าจตุธาตุวาทฐฐานนั่นเอง เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่ง
ญาณที่กำหนดธาตุ ๔

๑. เรื่องธาตุอาศัยธาตุ หรือธาตุเป็นปัจจัยของกันและกันที่กล่าวตรงนี้ คุณ่าพึงพญฺชฺชนะ
แล้ว ก็เข้าใจความหายของท่านได้ยากมา ต้องแปลเติมบ้างตัดบ้าง จึงพอได้ความ
ดังนี้แหละ.

๒. มหาภูทิกว่า เตโชธาตุ มีคิพลุ่งขึ้นข้างบน จึงเป็นปัจจัยแห่งการยกขึ้น ส่วน
วาโยธาตุ มีคิพัดไปโดยขวาง จึงเป็นปัจจัยแห่งการแกว่งไกว แต่ก็ต้องช่วยกัน.

[อานิสงส์แห่งชาตวักฎฐาน]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งจตุรชาตวักฎฐานนี้ ย่อมจะหยั่งลงถึงสุญญตา (ความว่างจากตัวตน) ถอนสัตว์ตัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสัตว์บุคคล) เสียได้ เพราะถอนสัตว์ตัญญาได้ เธอไม่ถึงกำหนดแยก ว่าพหุ มฤค ว่ายักษ ว่ารากษส เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ ข่มความยินร้ายและยินดีได้ ไม่ถึงซึ่งความพัวพันและความยุบลงในเพราะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย อีกทั้งจะเป็นผู้มีปัญญา มาก มีพระอมตะ (นิพพาน) เป็นที่สุด หรือมิฉะนั้นก็จะมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้าแล

ผู้มีปัญญาพึงเสพชาตวักฎฐาน อันมีอนุภาพมาก
อย่างนี้ (ที่นับว่าเป็นกิฬา) ซึ่งพระโยคีผู้เป็นสัทโห
ประเสริฐเล่นกันแล้วนั้น เป็นนิตยเทอญ

นี้เป็นภาวนานิเทศแห่งจตุรชาตวักฎฐาน

[สรูปสมาธินิเทศ]

ก็การพรรณนาความโดยประการแห่ง (ปัญหากรรม ข้อว่า "สมาธิพึงบำเพ็ญอย่างไร " นี้ ในปัญหากรรมที่ข้าพเจ้าทำไว้โดยนัยว่า "อะไรชื่อว่าสมาธิ ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร " ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงความพิสดารและนัย (วิธี) แห่งการบำเพ็ญสมาธิ เป็นอันจบแล้วเพียงเท่านี้

* ปัญหากรรมนี้อยู่ในกัมมฐานคถนินิเทศ ซึ่งเป็นตอนเริ่มต้นสมาธินิเทศ.

สมาธินี้ก็มีเพียงสองอย่างเท่านั้น ซึ่งเป็นสมาธิที่ประสงค์เอา
ในที่นี้ คืออุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ ในสมาธิสองอย่างนั้น
อุปจารสมาธิก็คือเอกัคคตาในกรรมฐาน ๑๐ และในจิตอันเป็นบุพภาค
แห่งอัปปนาทั้งหลาย อัปปนาสมาธิ ก็คือเอกัคคตาแห่งจิตในกรรมฐาน
ที่เหลือ (๓๐) สมาธิทั้งสองอย่างนั้น จะถือว่าเป็นธรรมอันพระ
โยคาวจรได้เจริญแล้ว ก็เพราะกรรมฐานเหล่านั้นเธอได้บำเพ็ญแล้ว
เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าว่า "การพรรณนาความโดยทุกประการแห่ง
(ปัญหา) ชื่อว่า "สมาธิพึงบำเพ็ญอย่างไร" นี้ จบแล้ว"

[อานิสงส์แห่งการบำเพ็ญสมาธิ]

ส่วนใน (ปัญหา) ชื่อที่กล่าวไว้ว่า "อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการ
บำเพ็ญสมาธิ " มีคำเฉลยว่า "อานิสงส์แห่งการบำเพ็ญสมาธิมี ๕
ประการ มีทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ความอยู่สำราญในภพปัจจุบัน) เป็น
อาทิ" จริงอย่างนั้น

[มีทิฏฐธรรมสุขวิหารเป็นอานิสงส์]

(๑) ภิกษุเหล่าใดเป็นพระอรหันต์จีณาสพ ย่อมเจริญสมาธิด้วย
ประสงค์ว่า จักเข้าสมาบัติให้จิตมีอารมณ์เดียวอยู่เป็นสุขตลอดวัน การ
เจริญอัปปนาสมาธิของภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่าทิฏฐธรรมสุขวิหารเป็น
อานิสงส์ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (กะพระจุนทะ)

* มหาฐีกา หมายเอาจิตตูปาทอันเป็นบุพภาคแห่งฌาน ๘.

ว่า "คูกรจนทะ ฆานธรรม (ที่พาหิรกบรพชิตบำเพ็ญ) เหล่านั้น
หาเรียก สัตถะ ในอริยวินัยไม่ ฆานธรรมเหล่านั้นเรียก ทิฏฐธรรม-
สุขวิหาร ในอริยวินัย"

[มีวิปัสสนาเป็นอนิสงส์]

(๒) ทั้งการเจริญอัปนาสมาธิ ทั้งการเจริญอุปจารสมาธิ โดย
นัยแห่งการได้ช่องในที่คับแคบ^๑ แห่งพระเสาะและปุณฺชนทั้งหลาย ผู้
เจริญ (สมาธิ) ด้วยประสงค์ว่า ออกจากสมาบัติแล้วจักทำวิปัสสนาทั้ง
จิตที่ยังตั้งมั่นอยู่ ชื่อว่ามีวิปัสสนาเป็นอนิสงส์ เพราะสมาธินั้นเป็น
ปัทฏฐาน (เหตุใกล้ที่สุด) แห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "คูกรกฤษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายพึงเจริญสมาธิ
เถิด กฤษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามความเป็นจริง"

[มีอภิญญาเป็นอนิสงส์]

(๓) ส่วนภิกษุเหล่าใด ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้วเข้าฌานอันเป็น

๑. ม. มุ. ๑๒/๓๓.

๒. ดูเหมือนจะหมายความว่า สงสารนี้เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง เพราะรกร้อนเบียดเสียด
ไปด้วยสังกิลสมากนัก หากที่คนไม่มีบุญจะได้ช่องที่จะได้กำเนิดเกิดมาเป็นคน มีอรรถภาพ
จิตใจสติปัญญาสมบูรณ์พอ แม้เพียงจะทำอุปจารสมาธิให้เกิดได้ พระโยคาวจรผู้นี้มีบุญ
ได้ช่องมาเกิดเป็นคนมีอรรถภาพสมบูรณ์ และยินดีในโยคภาวนา จนสามารถทำอุปจาร
สมาธิให้เกิดขึ้นได้ ชื่อว่าเธอได้สิ่งที่ได้โดยยาก ควรเป็นที่ตั้งแห่งความสังสารทุกข์
เสียโดยเร็ว เพราะฉะนั้น แม้การเจริญอุปจารสมาธิของเธอผู้นี้ ก็ชื่อว่ามีวิปัสสนาเป็น
อนิสงส์เหมือนกัน.

๓. ตี. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๘.

บาทแห่งอภิญญา (ความรู้ยิ่ง) ออกจากสมาบัติแล้ว พรารถนาคอยู่
ก็ทำอภิญญาอันมีนัยที่กล่าวไว้โดยประการว่า "เป็นคนเดียวแล้ว
(อธิษฐานให้) เป็นมากคนก็ได้" ดังนี้เป็นต้นให้เกิดขึ้นได้ การเจริญ
อัปนาสมาธิแห่งภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่ามีอภิญญาเป็นอานิสงส์ เพราะ
สมาธินั้น ในเมื่อเหตุ (ที่จะให้ได้อภิญญา) มีพร้อมอยู่ เป็นปกติฐาน
แห่งอภิญญาได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "เธอ
น้อมจิตไปเฉพาะเพื่อทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมอันพึงทำให้แจ้ง
ด้วยอภิญญาใด ๆ ก็ดี เธอก็บรรลุความเป็นผู้อาจเพื่อให้ประจักษ์ได้
ในอภิญญาตัจฉิกนิยธรรมนั้น ๆ ที่เดียว ในเมื่อเหตุ (ที่จะให้ได้อ
ภิญญา) มีพร้อมอยู่"^๒

[มีภวิเศษเป็นอานิสงส์]

(๔) บุคคลเหล่าใดมีมานไม่เสื่อม พรารถนาคความเข้าถึง
พรหมโลก ว่าเราจักเกิดในพรหมโลก หรือแม้ไม่พรารถนาก็ตาม (แต่)
ไม่เสื่อมจากสมาธิ การเจริญอัปนาสมาธิแห่งบุรุษเหล่านั้น ชื่อว่ามี
ภวิเศษเป็นอานิสงส์ เพราะสมาธินั้นนำภวิเศษมาให้ เหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ถามว่า บุคคลทั้งหลายบำเพ็ญปฐม-
๑. มหาฐีกว่า อายุตนะ ในที่นี้หมายถึงเหตุที่จะให้ได้อภิญญา อันสำเร็จมาแต่ชาติก่อน
เพราะว่าผู้จะได้อภิญญานั้นต้องเป็นคนมีอิทธิการ (คือบุญบารมี) ซึ่งกลางที่เรียกว่า "ปุพเพ-
เหตุ" มิใช่ได้เพราะความเชี่ยวชาญในสมาบัติ.

๒. อัง. ติก. ๒๐/๓๑๑.

ฉานอันยังเป็นปริตกุศล"ได้แล้ว (ตายไป) ได้กำเนิดที่ไหน? ตอบว่า "ได้กำเนิดร่วมกับพวกเทพเหล่าพรหมปารีสัชชา" ดังนี้เป็นอาทิ" ส่วนการเจริญอุปัชฌาสมาธิเหล่า ก็นำภพพิเศษคือสุคติชั้นกามาวจร ๖ มาให้เหมือนกัน

[มีนิโรธเป็นอนิสงส์]

(๕) ส่วนว่าพระอริยะเหล่าใดยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้วอชานิโรธสมาบัติ เจริญสมาธิด้วยประสงค์ว่า จักเป็นผู้ไม่มีจิต (คือดับความคือเสียบ) (เข้า) ถึงนิโรธนิพพานอยู่ตำราญในทิฏฐธรรมนี้สัก ๗ วันเกิด การเจริญอุปัชฌาสมาธิแห่งพระอริยะเหล่านั้น ชื่อว่ามีนิโรธเป็นอนิสงส์ เหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า "ความรู้ในการเจริญความเป็นวสี (คล่องแคล่วในการเข้านิโรธสมาบัติ) ด้วยญาณจรिया (ทางญาณ) ๑๖ ด้วยสมาธิจรिया (ทางสมาธิ) ๕ จัดเป็นญาณในนิโรธสมาบัติ"

๑. คือยังเกี่ยวข้องด้วยวัตถุสาม เพราะยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้.

๒. อภ. วิ. ๓๕/๕๗๑.

๓. มหาฎีกาว่า "ญาณจรिया ๑๖ คืออนิจจานุปัสสนา ทักษานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา วิวิฏฐานุปัสสนา เป็น ๘ รวมกับมรรคญาณและผลญาณ ๘ เป็น ๑๖ ส่วนสมาธิจรिया ๕ หมายถึงสมาธิในรูปฌาน ๕ อรูปฌาน ๔ ลงอาจารย์ว่า ได้แกสมาธิในรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เพิ่มอุปัชฌาสมาธิแห่งฌานทั้ง ๘ นั้นเข้า ๑ เป็น ๕.

ตรงนี้ ไม่เข้าใจตลอดสาย ข้อต้นไม่เข้าใจว่า คำในปฏิสัมภิทาที่ท่านชักมาอย่างนั้น สมกับเรื่องเข้านิโรธสมาบัติตรงไหน? ข้อสอง นิโรธสมาบัติ ถึงจะมีญาณอะไร ก็คงเป็นโลกียะอยู่ แต่ท่านแก้ญาณจรियाถึงมรรคถึงผลอันเป็นโลกุตตระ จะไปกันได้หรือ? ข้อสาม สมาธิจรिया น่าจะแก้ตามตามแนวอนุปปวิหาร ๕ ให้เข้าเรื่องนิโรธสมาบัติไป?

๔. พุ. ป. ๓๑/๑๔๗.

นี่เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ ๕ ประการ มีทิฏฐธรรมสุข-
วิหารเป็นอาทิ ดังกล่าวมาจะนี้

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงไม่ควรประมาทในการ
ประกอบสมาธิภาวนา อันมีอานิสงส์เป็นอนเนก เป็น
เครื่องชำระมลทินคือกิเลสได้แล

ก็แล ด้วยการพรรณนาความมาเพียงเท่านี้ สมาธิใสวิสุทธิมรรค
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้โดยหัวข้อ คือ สีล สมาธิ ปัญญา
ด้วยคาถาว่า สีล ปฏิญจาย นโร สปลโย เป็นอาทินี้ ก็เป็นอัน
ได้อธิบายจบแล้วอีกข้อหนึ่ง

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธิเทศ

ในปกรณ์พิเศษ ชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน

ดังนี้

[ทบทวนลำดับนิเทศที่ว่ามาแล้ว]

ที่ ๑ สीलเทศ

ที่ ๒ ฐตงคณิเทศ

ที่ ๓ กัมมฐานคณิเทศ

ที่ ๔ ปฐวีกสิณิเทศ

ที่ ๕ เสสทสิณิเทศ

ที่ ๖ อสุภนิเทศ

ที่ ๗ ฉอนุสตินิเทศ

ที่ ๘ เสสอนุสตินิเทศ

ที่ ๙ พรหมวิหารนิเทศ

ที่ ๑๐ อารูปนิเทศ

ที่ ๑๑ สองนิเทศคือปฏิญญาและธาตุวิภูฐาน (ซึ่งท่าน
รวมเรียกว่า สมานินิเทศ

อิทธิวิธินิเทศ

เพราะเหตุที่การเจริญสมาธินี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า มีอภิญญา เป็นอานิสงส์ ด้วยอำนาจแห่งโลกียอภิญญาทั้งหลายใด พระโยคีผู้ได้ จตุตถฌานในกสิณทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้นแล้ว ควรทำโยคะ (ต่อไป) เพื่อยังอภิญญาทั้งหลายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยว่า เมื่อทำได้เช่นนั้น การ เจริญสมาธินั้นของเธอก็จักเป็นภาวนาที่มีอานิสงส์อันได้แล้ว และจัก เป็นภาวนาที่มั่นคงยิ่ง (กว่าปกติภาวนา) ด้วย เธอผู้ประกอบด้วย สมาธิภาวนาที่มีอานิสงส์อันได้แล้ว ที่มั่นคงยิ่ง ก็จักยังการเจริญปัญญา ให้ถึงพร้อมได้โดยง่ายทีเดียว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจักเริ่ม อภิญญาากถาก่อน ณ กาลบัดนี้

[โลกียอภิญญา ๕]

ก็โลกียอภิญญา ๕ คือ

อิทธิวิธ	แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
ทิพฺพโสตฺธาตุณฺณ	ความรู้ดูจได้ยินด้วยโสตธาตุ อันเป็นทิพย์
เจโตปริยณฺณ	ความรู้กำหนดใจ (คนอื่น) ได้
ปฺพฺพฺพนีวณฺณสุตฺตนิณฺณ	ความรู้ในอันตามระลึกถึง ชาติก่อน ๆ ของตนได้

* ปาฐะในวิสุทธิธรรมรคท่านใช้ โลกิกะ แต่ไทยเราใช้ โลกียะ มานานแล้ว คล่องลิ้น สนิทหูดีกว่า.

สตุดาน จตุปทาตถาณ

ความรู้ในเรื่องตายไปและได้

กำเนิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า "ภิกษุ นั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่น
บริสุทธิ์สะอาด ไม่มีอสังขะ (ความคิดไปตามอำนาจความปรารถนา?)
ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การ ตั้งอยู่ ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหว
อย่างนี้แล้ว นำจิตมุ่งไป น้อมจิตมุ่งไปเพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง เธอก็บรรลุ
ชนิดแห่งฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ เป็นคนเดียว (อริยฐาน) เป็นหลายคน
ก็ได้" ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงแสดงอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ และ
เพื่อแสดงธรรมอันประณีต ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้ได้บรรลุ
สมาธิในจตุตถฌานแล้ว

[จิตตปริทมนวิธิ - วิธิฝึกฝนจิต]

ในโลกียอภิญา ๕ นั้น พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (แรกทำ)
ใครจะทำอิทธิวิฤพณะ (การทำฤทธิ์ต่าง ๆ) มีฤทธิ์คือ เป็นคนเดียว
(อริยฐาน) เป็นหลายคนก็ได้ เป็นต้น ๒ พึงยังสมาบัติ ๘ ในกสิณ ๘

๑. ที. ที. ๘/๑๐๓

๒. วิฤพณะ ที่ตรงนี้เข้าใจว่าท่านใช้แทน วิระ นั่นเอง ศัพท์ วิฤพณะ ถ้าใช้เป็น
วิเศษณะ เรียงไว้หน้า อิทธิ เปลี่ยนรูปเป็นอิทธิลึงค์ คือเป็น วิฤพณา เป็นชื่อฤทธิ์อย่าง
หนึ่ง เรียกว่า วิฤพพานอิทธิ หมายถึงบิดเบือนร่างกายได้ต่าง ๆ ส่วน เอโกปี หุควา
พหุธา โหติ - เป็นคนเดียว (อริยฐาน) เป็นคนมากก็ได้ นั่นเป็น อธิฏฐานอิทธิ
หมายถึงสำเร็จได้ด้วยแรงอริยฐาน

มีโอทาทกสณเป็นข้อสุดท้ายให้เกิด* ฝักฝนจิตโดยอาการ ๑๔ นี้ คือ

กณณานุโลมโต	โดยตามลำดับกณ
กณปณโลมโต	โดยยอนลำดับกณ
กณณานุโลมปณโลมโต	โดยทั้งตามลำดับ ทั้งยอนลำดับกณ
ณานานุโลมโต	โดยตามลำดับณ
ณานปณโลมโต	โดยยอนลำดับณ
ณานานุโลมปณโลมโต	โดยทั้งตามลำดับ ทั้งยอนลำดับณ
ณานุกนตโต*	โดยข้ามณ
กณณุกนตโต	โดยข้ามกณ
ณานกณณุกนตโต	โดยข้ามทั้งณทั้งกณ
องคตงกนตโต	โดยเลื่อนองคณ
อารมณตงกนตโต	โดยเลื่อนอารมณ
องการมณตงกนตโต	โดยเลื่อนทั้งองคทั้งอารมณ
องควาฐาปนโต	โดยกำหนดองค
อารมณวาฐาปนโต	โดยกำหนดคูอารมณ

๑. หมายความว่าจะเข้าสมาบัติในกณข้อไหน ก็ให้ทำสมาบัติให้เกิดครบ ๘ (คือตั้งแต่ปฐมณ จนถึงเนวสณญาณาสณญาณตนะ) ทุกข้อไป

อนึ่ง มหาฐีกาว่า ที่กำหนดกณเพียงโอทาทาสณ เพราะอาภาสกณทำให้เกิดอรุปสมาบัติไม่ได้ ส่วนอาโลกกณ นับรวมเข้าในโอทาทกสณได้

๒. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น ณานานุกนตโต นั้นคลาดเคลื่อน เพราะศัพท์นี้แยกเป็น ณาน + อุกนต แต่ปาฐะต่อ ๆ ไปก็พึงทราบตามนี้

ถามว่า "กัณโณการเหล่านี้ กสิณานุโลม (ตามลำดับกสิณ)
เป็นไฉน? ฯลฯ อารัมมณวักฎฐาปนะ (กำหนดคุณารมณ) เป็น
อย่างไร?"

[เข้าตามลำดับกสิณ]

วิสันว่า กิษุในพระศาสนาี้เข้า (ฉาน) ในกสิณ ๘ ตาม
ลำดับดังนี้ คือ เข้าฉานในปฐมกสิณ ต่อัน (เข้า) ในอาโปกสิณ...
เป็นต้น ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑๐๐๐ ครั้ง กิติ นี้ ชื่อว่า กสิณานุโลม (ตาม
ลำดับกสิณ)

[เข้ายอนลำดับกสิณ]

ส่วนการเข้า (ฉาน) อย่างนั้นแหละ โดยลำดับยอนตั้งแต่
โธทตกสิณ (เข้ามา) ชื่อว่า กสิณปฏิโลม (ยอนลำดับกสิณ)

[เข้าทั้งตามลำดับทั้งยอนลำดับกสิณ]

การเข้า (ฉานในกสิณ) แล้ว ๆ เล่า ๆ (ร้อยครั้งพันครั้ง)
โดย (เข้า) ทั้งตามลำดับทั้งยอนลำดับ ดังนี้ คือ (เข้า) ตั้งแต่ปฐมวิ-
กสิณไปจนถึงโธทตกสิณ (เข้า) ตั้งแต่โธทตกสิณมาถึงปฐมกสิณ
ชื่อว่า กสิณานุโลม (ทั้งตามลำดับทั้งยอนลำดับกสิณ)

[เข้าตามลำดับฉาน]

ที่นี้ การเข้า (ฉาน) แล้ว ๆ เล่า ๆ ตั้งแต่ปฐมฉานไปตามลำดับ
จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่า ฉานานุโลม (ตามลำดับฉาน)

[เข้าย่อนลำดับฉาน]

การเข้า (ฉาน) แล้ว ๆ เล่า ๆ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะ
เข้ามาจนถึงปฐมฉาน ชื่อว่า ฉานปฏิโลม (ย่อนลำดับฉาน)

[เข้าทั้งตามลำดับทั้งย่อนลำดับฉาน]

การเข้า (ฉาน) แล้ว ๆ เล่า ๆ โดย (เข้า) ทั้งตามลำดับ
ทั้งย่อนลำดับ ดังนี้ คือ (เข้า) ตั้งแต่ปฐมฉานไปจนถึงเนวสัญญานา-
สัญญายตนะ และ (เข้า) ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะเข้ามาจนถึง
ปฐมฉาน ชื่อว่า ฉานานุโลมปฏิโลม (ทั้งตามลำดับทั้งลำดับฉาน)

[เข้าข้ามฉาน]

ส่วนว่าการ (เข้า) ไม่ข้ามกสิณ แต่ข้ามฉาน โดยทำให้เป็น
เอกัณฑริยะ (ข้ามฉานถัดไปเสีย ๑) อย่างนี้ คือ เข้าปฐมฉานใน
ปฐมกสิณแล้วเข้าตติยฉานในปฐมกสิณนั้นแหละ ต่อ นั้น เพิกปฐมกสิณ
นั้นเสีย (เข้า) อากาสนัญญายตนะ แล้ว ต่อ นั้น (เข้า) อากิญจัญญายตนะ
ดังนี้ ชื่อว่า ฉานุกัณฑกะ (ข้ามฉาน)

แม้โยชนา (การประกอบความ) อันมีกสิณที่เหลือ มีอาโปกสิณ
เป็นอาทิเป็นต้นไป ก็พึงทำอย่าง (เดียวกัน) นี้

[เข้าข้ามกสิณ]

การ(เข้า) ไม่ข้ามฉาน แต่ข้ามกสิณ โดยทำให้เป็นเอกัณฑริกะ
(ข้ามกสิณถัดไปเสีย ๑) โดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฉานในปฐมกสิณแล้ว

เข้าปฐมฌานนั้นแหละอีก ในเตโชกสิณ ต่อ นั้น ในนီลกสิณ แล้วต่อ นั้น ในโลหิตกสิณ... ดังนี้ ชื่อว่า กสิณุกันตกะ (ข้ามกสิณ)

[เข้าข้ามทั้งฌานทั้งกสิณ]

การ (เข้า) ข้ามทั้งฌานทั้งกสิณ โดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌาน ในปฐมกสิณแล้ว ต่อ นั้น (เข้า) ตติยฌานในเตโชกสิณ เพิกนီลกสิณ แล้ว (เข้า) อากาสนัญจายตนะ (เข้า) อากิญจัญญายตนะ แต่ โลหิตกสิณ* ดังนี้ ชื่อว่า ฌานกสิรุกันตกะ (ข้ามทั้งฌานทั้งกสิณ)

[เข้าเลื่อนองค์]

ส่วนว่าการเข้าปฐมฌานในปฐมกสิณแล้ว เข้าฌานเม้นอกนี้ (คือ ทุติยะ ... จตุตถ..) ในปฐมกสิณนั้นเหมือนกัน ชื่อว่า อังคสังกันติกะ (เลื่อนองค์)

๑. มหาภูติกอาธิบายว่า นึกหน่วงเอาโลหิตกสิณมาไว้เฉพาะหน้า เมื่อโลหิตกสิณเพิกปรากฏมีกสิณคณาภูมิกาส (อากาศตรงที่ดวงกสิณเพิก) ไม่ทำในใจกสิณคณาภูมิกาสนั้น เข้าอากาสนัญจายตนะฌานแล้ว ทำความปราศไปแห่งวิญญานที่เป็นไปอยู่ในอากาสนัญจายตนะนั้น ให้เป็นอารมณ์แล้วเข้าอากิญจัญญายตนะ

๒. มหาภูติกว่า การที่ข้อนี้หมายเอาแต่รูปาวจรฌาน ก็เพราะในรูปาวจรฌานหามีการเลื่อนองค์ไม่ ทั้งรูปาวจรฌานจะมาเป็นไปในปฐมกสิณ ก็ไม่ได้ (เพราะกสิณเป็นรูป) แต่ส่วนคำที่ว่า "เพิกนီลกสิณแล้วเข้าอากาสนัญจายตนะ" เป็นต้น ซึ่งกล่าวในตอน "เลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์นั้น" ต่อไปนั้น พึงเห็นว่าเป็นคำกล่าวไปตามที่ได้ที่มี หรือว่ากล่าวโดยอ้อมก็ได้ แต่โดยตรงนั้น การเลื่อนองค์ย่อมมีได้แต่ในรูปฌานเท่านั้น ฉะนั้น การเลื่อนอารมณ์ก็มีได้แต่ในรูปฌาน ฉะนั้น เพราะอารมณ์สังกันติ (การเลื่อนอารมณ์ ก็คือฌานนั้น ๆ ย้ายอารมณ์ไปนั่นเอง ท่านจึงว่า "เข้าแต่ฌานเดียวในทุกกสิณ... ชื่อว่า เลื่อนอารมณ์"

[เข้าเลื่อนอารมณ์]

เข้าแต่ถ่านเดียวในทุกกสิณอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐมวิกสิณแล้ว (เข้า) ปฐมฌานนั้นแหละ ในอาโปกสิณ ฯลฯ (เข้า) ปฐมฌานนั่นเอง ในโอทาทกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า อารัมมณสังกัณฑิกะ (เลื่อนอารมณ์)

[เข้าเลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์]

การเลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์โดยเอกัณฑริกะ (เลื่อนไปที่ละ ๑) อย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐมวิกสิณแล้ว (เข้า) ทุตติยานในอาโปกสิณ ตติยานในเตโชกสิณ จตุตถฌานในวาโยกสิณ เพิกนี้ลกสิณแล้วเข้า อากาสนัญจายตนะ เข้าวิญญูญายตนะแต่ปีตกสิณ เข้าอาภิกณ ดังนี้ ชื่อว่า อังการัมมณสังกัณฑิกะ (เลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์)

[กำหนดคูองค์]

ส่วนการกำหนดคูแต่เพียงองค์ฌานอย่างนี้ คือ กำหนดคูปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ แล้วกำหนดคูตติยานว่ามีองค์ ๓ ... ตติยานว่ามีองค์ ๒ ... จตุตถฌาน อากาสนัญจายตนะ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็ (มีองค์ ๒) อย่างนั้น ดังนี้ ชื่อว่า อังคววัฏฐापนะ (กำหนดคูองค์)

[กำหนดคูอารมณ์]

นับเดียวกัน การกำหนดคูแต่เพียงอารมณ์อย่างนี้ คือ กำหนดคูว่า นี้ปฐมวิกสิณแล้วกำหนดคูว่า นี้อาโปกสิณ ฯลฯ นี้โอทาทกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า อารัมมณวัฏฐापนะ (กำหนดคูอารมณ์)

อาจารย์พวกหนึ่ง ต้องการ (ให้มี) อังคารัมมณวักฎฐาปนนะ (กำหนดคู่ทั้งองค์ทั้งอารมณ์) อีก (ข้อหนึ่ง) แต่เพราะอังคารัมมณวักฎฐาปนนะ ไม่มาในอรรถกถาทั้งหลาย อังคารัมมณวักฎฐาปนะนั้น จึงน่าจะไม่เป็นสำคัญในการภาวนากรรมัง*

[การทำอุทธีเป็นงานหนัก]

ข้อที่ว่ายังมีได้ฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง ดังกล่าวมานี้แล้ว พระอาทิตย์ก็มิใช่ใครจะผู้ไม่เคยบำเพ็ญภาวนามาแต่ปางก่อน จักยังการทำอุทธีต่าง ๆ ให้สำเร็จได้นั้น มิใช่ฐานะจะมีได้ เพราะว่า แม้แต่การบริกรรมกสิณก็เป็นงานหนักแก่พระอาทิตย์มิใช่ (เสียแล้ว) หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (บริกรรมได้) สำหรับผู้ทำบริกรรมกสิณได้แล้ว การทำ (ปฏิภาค) นิमितให้เกิดก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (บรรลุอุปนาได้) สำหรับผู้ได้อุปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (บรรลุอุปนาได้) สำหรับผู้ได้อุปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (ฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ได้) สำหรับผู้มีจิตอันได้ฝึกฝนโดยอาการ ๑๔ แล้วแล้ว อันกระทำอุทธีได้ต่าง ๆ

* มหาภูิกาช่วยขยายความว่า เมื่อองค์ก็ได้กำหนดคู่แล้ว ว่า ฆานนี้มีองค์ ๕ เป็นต้น อารมณ์ก็ได้กำหนดคู่แล้ว ว่านี้ปฐวีกสิณเป็นอาทิ แล้วจะไปกำหนดคู่ทั้งสองอย่างนั้น รวมกันอีก จะมีอะไรพิเศษขึ้นอีกเล่า เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงไม่มีมาในอรรถกถาทั้งหลาย ด้วยท่านเห็นว่าจะทำให้เน้นเข้าไปเปล่า ๆ

ก็ยังเป็นการหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (ทำ
ฤทธิ์ได้ต่าง ๆ) แม้ผู้ทำฤทธิ์ต่าง ๆ ได้แล้ว อันความเป็นจิปนิสันติ
(รวมจิตเข้ามาได้จับปล้น) ก็เป็นการหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพัน
เท่านั้น จะจิปนิสันติได้ นิทสะณะดังพระรักจิตเถระผู้มีพรรษา ๘
(นับ) แต่อุปสมบท (ผู้เป็นหนึ่ง) ในภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป
ที่มาพยาบาลใช้พระมหาโรหณคุตเถระ ณ เถรัมปัตถลวิหาร ฉะนั้น
อานุภาพของท่าน ได้กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนิเทศแล้ว ก็พระ (มหา)
เถระได้เห็นอานุภาพนั้นของท่านแล้ว จึงกล่าว (เตือนภิกษุทั้งหลาย)
ว่า "อาวุโสทั้งหลาย ถ้ารักจิตจักไม่มีอยู่ (ในที่นี้) แล้ว เราทั้งปวง
ก็จะต้องได้รับความตำหนิ ว่า "(ภิกษุเหล่านี้) ไม่สามารถจะปกป้อง
พญานาคได้" เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาวุธประจำตัวที่จะพึงถือเที่ยวไป
ชำระสนิมเสียก่อนจึงถือเที่ยวไปนั้นแหละ จึงควร " ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐
นั้น ตั้งอยู่ในโอวาทของพระเถระ ก็ได้เป็นจิปนิสันติ (ทุกรูป)
แม้เมื่อจิปนิสันติมีอยู่แล้ว ความที่จะเป็นที่พึงของคนอื่นได้ ก็ยังเป็น
การหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (เป็นที่พึงของ
คนอื่นได้) ดังพระเถระ (รูปหนึ่ง) ผู้ เมื่อฝนถ่านเพลิง อันมาร
บันดาลให้เป็นไป ใน (คราวทำ) คิริกัณฐาหวนบูชา^๒ สร้างแผ่นดินขึ้น

๑. ประโยค เถรมพุตเต ๑ เปฯ รกจิตตุเถโร วิย เป็นประโยคนิทสะณะ ของประโยค
จิปนิสันติ ข้างหน้า ซึ่งควรจะเรียงต่อกันไป แต่ฉบับวิสุทธิมรรคผลอแยกไปเรียง
ย่อหน้า โปรดเรียงเสียให้ถูกต้องด้วย
๒. มหาฐีกาว่า คิริกัณฐาหวนบูชา นั้น หมายถึงการตามประทีปบูชาเป็นการใหญ่ ตั้งต้น
ที่เจดีย์คิริ ผ่าออกไปทั่วเกาะ (ลังกา) และเลยลงไปสนทะเลอีกโยชน์หนึ่งโดยรอบ

ในอากาศ ป้องกันฝนถ่านเพลิง (มิให้ตกลงมาถูกคน) ได้ ฉะนั้น

[ผู้มีบุญโยคะกล้าไม่ต้องฝึกฝนตามนี้ก็ทำฤทธิ์ได้]

แต่สำหรับท่านผู้มีบุญโยคะ (ความเพียรที่ทำมาแต่ปางก่อน) แรงกล้า เช่นพระพุทธ พระปัจเจกพุทธ และพระอัครสาวกทั้งหลาย แม้เว้นภาวนานุกรม (คือการฝึกฝนจิตตามลำดับ) มีประการดังกล่าวมานี้ อธิธิวิภูพณะนี้ และคุณทั้งหลายอื่นต่างโดยปฏิสัมภิตาเป็นต้น ก็สำเร็จได้ ด้วยอำนาจแห่งความได้พระอรหัตโดยแท้ เพราะเหตุนี้ พระอาทิตย์กัมมิกโยคาวจร จึงควรฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ นี้ ทำ (จิต) ให้อ่อน ให้ควรแก่การ ด้วยอำนาจการเข้า (ฌาน) ทำฉันทะให้เป็นใหญ่ และทำวิริยะให้เป็นใหญ่ ทำจิตตะให้เป็นใหญ่ ทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ และด้วยอำนาจ (ทำให้) เป็นวสี มีอาวัชชนวสี เป็นต้นด้วย จึงทำโยคะเพื่ออธิธิวิระเถติ เปรียบเหมือนช่างทอผู้ใคร่จะทำเครื่องประดับต่างชนิด ก็ย่อมทำทอให้อ่อนควรแก่การ ด้วยกรรมวิธีมีسوب เป่าไฟเป็นต้น แล้วจึงทำให้ ฉะนั้น อนึ่ง เปรียบเหมือนช่างหม้อ ผู้ประสงค์จะทำภาชนะต่างชนิด ก็ย่อมทำดินให้เป็นดินที่ขยำดี ใ้เป็นดินอ่อน แล้วจึงทำได้ ฉะนั้น แต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยบุญเหตุ (คือบุญโยคะที่กล่าวแล้ว) แม้ประพฤติให้เชี่ยวชาญเพียงจตุตถฌานในกสิณทั้งหลาย ก็ทำได้

[วิธีทำโยคะ]

ก็แลโยคะ ในการทำอิทธะให้สำเร็จนั้น จะพึงทำด้วยวิธีใด
พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงวิธีนั้น จึงตรัสว่า "โส เอว สมาहित
จิตเต - ภิกษุณั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้แล้ว" ดังนี้ เป็นอาทิ

[วินิจฉัยคำ โส เอว สมาहित จิตเต เป็นต้น]

(ต่อไป) นี้ เป็นคำวินิจฉัยในวิธีนั้น ตามแนวน์พระบาลีนั้นแล
ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า "โส" คือพระโยคีผู้บรรลุจตุตถฌาน
แล้วนั้น คำว่า "เอว" นั้นเป็นคำแสดงขั้นจตุตถฌาน ด้วยคำนี้
เป็นอันอธิบายว่า ได้จตุตถฌานโดยลำดับการบรรลุ ตั้งต้นแต่บรรลุ
ปฐมฌานมา บทว่า "สมาहित" คือตั้งมั่นด้วยจตุตถฌานสมาธินี้
บทว่า "จิตเต" หมายถึงอรุปาวจรจิต ส่วนในบทที่เหลือมีบทว่า
"ปริสุทฺธ - ปริสุทฺธ" เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า (จิต) ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะ
ภาวะ คือความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอำนาจอุเบกขา* ก็เพราะบริสุทธิ์
นั่นเอง จึงชื่อว่า สะอาด อธิบายว่า ผ่องใส

ชื่อว่า ไม่มีอสังคละ เพราะความที่อสังคละมีรากะเป็นต้น ถูกจำกัด
ไปด้วยความดับแห่งปัจจัยทั้งหลายมิสุขเป็นต้น ๒

๑. หมายถึงจตุตถฌาน

๒. มหาภูติกายาความว่า หมายถึงความรังับไปแห่งสุขโสมนัส และทุกขโทมนัส อัน
เป็นปัจจัยแห่งรากะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ

(ตรงนี้ ปาฐะในมหาภูติกา ตก โทมนสุตฺ โทสสุต)

เพราะความไม่มีอังกณะนั้นแล จึงชื่อว่า ปราศจากอุปกิเลส
เพราะว่าจิตย่อมเศร้าหมองด้วยอังกณะ

ชื่อว่า เป็นจิตอ่อน เพราะความเป็นจิตที่ได้อบรมดีแล้ว อธิบาย
ว่า เป็นจิตถึงซึ่งความเป็นวิ (อยู่ในอำนาจ) เพราะจิตที่เป็นไป
อำนาจ ท่านเรียกว่า จิตอ่อน เพราะความเป็นจิตอ่อนนั้นแหละ จึง
เป็นจิตควรแก่การ อธิบายว่า ทนงาน ใช้การได้ อันจิตอ่อน เป็น
จิตควรแก่การ เหมือนทองคำที่เขาเป่า (ไล่มลทิน) ดีแล้ว (ก็อ่อน
ใช้การได้) ฉะนั้น ก็แล ความอ่อนและควรแก่การทั้งสองนั้น จะมีได้
ก็เพราะความที่จิตได้อบรมดีแล้วเท่านั้นแล ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่ง ซึ่งได้
อบรมทำให้มากแล้ว เป็นของอ่อนควรแก่การ เหมือนอย่างจิตนี้เลย"^๑
ดังนี้

เพราะความที่จิตนั้นตั้งอยู่ในอาการทั้งหลาย มีความเป็นสิ่ง
บริสุทธิ์เป็นต้นนั้น จึงชื่อว่า ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่นั่นเอง จึงชื่อว่า ถึง
ความไม่หวั่นไหว อธิบายว่า ไม่คลอนแคลน ไม่มีความเคลื่อนไหว
หรือว่า ชื่อว่า ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยความเป็น
จิตอ่อนควรแก่การ ชื่อว่า ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะเป็นจิตอันคุณ
มีศรัทธาเป็นต้นจับแล้ว แท้จริง จิตอันศรัทธาจับแล้วย่อมไม่หวั่นไหว

๑. ปาฐะพิมพีไว้เป็น สุตตมิมิวิ นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สุตตมิต คือเป็น ธรรมาค
จึงจะสมกับเรื่อง

๒. อัง. เอก. ๒๐/๑๑

ด้วยความไม่เชื่อ อันวิริยะจับแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน
อันสติจับแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วยความเลินเล่อ อันสมาธิจับแล้วยอม
ไม่หวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่าน อันปัญญาจับแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วย
ความไม่รู้ ไปกับแสงสว่าง (แห่งญาณ) แล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วย
ความมืด คือกิเลส จิตอันธรรม ๖ ประการนี้จับแล้ว ย่อมเป็นจิต
ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหว จิตประกอบด้วยองค์ ๘ ดังกล่าวมานี้ จึง
เป็นจิตควรแก่การนำไป เพื่อการทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่ง
อภิญาตัจฉิกนิยธรรมทั้งหลาย

[วินิจฉัยคำพระบาลีอีกนัยหนึ่ง]

พึงทราบนัยอื่นอีก ชื่อว่า ตั้่งมั่น เพราะ (เป็น) สมาธิใน
จุดตถุตา ชื่อว่า บริสุทธ เพราะความเป็นจิตอยู่ไกลนิวรรณ์ ชื่อว่า
สะอาด เพราะก้าวล่วงองค์ (หยาบ) มีวิตกเป็นต้น ชื่อว่า ไม่มีอสังคะ
เพราะความไม่มีแห่งอิจฉาวจร (ความท่องเที่ยวไปแห่งความปรารถนา)
ทั้งหลายที่เลว อันเป็นข้าศึกแห่งการได้มานะ ชื่อว่า ปราศจากอุปกิเลส
เพราะความปราศไปแห่งเครื่องเศร้าหมองจิต มีอภิขมาเป็นต้น กับท
ทั้งสอง (คือ อนนฺตและ วิคตูปกิเลส) นี้ พึงทราบตามทำนอง
๑. ท่านนับ จิต กับ อานนฺตขบฺพุดฺต เป็นองค์เดียวกัน จึงได้ ๘
๒. มหาภูทิกาทให้ตัวอย่างอิจฉาแล้วว่าได้แก่มานะ มายา สาทิย เป็นต้น ที่ปล่านไปด้วย
อำนาจความอยาก เช่นอยากให้พระศาสดา หรือครูอาจารย์ทักตัวก่อนแล้วจึงสอน โดย
นัยนี้ อสังคะ ก็คือกิเลสประเภทอยากเด่น สมกับที่แปลกันอยู่ว่า "กิเลสขุณเณน"

ความในอนันตคุณสูตร และวัตถุสูตรเถิด* ชื่อว่า เป็นจิตอ่อน เพราะถึงความเป็นวสี ชื่อว่า ควรแก่การ เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งอิทธิ ชื่อว่า ตั้งอยู่ ถึงความไม่หวั่นไหว หมายความว่า ตั้งอยู่อย่างที่เป็นสิ่งถึงความไม่หวั่นไหว* เพราะเข้าถึงความเป็นจิตประณีต ด้วยความเต็มเปี่ยมแห่งภavana

จิตประกอบด้วยองค์ ๘ แม้โดยนัยนี้ ก็เป็นจิตควรแก่การนำมุ่งไป คือเป็นบาท เป็นปัทมฐาน (เหตุไถ่) เพื่อให้แจ้งด้วยความรู้อยิ่ง ซึ่งอภิญญาสังขารนิยธรรมทั้งหลาย แล

[วินิจนัยศัพท์ อิทธิ - ฤทธิ]

พึงทราบวินิจฉัยในบาลีว่า "นำจิตมุ่งไป น้อมจิตมุ่งไป เพื่อการแสดงฤทธิ" นี้ (ต่อไป)

สิ่งที่ชื่อว่า ฤทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ มีอธิบายว่า เพราะอรรถว่า เกิดผล และเพราะอรรถว่า ได้เฉพาะ ด้วยว่าสิ่งใดเกิดผล และบุคคลได้เฉพาะซึ่งสิ่งใด สิ่งนั้น ก็เรียกได้ว่า สำเร็จ ดังพระบาลี (กามสูตร) ว่า

"กามิ กามยमानสุส ตสุส เจ ตํ สมิขุณติ"

เมื่อบุคคลปรารถนา (วัตถุ) กามอยู่ หากว่าสิ่งที่ปรารถนานั้น สำเร็จแก่เขา (คือเขาได้ดังปรารถนา) "ไซริ" ดังนี้ นัยเดียวกัน บาลี

๑. สูตรทั้งสองนี้อยู่ในมัชฌิมนิกาย

๒. ท่านแก้เช่นนี้ หมายความว่า อานนตฺตปฺปตฺต เป็นวิเสสนะของ จิต

๓. ข. ส. ๒๕/๔๘๔ ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรคพิมพ์ไว้เป็น เจตฺ ฝิตฺ ที่ถูกเป็น เจตฺ

ว่า "เนกขัม ชื่อว่าฤทธิ เพราะสำเร็จ (คือ เกิดผล) ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะนำปฏิบัติกษกรรมไปเสีย อรหัตมรรค ชื่อว่า ฤทธิ เพราะสำเร็จ (คือ ได้บรรลุ) ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะนำปฏิบัติกษกรรมไปเสีย"๑

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ฤทธิ เพราะอรรกว่าสำเร็จ (คือ เกิดผล) คำว่า ฤทธิ นี้ เป็นชื่อแห่งอุปายสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งอุปาย) จริงอยู่ อุปายสัมปทา ย่อมสำเร็จ (คือ ให้ผล) เพราะเป็นเหตุเกิดผล ที่ประสงค์ ดังบาลีว่า "จิตตะคฤหบดีนี้แล เป็นผู้มั่งคั่ง มีธรรมอันงาม ถ้ำปรารถนาว่า "ในอนาคตกาล ขอเราพึงได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเถิด" ดังนี้ ความปรารถนาของเธอจักสำเร็จ (คือ เกิดผล) เป็นแท้ เพราะ ความตั้งในปรารถนาแห่งผู้มั่งคั่ง เป็นกิริยาอันสะอาด"๒ ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จ (คือ เจริญ) ด้วยคุณชาตินั้น เหตุฉะนั้น คุณชาตินั้น จึงชื่อว่า ฤทธิ มีอธิบายว่า คำว่า อิชฌนติ-สำเร็จ (นัยนี้) ประสงค์ความว่า เป็นผู้เจริญรุ่งเรืองเฟื่องฟู๓

[ฤทธิ ๑๐ อย่าง]

ฤทธินั้นมี ๑๐ อย่าง ดังพระบาลีว่า คำว่า ฤทธิทั้งหลาย หมายถึงเอาฤทธิ ๑๐ อย่าง และท่านกล่าวต่อไปอีกว่า ฤทธิ ๑๐ อย่างคืออะไรบ้าง ? ฤทธิ ๑๐ อย่าง คือ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๑๕

๒. ตี. สฟา. ๑๘/๓๗๓

๓. รวมทุกนัยได้ความว่า อิทธิ ที่เราแปลทับศัพท์ว่า ฤทธิ นั้น มีความหมายอย่างน้อยก็ ๔ คือ สำเร็จ เกิดผล ได้ตามประสงค์ และเจริญ.

อธิฏฐานาอิทธิ	ฤทธิ์อธิฏฐาน
วิฤพพนาอิทธิ	ฤทธิ์บิดเบือน
มโนมยาอิทธิ	ฤทธิ์มโนมัย
ฌาณวิปฺผาราอิทธิ	ฤทธิ์ฌาณปกแผ่
สมาธิวิปฺผาราอิทธิ	ฤทธิ์สมาธิปกแผ่
อริยอิทธิ	ฤทธิ์ของพระอริยะ
กมุทวิปากชาอิทธิ	ฤทธิ์เกิดด้วยวิปากกรรม
ปฺลฺลวต อิทธิ	ฤทธิ์ของผู้มีบุญ
วิชฺขามยาอิทธิ	ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิทยา
ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยค-	ฤทธิ์โดยความหมายว่าสำเร็จ
ปจฺจยา อิชฺฌานภูเจณ อิทธิ	เพราะความประกอบชอบ ในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย*

[๑ อธิฏฐานาอิทธิ]

ในฤทธิ์เหล่านั้น ฤทธิ์ที่ท่านแจกแจงแสดงไว้ว่า "(พระโยคี) โดยปกติเป็นคนผู้เดียว (แต่) นึกให้เป็นคนมาก จำนวน ๑๐๐ ก็ดี จำนวน ๑,๐๐๐ ก็ดี จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ ก็ดี ครั้นนึกแล้วก็อธิฏฐาน ด้วยญาณ^๒ ว่า "เราจงเป็นคนจำนวนมาก" (แล้วเธอก็เป็นคนจำนวนมากขึ้น)"^๓ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า อธิฏฐานาอิทธิ - ฤทธิ์อธิฏฐาน เพราะความสำเร็จด้วยอำนาจการอธิฏฐาน

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๘๕

๒. หมายถึงญาณในอภิิญญา

๓. พุ. ป. ๓๑/๕๘๒

[๒ วิภวณาทุธิ]

อุทธีที่ (กล่าว) มาโดยพระบาลีว่า "พระโยคินัน ณะเพศปกติ (ของตน) แล้ว แสง (เป็น) เพศเค็กก็ดี แสง (เป็น) เพศนาค ก็ดี ฯลฯ แสง (เป็น) กระทบต่างอย่างก็ดี"๑ เรียกว่า วิภวณาทุธิ - อุทธีบิถเบือน เพราะเป็นไปโดยละเพศปกติ (ของตน) และ ทำ (เพศ) ให้ผิดไป (จากเพศปกติตน)

[๓ มโนมยาทุธิ]

อุทธีที่ (กล่าว) มาโดยนัยนี้ว่า ภิกษุในศาสนานี้ นิรมิตกายอื่น (อีกอย่างหนึ่ง) จากกาย (เดิม) นี้ ให้มีรูปร่างแล้วแต่ใจ (ในอภิญญา)๒ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า มโนมยาทุธิ - อุทธีมโนนัย เพราะเป็นไปโดยเกิด เป็นร่างกายขึ้นอีกร่างหนึ่ง ซึ่ง (มีรูปร่าง) แล้วแต่ใจ ภายในร่างกายนี้

[๔ ญาณวิปหาราทุธิ]

คุณวิเศษที่เกิดด้วยอานุภาพแห่งญาณ ในกาลก่อนหรือภายหลัง แต่ความเป็นไปแห่งญาณ ก็ดี ในขณะที่ญาณนั้นเป็นไป ก็ดี๓ ชื่อว่า ญาณวิปหาราทุธิ - อุทธีญาณปกแผ่ สมคำบาลีว่า "ผลคือการละ นิจสัจญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ ชื่อว่า ญาณวิปหาราทุธิ เพราะ

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๕๖

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๕๗

๓. ญาณที่กล่าวนี้ท่านหมายเอาอรหัตตมรรคญาณ ก่อนอรหัตตมรรคญาณเกิด หมายถึง ในขณะที่วิปัสสนาปัญญา หรือก่อนนั้นขึ้นไป นับตั้งแต่ถือปฏิสนธิมา สำหรับท่านผู้เป็น อันติมภิกขุ (มีภพครั้งสุดท้าย)

สำเร็จด้วยอนิจจานุปัสสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง) ฯลฯ ผลคือการละกิเลสทั้งสิ้นได้ ชื่อว่า ฌาณวิปัสสารอิทธิ เพราะสำเร็จด้วย อรหัตมรรค (ญาณ) ได้แก่ ฌาณวิปัสสารอิทธิ ของท่านพากุละ ฌาณวิปัสสารอิทธิ ของท่านสังกัจจะ ฌาณวิปัสสารอิทธิ ของท่าน ภูตปาละ"

[ฌาณวิปัสสารอิทธิของท่านพากุละ]

ในสามท่านนั้น อันดับแรก ท่านพากุล (เมื่อ) ยังเล็ก ใน วันมงคล (วันหนึ่ง) เขาให้ (ลง) อาบน้ำอยู่ในแม่น้ำ (พลัด) ตกลง ไปในสายน้ำ เพราะความเลิกละของหญิงพี่เลี้ยง ปลา (ใหญ่สุขุบเอา) กลืนท่าน (ลงไปในห้อง) แล้ว (ว่าย) ไป (จน) ถึงแม่น้ำเมืองพาราณสี คนหาปลา (ผู้หนึ่ง) จับมันได้ที่ท่านนั้นแล้ว (นำไป) ขายแก่ภริยาเศรษฐี ภริยาเศรษฐีนั้น เกิดมีความเชื่อใจในปลา (ตัวนั้น) จึงบอก (พวกบ่าว) ว่า ตัวจักคัมมันเอง ข้าแหละออกก็เห็นเด็ก (รูปงาม) ราวกะรูปทอง อยู่ในห้องปลา ก็เกิดความดีใจว่า ตัวได้บุตร ความที่ไม่เจ็บป่วย อยู่ในห้องปลาครั้งนี้ จัดเป็น ฌาณวิปัสสารอิทธิ - ฤทธิ์ญาณปกแผ่ของท่าน พากุละ ผู้เป็นปัจฉิมภิกขุ (มีภพครั้งสุดท้าย) เพราะความไม่เจ็บป่วย อยู่ในห้องปลานั้น เกิดด้วยอานุภาพแห่งอรหัตมรรคญาณที่ท่านจะพึงได้ โดยอรรถภาพนั้น อันเรื่อง (ของท่านพากุละนี้) นำเล่าโดยพิสดาร"

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๕๗

๒. เรื่องพระพากุละ มีเล่าไว้ในพากุลสูตร มัชฌิมนิกาย และอรรถกถาของสูตรนั้น.

[ฅณวิปฬารอธิขของท่นสังกัจจะ]

อธิเรื่องหนึ่ง เมื่อพระสังกัจจะเระยังอยู่ในครรรค์ มรรคาทำกาล-
กิริยา (คนท้งหลายเข้าใจว่าตายท้งกลม) ครั้น (ศพ) นาง อันสัปหเร่อ
ยกขึ้นเชิงตะคอน แทง (เจาะท้อง) ด้วยเหล็กแหลมเผออยู่ ทารกถูก
ประหารที่เบ้าตาด้วยปลายเหล็กแหลม ก็ส่งเสียงขึ้น บัดนั้น พวก
สัปหเร่อรู้ว่าทารกยังเป็นอยู่ จึงยก (ศพ) นางลมมาผ่าท้อง (ดู ได้
ทารกแล้ว) ให้ทารกแก่ยงไป ทารกนั้น ยายเลี้ยงคูดมาจนเติบโตใหญ่
ได้บรรพชาแล้ว ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมท้งปฏิสัมภิตา ความที่ไม่
เจ็บป่วยอยู่บนเชิงตะคอนพิน โดยนัยที่กล่าวแล้วดังนี้ จัดเป็น ฅณ-
วิปฬารอธิข ของท่นสังกัจจะ”

[ฅณวิปฬารอธิขของท่นภูตปาละ]

อธิเรื่องหนึ่ง บิดาของเด็กชายภูตปาละ เป็นคนจน (อยู่) ใน
กรุงราชคฤห์ (วันหนึ่ง) เขา (กับลูก) ไปป่าด้วยเกวียนเพื่อหาพิน
บันทุกพินแล้ว (กลับมา) ถึงที่ใกล้ประตูเมืองเวลาเย็น บังเอิญโค
(ท้งสอง) ของเขาสลัดแอก (วิ่ง) เข้าเมืองไป เขาจึงให้ลูกเล็กนั่งอยู่
ใต้ (ร่ม) เกวียน” แล้วตามรอยโคเข้าเมืองไปเหมือนกัน เมื่อเขายัง

๑. ปาฐะพิมพีไว้ว่า อกขิภูฏุ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น อกขิภูเ

๒. เรื่องท่นสังกัจจะ มิเล่าไว้ในอรรธธรรมบท

๓. สกฏมูล มหาฐิกากะไว้ว่า สกฏสมิเ - ที่ใกล้เกวียน แต่เทียบกับ รุกขมูล ซึ่ง
ท่นหมายเอาในร่มเงาต้นไม้ที่แผ่ในเวลาเที่ยง จึงเข้าใจว่า สกฏมูล ก็น่าจะนัยเดียวกัน
เด็กเล็ก ๆ ใหนั่งซุกอยู่ใต้เกวียน ก็เห็นว่าดีแล้ว ยิ่งเวลานอน ก็ยังไม่มีที่โหนเหมาะเท่า
ใต้เกวียน.

ไม่ทันออก ประตู (เมือง) ก็ปิดเสียแล้ว (ทิ้งลูกเล็กนอนอยู่นอกเมือง คนเดียว) ความที่เด็กไม่เจ็บป่วยตลอดคืนทั้ง ๓ ยามอยู่ภายนอกเมือง ทั้งที่มียักษ์ร้ายออกพละ่านไป* จัดเป็น **ฌาณวิปัสสารอิทธิ** โดยนัยที่กล่าว แล้วเหมือนกัน อันเรื่อง (นี้) นำ (เล่า) ให้พิสดาร*

[๕ สมาธิวิปัสสารอิทธิ]

คุณวิเศษอันเกิดด้วยอนุภาพแห่งสมณะ (ความที่จิตสงบ) ก่อน หรือหลังสมาธิ ก็ดี - ในขณะที่แห่งสมาธินั้น ก็ดี ชื่อว่า **สมาธิวิปัสสารอิทธิ** - ฤทธิสมาธิปกแผ่ สมคำบาลีว่า "ผลคือการละนิวรณ์ทั้งหลายได้ ชื่อว่า **สมาธิวิปัสสารอิทธิ** เพราะสำเร็จด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ผลคือการละสัญญาในอากิญจัญญายตนะได้ ชื่อว่า **สมาธิวิปัสสารอิทธิ** ของท่านสารีบุตร **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของท่านสังขสิริจะ **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของท่านชาณโกณทัตถุญะ **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของอุตตราอุบาสิกา **สมาธิวิปัสสารอิทธิ** ของพระนางสามาวดีอุบาสิกา"๕

๑. บ้านใหญ่เมืองโต ขนาคมหาอำนาจในสมัยนั้น ปล่อยให้มิชักร้ายเที่ยวพละ่านอยู่ ไกล ๆ กำแพงเมืองอย่างนั้น ก็เต็มที่อยู่แล้ว มหาฤทธิกาที่ยังหนุนหนักเข้าไปอีกว่า "ยทุกข-ปริศนาคิดคิด ราชคชนคร - จริงชิ กรุงราชคฤห์เป็นเมืองที่ยักร้าย" แต่ไม่พบเล่าไว้ ที่ไหนเลย ว่ายักษ์พวกนั้นเคยรบกวนกษัตริย์ทั้งหลาย ซึ่งพักอยู่ในบริเวณเมืองนั้น !

๒. เรื่องของท่านองค์นี้ น่าจะเป็นเรื่องเดียวกันกับเรื่องนายทวารุสากฎีกะ เล่าไว้ใน ปกัตถกวรรค อรรถกถาธรรมบทภาค ๗

๓. มหาฤทธิกาว่า "ก่อน" หมายถึงขณะแห่งอุปจารณาน "หลัง" หมายถึงที่สุดแห่งสมาบัติ

๔. ขุ. ป. ๓๑/๕๕๘

[สมาธิวิปัสณาภิธานของท่านสารีบุตร]

ในท่านเหล่านั้น เมื่อครั้งท่านสารีบุตรพักอยู่ที่วิหาร ชื่อ กโปตกันทรา (ชอกเขานกพิราบ) กับพระมหาโมคคัลลานเถระ ปลงผมใหม่ ๆ นั่งอยู่กลางแจ้งในคืนเดือนหงาย ยักษ์ร้ายตนหนึ่ง แม้ยักษ์สหายห้ามอยู่ (ก็ไม่ฟัง) ประหารลงไปทีศรีษะ (ท่าน) มีเสียงดังราวกะเสียวฟ้าร้อง เวลามันประหาร พระเถระเข้าสมาบัติแน่วอยู่ครั้งนั้น อาพาธอะไร ๆ มิได้มีแก่ท่าน เพราะการประหารนั้นเลย นี่สมาธิวิปัสณาภิธานของท่าน (สารีบุตร) นั้น ส่วนเรื่อง (ละเอียด) มาในอุทานแล

[สมาธิวิปัสณาภิธานของท่านสัตยชีวะ]

ฝ่ายพระสัตยชีวะเถระเข้านิโรธอยู่ พวกโคบาลหมายว่าท่านตาย จึงสุมหญ้าไม้และมูลโค (แห้ง) เข้า (ทับตัวท่าน) แล้วจุดไฟขึ้น แม้แต่เส้นด้ายในจีวรของท่านก็มิได้ไหม้ (ไม่ต้องกล่าวถึงร่างกายท่าน) นี่เป็น สมาธิวิปัสณาภิธานของท่าน (สัตยชีวะ) ซึ่งเกิดแต่อำนาจแห่งสมณะ อันเป็นไปโดยอำนาจอนุพุทธสมบัติ ส่วนเรื่อง (ละเอียด) มาในพระสูตรแล ๑*

* มหาภูทิกว่า พระสัตยชีวะ นี้ หมายถึงพระสัตยชีวะมหาเถระ ผู้เป็นพระอัครสาวกที่ ๒ ของพระผู้มีพระภาคกกุสันธะ ท่านนั่งอยู่ที่ใด ๆ ก็เข้านิโรธได้ไม่สู้ยาก และว่า เพราะถูกเขาคลอกด้วยไฟก็ไม่เป็นอะไรนั่นแหละ ท่านจึงได้นามว่า "สัตยชีวะ" (ตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า "พระรอด" นั่นเอง !)

[สมาธิวิปัสณาภิธานของท่านชาณุโกณฑัญญะ]

ฝ่ายพระชาณุโกณฑัญญเถระ ท่านเป็นผู้มากไปด้วย (การเข้า) สมาบัติอยู่โดยปกติแล้ว คืบหนึ่งท่านนั้นเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งในแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ลักของเขาไป (มาถึงที่ท่านนั่งอยู่) คิดว่าป่านนี้ไม่มีใครตามรอยพวกตนมาละ ก็ใครจะหยุดพัก เมื่อจะปลงของลงสำคัญ (องค์พระเถระ) ว่า นี่ห้าวตอ จึงพากันวางของทิ้งปวงลงไปบน (องค์) พระเถระนั่นเอง เมื่อพวกมันพัก (พอ) แล้วจะไป เวลาที่หีบเอาของขึ้นที่วางลงที่แรก ก็พอดีพระเถระออก (จากสมาบัติ) ตามที่กำหนดกาลไว้ พวกมันเห็นอาการไหวของพระเถระก็กลัว ร้องขึ้น พระเถระจึงบอกว่า "อย่ากลัวเลย อุบาสกทั้งหลาย ฉันเป็นภิกษุคอก" โจรพวกนั้นจึงพากันมาไหว้ (ต่อมา) บวชด้วยความเลื่อมใสอัน (เป็น) ไปในพระเถระแล้วได้บรรลुพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ความที่พระเถระผู้ถูกของถึง ๕๐๐ ขึ้นทับตัวแล้ว ไม่มีอาพาธ (อะไรเลย) นี้ เป็น สมาธิวิปัสณาภิธาน ในเรื่องนี้

[สมาธิวิปัสณาภิธานของนางอุตตรา]

ฝ่ายอุตตราอุบาสิกาเป็นธิดาของปุณณกเศรษฐี หญิงคณิกาชื่อ สิริมา ถูกความหึงครอบงำ ราคน้ำมันเคียด ๆ ทั้งกะทะลงไปที่ศิระะ

๑. ขึ้นที่วางลงที่แรก ก็ยอมอยู่ข้างล่าง ขึ้นที่วางลงหลัง ๆ สุมอยู่ข้างบน เมื่อหีบขึ้นบน ๆ หมดแล้ว จึงหีบขึ้นแรกที่อยู่ข้างล่างได้ จึงได้เห็นองค์พระเถระ.
๒. ตตตเตลกฐาหิ มหาฐีกาอธิบายว่า เป็นคำกล่าวถึงของ โดยยกเอาภาชนะที่บรรจุของนั้นออกหน้า ความก็คือว่า ราคน้ำมันอันเคียดอยู่ในกะทะลงไปที่กะทะนั่นเอง.

ของนาง นางอุตตราเข้าเมตตา (สมบัติ) ในทันทีนั้น น้ำมันก็กลอก (ตก) ไป เหมือนหยาดน้ำกลอก (ตก) ไปจากใบบัวฉะนั้น นี่เป็น **สมาธิวิปัสณาอิทธิ** ของอุตตราอุบาสิกา อันเรื่อง (ของอุตตราอุบาสิกาการนี้) บัณฑิตพึง (เล่า) ให้พิสดารเถิด

[สมาธิวิปัสณาอิทธิของพระนางสามาวดี]

พระอักรมเหสีของพระเจ้าอุเทน พระนามว่า สามาวดี มาก็คณ-
ฑิยพราหมณ์ปรารถนาตำแหน่งอักรมเหสีแก่ (นางมาก็คณฑิยา) ธิดาของ
ตน จึง (บอกอุบาย) ให้นางธิดาของตนนั้นชุกอสรพิษไว้ใน (ราง) พิน
(ของพระราชา) แล้วแสวงหูลพระราชาว่า "ข้าแต่พระมหाराชเจ้า
พระนางสามาวดีทรงคิดจะปลงพระชนม์พระองค์ ทรงจับอสรพิษขังไว้
ในพิน" พระราชาทอดพระเนตรเห็นอสรพิษนั้นแล้วก็กริ้ว ทรงคิดว่า
จะต้องฆ่าพระนางสามาวดีเสีย (ให้จับพระนางและบริวารไปยื่นกลาง
แจ้งแล้ว) ทรงยกธนูขึ้น สอดลูกธนูอาบยาพิษเข้า (เตรียมจะยิง)
พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวาร (พร้อมใจกัน) แผ่เมตตาไปยังพระ
ราชา พระราชาไม่อาจทรงยิงลูกศรออกไปได้เลย จะลคั่นศรลงก็
ไม่ได้ (ด้วย) ทรงยืนพระองค์สั้นอยู่ ดังนั้นพระนางจึงทูล (ถาม)
พระองค์ว่า "ทรงลำบาก (พระวรกาย) อยู่หรือเพคะ " พระราชาตรัส
(สารภาพ) ว่า "จ๊ะ นั้นกำลังลำบาก" พระนางจึงทูลว่า "ถ้ากระนั้น
ของพระองค์จึงทรงลดธนูลงเถิด " (พอขาดพระดำรัสของพระนาง) ศร
ก็ตกลงแทบพระบาทของพระราชานั้นเอง ต่อนั้นพระนางทรงเตือน

พระองค์ โดยใจความว่า บุคคลไม่ควรประทุษร้ายต่อผู้ที่มีได้ทำร้าย
ความที่พระราชาไม่อาจทรงปล่อยลูกศรออกไปได้ดังกล่าวมานี้ เป็น
สมาธิวิปัสณาภิทธิ ของพระนางสามาวดีอุบาสิกา แล

[๖ อริยาภิทธิ]

ส่วนฤทธิมีความเป็นผู้สำคัญว่าไม่ปฏิรูป ในสิ่งปฏิรูปเป็นอาทิอยู่
เป็นปกติได้เป็นต้น ชื่อว่า อริยาภิทธิ (สมคำที่กล่าวในปฏิสัมภิตา) ว่า
"อริยาภิทธิ เป็นไหน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ หากจำนงว่า "ขอเราพึง
เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งที่ปฏิรูปอยู่เถิด" ดังนี้ไซ้ เธอก็
ยอมเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งปฏิรูปนั้นอยู่ได้ ฯลฯ เป็น
ผู้มีสติสัมปยุตจะวางเฉยในสิ่งปฏิรูปนั้นอยู่ได้" ฤทธิมีความเป็นผู้
สำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งปฏิรูปเป็นอาทิอยู่เป็นปกติได้เป็นต้นนี้แล เรียก
ว่า อริยาภิทธิ เพราะมีแต่แก่พระอริยะทั้งหลายผู้ได้เจโตวิธานั้น
จริงอยู่ ภิกษุขีณาสพผู้ประกอบด้วยอริยาภิธินั้น เมื่อทำการแผ่เมตตา
ก็ดี ธาตุมนสิการก็ดี ในวัตถุที่ปฏิรูป คือที่ไม่น่าปรารถนา ชื่อว่า
เป็นผู้มีอุปปฏิรูปสัญญา (ความสำคัญว่าไม่ปฏิรูปในสิ่งที่ปฏิรูป) อยู่
เมื่อทำการแผ่สุภกัณฑ์ มนสิการว่าไม่เที่ยงเป็นต้นก็ดี ในวัตถุที่ไม่ปฏิรูป
ในสิ่งไม่ปฏิรูป) อยู่ นัยเดียวกันนั้น ภิกษุเมื่อทำการแผ่เมตตาดี
ธาตุมนสิการก็ดี นั้นแหละ ในวัตถุทั้งปฏิรูปและไม่ปฏิรูป ก็ชื่อว่าเป็น

* ขุ. ป. ๓๑/๕๕๕.

ผู้มีอัปปฏิคุณสัญญาอยู่ และเมื่อทำการแผ่สุภกัศิ มนสิการว่าไม่เที่ยง เป็นต้นกัศินัันแหละ ในวัตถุทั้งไม่ปฏิคุณและปฏิคุณ กัศิชื่อว่าเป็นผู้มีปฏิคุณสัญญาอยู่ ส่วนว่เมื่อยังนพังคฺเบกขา อ้นกล่าวไว้โดยนัยว่ "ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่เป็นผู้ศิใจ...เลย" ดัังนี้เป็ต้นให้เป็นไป เว้นอาการทั้งสอง (คือศิใจและเสีใจ) นัันเสี ทั้งในวัตถุที่ปฏิคุณและ ไม่ปฏิคุณ กัศิชื่อว่า เป็ผู้มีศิสติสัมปชัญญะวางเฉยอยู่ เพราะในปฏิสัมภิทา จำแนกความนี้แหละไว้โดยนัยว่ "ถามว่ ภิกษุเป็ผู้มีศิใจสำคัญว่ไม่ปฏิคุณในสิ่งปฏิคุณอยู่เป็นไฉน ? แก้วว่ ภิกษุแผ่ไปโดยเมตตาก็ศิ พิจารณาโดยความเป็นชาตฺกัศิ ในวัตถุอันไม่น่าปรารธนา..." ดัังนี้เป็อาทิแล ฤทธิมีความเป็นผู้สำคัญว่ไม่ปฏิคุณในสิ่งปฏิคุณเป็นอาทิอยู่เป็นปกติได้เป็ต้นนี้ เรียกว่ อริยาธิฤทธิ เพราะมีแต่แก่พระอริยะทั้งหลายผู้ได้เจโตวสิเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้"

๑. อจ. นก. ๒๒/๓๑๐.

๒. คำว่ ปฏิคุณ ในที่นี้ท่านมิได้หมายแต่เพียงว่ สกปรก โสโครก แต่หมายถึงวัตถุที่ไม่น่าปรารธนา นำเกลียดน่าชัง ตลอดถึงสัตว์ คน ที่เป็ศัตรูผู้ร้ายที่เราเกลียดด้วย ฝ่ายที่ไม่ปฏิคุณก็หมายตรงกันข้าม คือวัตถุที่นำปรารธนา นำรักน่าพอใจ ตลอดถึงสัตว์ คน ที่เป็ญาติมิตรที่เรารักด้วย จะเห็นได้ที่มีกล่าวถึงแผ่เมตตา การแผ่เมตตา ก็ต้องแผ่ไปในคนและสัตว์ มิใช่แผ่ไปในสิ่งของ

แม็ในสัตว์ คน ที่พึงเกลียด แต่ถ้แผ่เมตตาไป ใจมุ่งหมายอยู่ในความสุขของเขา หรือทำชาตฺมนสิการ พิจารณาเห็นเป็แต่ชาตฺ สัญญาของผู้นัันเป็อัปปฏิคุณสัญญา แต่ถ้เจริญสุภ พิจารณาในด้านไม่งาม หรือมนสิการทางไตรลักษณั แม็วัตถุ สัตว์ คน นัันนำรักน่าปรารธนา สัญญาของผู้นัันก็เป็ปฏิคุณสัญญา.

[๗ กุมฺมวิปากชาอฺทฺธิ]

ส่วนฤทธิมีความไปทางอากาศได้เป็นอาทิ แห่งสัตว์มีนกเป็นต้น
ชื่อว่า **กุมฺมวิปากชาอฺทฺธิ** ดังพระบาลีว่า "ถามว่า ฤทธิเกิดด้วย
วิปากกรรมเป็นไฉน แก้วว่า ฤทธิของนกทั้งปวง ของเทวดาทั้งปวง
ของมนุษย์ล่างพวก ของวินิปาติกะกลางเหล่า นี้เป็นฤทธิเกิดด้วยวิปาก-
กรรม" ดังนี้ แท้จริง ในสัตว์เหล่านั้น ความไปทางอากาศได้โดย
เวินฉานหรือวิปัสสนาทีเดียว" แห่งนกทั้งปวง เป็น **กุมฺมวิปากชาอฺทฺธิ**
อย่างเดียวกัน ความไปทางอากาศได้แห่งเทวดาทั้งปวงและแห่งมนุษย์
ที่เกิดในปฐมกัปลงพวก ก็เป็น **กุมฺมวิปากชาอฺทฺธิ** ฉนั้นเดียวกัน
ความไปทางอากาศได้แห่งวินิปาติกะกลางเหล่า เช่น ยักษิณียังกรมาตา
ยักษิณียุตตรมาตา ยักษิณียุสสมิตตา ยักษิณียรหมมคุดตา เป็นอาทิ๗
ก็เป็น **กุมฺมวิปากชาอฺทฺธิ** แล

[๘ ปุณฺณวโถอฺทฺธิ]

ส่วนฤทธิมีการไปทางอากาศได้เป็นต้น แห่งบุคคลผู้มีบุญทั้งหลาย
มีพระเจ้าจักรพรรดิเป็นอาทิ ชื่อว่า **ปุณฺณวโถอฺทฺธิ** ดังพระบาลีว่า

๑. พุ. ป. ๓๑/๖๐๐.

๒. มหาฎีกาว่า ฉานนี้หมายถึงอาณาถึงอภิญา วิปัสสนา ก็หมายถึงวิปัสสนาแก่กล้า
เกิดอุพเพกขาปีติ ทำให้ร่างกายโลดลอยไปในอากาศได้.

๓. ยักษิณียเหล่านี้ ไม่พบเรื่องเล่าไว้ จึงแปลชื่อทับศัพท์ไว้ ควรสังเกตว่า วินิปาติกะ
หมายถึงยักษด้วย สัตว์จำพวกนี้แม้เกิดด้วยกุศลกรรม (จึงมีฤทธิ) แต่ก็ตกต่ำ คือไม่
อาจเพิ่มพูนความสุขเยี่ยงผู้เกิดด้วยกุศลกรรมจำพวกอื่น ทั้งนี้ก็เพราะอำนาจวิปากของ
อกุศลอย่างหนึ่งที่ทำให้ จึงเรียกว่า วินิปาติกะ.

"ถามว่า **ปุณณวโตอิทธิ** เป็นไหน พระเจ้าจักรพรรดิยอมไปในอากาศได้^๑ พร้อมทั้งจตุรงคินีเสนา โดยที่สุคนธ์ชั้นพวกคนเลี้ยงม้าคนเลี้ยงโค (ฤทธิ์ของพระเจ้าจักรพรรดินี้เป็น **ปุณณวโตอิทธิ**) ฤทธิ์ของโชติกคฤหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของชฎิลคฤหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของโฆสกคฤหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของเมณฑกคฤหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของผู้มีบุญทั้งห้า ก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ**"^๒ ดังนี้ ว่าโดยสังเขป คุณสมบัติที่สัมฤทธิ์ขึ้นในเมื่อบุญสมภารถึงความสุกงอมแล้ว ชื่อว่า **ปุณณวโตอิทธิ**

ก็แล บรรดาท่านผู้มีบุญเหล่านั้น สำหรับโชติกคฤหบดี มีปราสาทแก้ว (หลังหนึ่ง) และกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ทำลายแผ่นดินขึ้นมาตั้งอยู่ นี้แล **ปุณณวโตอิทธิ** ของโชติกคฤหบดีนั้น สำหรับชฎิลคฤหบดี มีภูเขาทอง (สูงใหญ่) ประมาณ ๘๐ ศอกเกิดขึ้น (นี้ **ปุณณวโตอิทธิ** ของชฎิลคฤหบดีนั้น) ความที่แม่เมื่อเขาทำความพยายามจะฆ่าถึง ๗ แห่ง (๗ ครั้ง) แต่ก็ไม่เจ็บอะไรเลย เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ของโฆสกคฤหบดี ความที่แกะอันลั่นแล้วไปด้วยแก้ว ๗ ประการ^๓ เกิดปรากฏขึ้นในที่ (นา) ที่เพียงแต่ไถได้รอยเดียว เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ของเมณฑกคฤหบดี

บุคคลคือ เมณฑกเศรษฐี ภริยาของเขาชื่อจันทปทุมสิริ บุตร

๑. เวทาส มหาภูิกว่า ในที่นี้เป็นทูตินาวิภัติ ในอรรถแห่งสัตตมมี หรือในอัจจันตสังโยค (คือแปลว่า "สิ้น หรือ ตลอด" ก็ได้).

๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๐.

๓. ไม่ใช่แก้ว ๗ ประการ อย่างของพระเจ้าจักรพรรดิ.

ชื่อธัญชันเศรษฐี สะใภ้ชื่อสุนนเทวี ทาสชื่อปุณณะ ชื่อว่ามีบุญ
ทั้งห้า ในบุคคลทั้งห้า นั้น ในกาลที่ท่านเศรษฐีผู้ดำหัวแล้วแหงนดู
อากาศ นางข้าว ๑๒๕๐ นางก็เต็มด้วยข้าวสาธิตแดงจากอากาศ เมื่อ
ภริยา (ของท่าน) ถือน้ำข้าวสุกเพียงเท่านั้นเดียว เลี้ยงชาวชมพูทวีป
ทั้งสิ้น ข้าวก็ไม่ (รู้จัก) สิ้น เมื่อบุตร (ของท่าน) ถือน้ำเงิน
๑,๐๐๐ กหาปณะให้ (ทาน) แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นไป กหาปณะก็ไม่
(รู้จัก) เปลือง เมื่อสะใภ้ (ของท่าน) ถือน้ำข้าวเปลือกตุมพะเดียวแจก
ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นไป ข้าวเปลือกก็ไม่ (รู้จัก) หหมด เมื่อทาส (ของ
ท่าน) ไถนาด้วยไถ (ผาด) เดียว (รอบเดียว) ก็เกิดเป็น ๑๔ รอย คือ
ด้านละ ๗ รอย นี้เป็น **ปุลลวโตอิทธิ** ของบุคคลทั้งห้า นั้น

[๕ วิชขามยาอิทธิ]

ส่วนฤทธิมีการไปอากาศได้เป็นต้น แห่งเทพชั้นต่ำมีวิทยากร
เป็นอาทิ ชื่อว่า **วิชขามยาอิทธิ** ดังพระบาลีว่า "ถามว่า **วิชขามยา
อิทธิ** เป็นไฉน? แก้วว่า พวกวิทยากรวิทยาแล้วไปทางอากาศได้
แสดงข้างในอากาศกลางหาวก็ได้ ฯลฯ แสดงขบวนเสนาต่าง ๆ ใน
อากาศกลางหาวก็ได้"^๒

๑. สมัยนี้ทำไมไม่มีคนมีบุญอย่างนี้หนอ ชมพูทวีปของท่านคงไม่กว้างใหญ่ และ
ชาวชมพูทวีปก็คงมีจำนวนไม่มากเท่าปัจจุบันนี้กระมัง.

๒. พุ. ป. ๓๑/๖๐๑.

[๑๐ ตตฺถ ตตฺถ...อิชฺฌนญฺเณ อิทฺธิ]

ส่วนว่าความสำเร็จแห่งกรรมนั้น ๆ เพราะความประกอบชอบ
นั้น ๆ ชื่อว่า ตตฺถ ตตฺถ สัมมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนญฺเณ อิทฺธิ
- ฤทธิโดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็น
ปัจจัย ดังพระบาลีว่า "ผลคือการละกามฉันท์ ย่อมสำเร็จด้วยเนกขัมมะ
เพราะเหตุนี้ ผลนี้จึงชื่อว่าฤทธิ โดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะ
ประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย ฯลฯ ผลคือการละกิเลสทั้งปวง
ย่อมสำเร็จด้วยอหัตมรรค เพราะเหตุนี้ ผลนี้จึงชื่อว่าฤทธิ โดย
ความหมายว่าสำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย"๑

ก็บาลีมาในนิเทศแห่งฤทธิข้อที่ ๑๐ นี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับบาลีใน
นิเทศแห่งฤทธิข้อก่อน ๆ (มีสมาธิวิปัสณาฤทธิเป็นต้น) โดยแสดง
สัมมาปโยค ที่ได้แก่การปฏิบัติเหมือนกัน แต่มาในอรรถกถาว่า "ความ
วิเศษที่เกิดขึ้นเพราะทำกรณนั้น ๆ คือศีลปกรรม (แสดงฝีมือ) อย่างใด
อย่างหนึ่ง โดยสามารถทำพยุหะ (ค่ายกล ?) มีสกฎพยุหะ (กลกอง
เกวียน ?) เป็นต้น"๒ เวชกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การเรียนไตรเพท

๑. พุ. ป. ๓๑/๖๐๑.

๒. ตรงนี้มหาฎีกาแก้ สกฎพยุหาทิกถณ เป็นการจัดพยุหะต่าง ๆ มี สกฎพยุหะ จักร-
พยุหะ และปทุมพยุหะเป็นต้น พยุหะต่าง ๆ นี้ น่าจะมีพรรณนาไว้ในตำราพิชัยสงคราม
หรือตำราตั้งค่ายกล ซึ่งจะต้องใช้เวลาไปค้น เวลานี้ได้พบแต่คำอธิบายปทุมพยุหะ ว่า
"ไว้ย่อ ๆ ว่า ยุทธวิธีแบบหนึ่ง จัดพลรบเป็นแนวรูปวงกลมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ อย่างกลีบ
ปทุม.

และมหาฎีกาบอกสัมพันธไว้ว่า บทสกฎ...วเสน นี้ เข้ากับบท นิพฺพตฺตวิเสโส
เห็นว่าไกลไป ที่จริงเป็นคตติยาวิเสสนะในบท สิบปถมมัม ใกล้เคียง ๆ นั่นเอง เพราะท่าน

การเรียนพระไตรปิฎก โดยที่ผู้สอนชั้นการกสิกรรมมีการไถหว่านเป็น
อาทิ ชื่อว่า **ตตุต ตตุต สมุมาปโยคปจฺจนา อิชฺฌนญฺเจณ อิทธิ -**
ฤทธิโดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็น
ปัจจัย"

[ฤทธิที่ท่านประสงค์เอาในบาลี]

ในอิทธิ ๑๐ ดังว่ามานี้ **อิชฺฌานาอิทธิ** เท่านั้นมาใน (บาลี) บท
ว่า **อิทธิวิชา** นี้ แต่ว่าในอรรถนี้จำเป็นต้องปรารภนา **วิภวฺพนาอิทธิ** และ
มโนมยาอิทธิ (ประกอบ) ด้วยแท้

[แก้อรรถบทบาลี]

บทว่า "**อิทธิวิชา - เพื่อฤทธิชนิดหนึ่ง**" นั่นคือ เพื่อส่วนหนึ่ง
แห่งฤทธิ หรือเพื่อวิภว (อย่าง) หนึ่งแห่งฤทธิ คำว่า "นำจิตมุ่งไป"
ความว่า ภิกษุ นั้น เมื่อจิตนั้นคือฉานอันเป็นบาทแห่งอภิญาเกิดแล้ว
ด้วยอำนาจแห่งการฝึกจิตมีประการดังกล่าวแล้ว นำบริกรรมจิตมุ่งไป
เพื่อประโยชน์แก่การได้ฤทธิชนิดหนึ่ง คือพราก (จิต) จากอารมณ์กสิณ
เสียแล้วส่ง (จิตนั้น) ให้มุ่งหน้าต่อชนิดแห่งฤทธิ บทว่า "น้อม (จิต
มุ่งไป" คือทำ (จิต) ให้โน้มไปสู่ฤทธิที่จะพึงบรรลุ ให้เอียงไปหาฤทธิ
สัมพันธ์ห่างไปนั่นเอง ท่านเลยแก้ สิปฺปกมมฺ เป็นการค้าฉนวน และการดนตรีเป็นต้นไป
เมื่อเป็นเช่นนั้น การสามารถจัดพหูหะ ก็แก้.

๑. ตรงนี้ ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมแปล ลิจิตไว้ทั้ง อภิหิหรติ ทั้ง อภินินฺนาเมติ เข้าใจว่า
บทหลังนี้เกิน เพราะมีแยกแก้เป็นบทหนึ่งต่างหาก ในที่นี้ได้แปลตามที่เข้าใจนี้.

๒. ปาฐะลิจิตไว้เป็น อธิคนฺตพฺพฺ อิทธิโปณฺ... แปลยาก เข้าใจว่าจะเป็น อธิคนฺตพฺพ-
อิทธิ... ดังแปลไว้แล้ว.

ที่จะพึงบรรลุ ปาฐะว่า "โธ" นั้น ได้แก่ภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไป ได้
กระทำแล้วอย่างนั้น บทว่า **อนกวิหิต** แปลว่าหลายอย่างต่างประการ
บทว่า **อิทธิวิธ** แปลว่า ส่วน (หนึ่ง) แห่งฤทธิ บทว่า **ปัจจนุโภติ**
ความว่าได้เสวย คือได้ถูกต้อง ได้ทำให้แจ้ง ได้บรรลุ

[พหูภาวปาฏิหาริย์ - ทำคนเดียวให้เป็นคนมาก]

ตอนนี้ เมื่อจะทรงแสดงความที่อิทธิวิธะนั้นมีหลายอย่าง ดึงตรัส
คำว่า **เอโกปี หุตฺวา** เป็นอาทิ ในคำเหล่านั้น คำว่า **เอโกปี หุตฺวา**
คือโดยปกติก่อนแต่ทำฤทธิ (เธอ) ก็เป็นคนเดียวนั้นแหละ คำว่า **พหุชา**
โหติ หมายความว่า (เธอ) เป็นผู้ใคร่จะจงกรม หรือใคร่จะทำการ
สาธยาย หรือใคร่จะถามปัญหาที่ดี ในที่ใกล้ภิกษุมารูป* ก็ (นิรมิต
กายตนขึ้น) เป็น ๑๐๐ รูปก็ได้ เป็น ๑,๐๐๐ รูปก็ได้

[อิทธิวิธ]

ถามว่า ก็ภิกษุนี้จะเป็นอย่างนั้นได้ด้วยวิธีอย่างไร ? ตอบว่า
เธอยังภุมิ ๔ แห่งฤทธิ และบาท ๔ บท ๘ มูล ๑๖ แห่งฤทธิให้ถึง
พร้อมแล้ว อธิษฐานด้วยญาณไป ย่อมเป็นอย่างนั้นได้

[ภุมิ ๔ แห่งฤทธิ]

ในวิธีเหล่านั้น ฌาน ๔ พึงทราบว่าเป็น (เรียกว่า) ภุมิ ๔ จริงอยู่

* มหาภูิกษาช่วยขยายความว่า ภิกษุมารูปที่ว่านี้ก็คือ ภิกษุที่ตนนิรมิตขึ้นนั่นเอง คือ
นิรมิตภิกษุขึ้นมาก ๆ แล้วตัวเองก็เดินจงกรม..อยู่ในหมู่ภิกษุนิรมิตนั้น.

พระธรรมเสนาบดีได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "ถามว่า ภูมิ ๔ แห่งฤทธิเป็น ไฉน? แก้วว่า ปฐมฌาน เป็นวิเวกภูมิ (ภูมิเกิดแต่วิเวก) ทุตติฌาน เป็นปีติสุขภูมิ (ภูมิปีติและสุข) ตติยฌาน เป็นอุเบกขาสุขภูมิ (ภูมิอุเบกขาและสุข) จตุตถฌาน เป็นอทุกขมสุขภูมิ (ภูมิอทุกขมสุข) นี้ ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ เป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ เพื่อความบรรลุดฤทธิ เพื่อความทำฤทธิได้ต่าง ๆ เพื่อความได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ แห่งฤทธิ เพื่อความเชี่ยวชาญแห่งฤทธิ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ"^๑ ดังนี้

ก็เพราะเหตุที่พระโยคีเข้าสู่สุขัตถุญญา (ความกำหนดหมายอันไปด้วยกันกับความสุขในฌาน) และลหุัตถุญญา (ความกำหนดหมายอันไปด้วยกันกับความเบาที่ประกอบด้วยความสุขนั้น) แล้วเป็นผู้มี (นาม) กาย เบา อ่อน ควรแก่การได้ฤทธิ เพราะความซาบซ่านแห่งปีติ (ในปฐมฌานและทุตติฌาน) และเพราะความซาบซ่านแห่งสุข (ในตติยฌาน) เพราะเหตุนี้ ในฌาน ๔ นั้น ฌาน ๓ ข้างต้น พึงทราบว่าเป็นสัมภารภูมิ (ภูมิประกอบ?) เพราะเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิโดยปริยายนี้ ส่วนจตุตถฌาน เป็นปกติภูมิ (ภูมิตามปกติ) เพื่อความได้ฤทธิแท้

[บาทแห่งฤทธิ ๔]

อิทธิบาท ๔ พึงทราบว่า (เรียกว่า) บาท ๔ สมพระบาลีว่า

๑. ภูมิ ในที่นี้มหาภูติกายให้แปลว่า ที่เป็นที่มีขึ้นแห่งฤทธิ หรือที่เป็นเหตุมีขึ้นแห่งฤทธิ ซึ่งหมายถึงฌาน.
๒. ข. ป. ๓๑/๕๘๕.

"ถามว่า บาท ๔ แห่งฤทธิเป็นไฉน ? แก้วว่า ภิกษุในพระธรรมวินัย นี้เจริญอิทธิบาท อันมาพร้อมด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทอันมาพร้อมด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทอันมาพร้อมด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทอันมาพร้อมด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร นี้บาท ๔ แห่งฤทธิ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ" ดังนี้

ก็แลในนิเทศแห่งอิทธิบาทนี้ สมาธิที่มีฉันทะเป็นต้นเหตุ หรือยิ่งด้วยฉันทะ ชื่อว่าฉันทสมาธิ คำนี้เป็นคำเรียกสมาธิที่พระโยคีทำฉันทะ คือความใคร่จะทำให้เป็นใหญ่ จึงได้บรรลุ

สังขารอันเป็นตัวความเพียร ชื่อว่าปธานสังขาร คำนี้เป็นชื่อแห่งความเพียร กล่าวคือสัมมปปธาน อันยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ

คำว่า มาพร้อม... ก็ประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร ทั้งหลายด้วย

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่กองจิตและเจตสิกที่เหลือ อันชื่อว่าเป็นบาท เพราะความหมายว่าเป็นที่ตั้งแห่งฉันทสมาธิ และปธานสังขาร ทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยอภิปัญญาจิต อันถึงซึ่งความนับว่าอิทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ โดยปริยายว่าเกิดผล หรือนัยหนึ่ง ถึงซึ่งความนับว่าอิทธิ เพราะเป็นเครื่องสำเร็จแห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยปริยายนี้ว่า เป็น

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๘.

๒. กิจทั้ง ๔ คือ ดำรงกิจ ระวางมิให้อกุศลเกิดขึ้น ปหานกิจ ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ภวานากิจ ทำกุศลให้เกิด อนุรุณากิจ รักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อมไปเสีย

เครื่องรุ่งเรือง เจริญ สูงขึ้นไปแห่งสัตว์ทั้งหลาย สมพระบาลีว่า "คำ
ว่า อธิธบาท ใต้แก่ง กองสัญญา กองสังขาร กองวิญญาณ
แห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น"

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าบาท เพราะเป็นเครื่องอันบุคคลถึง หมายความว่า เป็นเครื่องให้บรรลุ บาทแห่งฤทธิ ชื่อว่าอธิธบาท คำนี้ เป็นชื่อแห่งธรรมมีฉันทะเป็นต้น ดังพระบาลีว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุอาศัยฉันทะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ ี่เรียกว่าฉันทสมาธิ ภิกษุนั้นยังฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งใจ เพื่อยังกุศลบาปธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ อากาเรเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร ด้วยประการดังนี้ ฉันทะนี้ด้วย ฉันทสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารทั้งหลายนี้ด้วย นี้เรียกว่า อธิธบาท ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร" ดังนี้ แม้ในอธิธบาทที่เหลือ ก็พึงทราบความตามนัยที่กล่าวมานี้เทอญ

[บท ๘ แห่งฤทธิ]

บท ๘ มีฉันทะเป็นอาทิ พึงทราบว่า (เรียกว่า) บท ๘ สมพระ บาลี (ในปฏิสัมภทา) ว่า "บท ๘ แห่งฤทธิเป็นไฉน? (บท ๘ แห่ง ฤทธิคือ) หากภิกษุอาศัยฉันทะได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็น หนึ่งไซ้ ฉันทะมิใช่สมาธิ สมาธิก็มีใช่ฉันทะ ฉันทะเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิริยะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมี

* อภ. วิ. ๓๕/๒๕๔.

อารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ วิจารณ์ไซ้สมาธิ สมาธิก็มีวิจารณ์ วิริยะเป็น
อย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง หากภิกษุอาศัยจิตตะ ได้สมาธิ ได้
ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ จิตตะมีวิจารณ์สมาธิ สมาธิก็มีวิจารณ์
จิตตะเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิมังสาได้
สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ วิมังสามีสมาธิ สมาธิก็
มีวิจารณ์วิมังสา วิมังสาเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง เหล่านี้บท ๘
แห่งฤทธิ เป็นไปเพื่อได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ "๑ ดังนี้

เพราะเหตุที่มันทะ คือความเป็นผู้ใคร่จะยังฤทธิให้เกิดขึ้น ที่
ประกอบเข้าด้วยกันกับสมาธิแล้วเท่านั้น จึงเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ อธิธิ-
บาทที่เหลือมีวิจารณ์เป็นต้นก็อย่างนั้น เพราะเหตุนี้ บท ๘ มีมันทะ
เป็นต้นนี้ พึงทราบที่ท่านเรียกว่า บท ๘ ในพระบาลีนั้น ๒

[มูล ๑๖ แห่งฤทธิ]

ความที่จิตไม่หวั่นไหวโดยอาการ ๑๖ พึงทราบ (เรียกว่า)
มูล ๑๖ สมบาลี (ในปฎิสัมภิตา) ว่า "ถามว่า มูลแห่งฤทธิมีเท่าไร
ตอบว่า มูลมี ๑๖ คือ

(๑) จิตที่ไม่ฟุบลง ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย
โกสัชชะ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕๐

๒. บท ๘ นี้ ก็คือสมาธิที่ประกอบด้วยอธิธิบาท ๔ มีจัทธสมาธิเป็นต้น กับตัวอธิธิบาท ๔
มีมันทรเป็นต้น ถ้าพึงอธิธิบาทจะทำให้เกิดฤทธิหาได้ไม่ ต่อประกอบเข้าด้วยกันกับ
สมาธิ จึงจะสามารถทำให้เกิดฤทธิได้.

(๒) จิตที่ไม่ฟูขึ้น ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

อุทธีจจะ

(๓) จิตที่ไม่โอบไว้ ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ราคะ

(๔) จิตที่ไม่ผลัดออก ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

พยาบาท

(๕) จิตที่ไม่เกาะเกี่ยว ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ทิฏฐิ

(๖) จิตที่ไม่ผูกพัน ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ฉันทะราคะ

(๗) จิตที่หลุดพ้น ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

กามราคะ

(๘) จิตที่ไม่พัวพัน ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

กิเลส

(๙) จิตที่ทำมิให้มีเขตแดน ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ด้วยเขตแดนคือกิเลส

(๑๐) จิตที่ถึงความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะ
ไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสต่าง ๆ

(๑๑) จิตที่ศรัทธากำกับแล้ว ชื่อว่า อานนฺยุชะ เพราะไม่หวั่น
ไหวด้วยอสังขาร

(๑๒) จิตที่วิริยะกำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว
ด้วยโกสัชชะ

(๑๓) จิตที่สติกำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว
ด้วยปมาทะ

(๑๔) จิตที่สมาธิกำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว
ด้วยอุทฺธัจจะ

(๑๕) จิตที่ปัญญากำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่น
ไหวด้วยอวิชา

(๑๖) จิตที่ถึงความสว่างแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่น
ไหวด้วยความมีคคืออวิชา

นี้มูล ๑๖ แห่งฤทธิ เป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความ
กล้าแห่งฤทธิ"๑ ดังนี้

ความข้อ (ที่ว่าไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะเป็นต้น) นี้ เป็นอัน
เสร็จไปแล้ว แม้ด้วยปาฐะ (พระบาลี) ว่า เอวฺ สมหิตเต จิตฺเต-
ครันเมื่อจิตตั้งมั่น ... อย่างนี้แล้ว " ดังนี้เป็นต้น"๒ โดยแท้ แต่ว่าท่าน
กล่าวไว้อีก ก็เพื่อแสดงความที่ฉานมีปฐมฉานเป็นอาทิ เป็นภุมิ เป็น
บาท เป็นบพ และเป็นมูลแห่งฤทธิ อนึ่ง นับก่อนเป็นนัยมาในพระสูตร
ทั้งหลาย นัยนี้มาในปฐีสัมภิตา ท่านกล่าวไว้อีกเพื่อไม่หลงในนัยทั้ง
สอง ดังนี้ก็ได้

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕๐ (อานนฺธุชะ ที่กล่าวทั้งปวงนี้ หมายถึงฉานเท่านั้น).

๒. เพราะในบาลีนี้มีบท "อานนฺธุชฺชปตฺเต - ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหว" อยู่ด้วยแล้ว.

[อธิษฐานด้วยญาณ]

ส่วนคำว่า "อธิษฐานด้วยญาณ" มีอธิบายว่า ภิกษุนี้ ครั้น
ยังธรรมอันเป็นภูมิ เป็นบาท และเป็นมูล แห่งฤทธิเหล่านั้นให้ถึง
พร้อมแล้ว เข้าฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา ออกแล้ว* ถ้าต้องการ
(ให้ตื่นเป็น) ๑๐๐ คน ก็บริกรรมว่า "สตัด โหมิ สตัด โหมิ - เรา
จงเป็น ๑๐๐ คน เราจงเป็น ๑๐๐ คน" แล้วเข้าฌานอันเป็นบาท
แห่งอภิญญาอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง
เธอก็เป็น ๑๐๐ คนขึ้นได้ นัยแม่ใน (การอธิษฐานให้เป็น) ๑,๐๐๐ คน
เป็นต้น ก็คัจฉานี้ ถ้า (ทำ) อย่างนั้นยังไม่สำเร็จไซ้ พึงทำบริกรรม
แล้วเข้า (ฌาน) เป็นวาระที่ ๒ ออกแล้วจึงอธิษฐานอีกก็ได้ เพราะใน
อรรถกถาสังยุตติกายกล่าวไว้ว่า "เข้าวาระหนึ่ง สองวาระก็ควร" ดัง
นี้* ในการอธิษฐานนั้น จิตในฌานอันเป็นบาท มี (ปฏิภาค) นิमितเป็น
อารมณ์ จิตในบริกรรมมีคนจำนวนร้อยเป็นอารมณ์ หรือมีคนจำนวน
พันเป็นอารมณ์ (ตามที่ต้องการ) แต่ว่าอารมณ์เหล่านั้นก็เป็นแต่พรณ
๑. มหาฐีกว่า "อาจารย์ลงพวกกล่าวว่า "เข้าฌาน ๔ โดยลำดับ แล้วไปออกจาก
จตุตถฌาน" คำของเกจิอาจารย์นี้ไม่ชอบ เพราะการฝึกจิต ประโยชน์อยู่ที่สามารถเข้า
ฌานได้ตามปรารถนา (คือเข้าฌานไหนก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเข้าตามลำดับ) และฌานที่เป็น
บาทแห่งอภิญญาก็ได้แก่จตุตถฌานเท่านั้น ฌานนอกนี้หาเป็นบาทแห่งอภิญญาได้ไม่."
๒. มหาฐีกว่า สามวาระหรือยิ่งไปกว่านั้นก็ได้ เพราะการเจริญอภิญญาที่เช่นเดียวกับ
การเจริญฌาน (ที่วาระก็ไม่เห็นจะเสียอะไร ?) คำอรรถกถาที่ว่า วาระหนึ่ง สองวาระ
ก็เป็นแต่บันทึกสนะ

อนึ่ง ตามที่กล่าวกันว่า "พระพุทธโฆสะ แต่งวิสุทธิมรรคก่อนแต่งอรรถกถา"
นั้น ถ้าคำนี้เป็นจริง ก็ไหนจึงมีการอ้างถึงอรรถกถาเช่นนี้เล่า ?

(เทศที่นีกกำหนดขึ้น) หาเป็นบัญญัติ (ว่าสัตว์คนจริง ๆ) ไม่ แม้จิต
ในอธิฐานก็อย่างนั้นเหมือนกัน คือมีคนจำนวนร้อยเป็นอารมณ์ หรือ
มีคนเป็นจำนวนพันเป็นอารมณ์ อธิฐานจิตนั้น เป็นจิตสัมปยุตด้วย
รูปาจรจตุตถฌาน เกิดขึ้นดวงเดียวเท่านั้นต่อกับโคตรภูจิต เช่นดัง
อัปนาจิตที่กล่าวมาแต่ก่อน แม้ในคำที่กล่าวในปฏิสัมภิตาว่า "โดย
ปกติ (พระโยคี) เป็นคนผู้เดียว (แต่) นีกให้เป็นคนมากจำนวน ๑๐๐
กัตี จำนวน ๑,๐๐๐ กัตี จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ กัตี ครั้นนีกแล้วก็อธิฐาน
ด้วยญาณว่า "เราจึงเป็นคนจำนวนมาก" เธอก็เป็นคนมากจำนวน ๑๐๐
ดังท่านจุลป็นถกะนั้น " ดังนี้เล่า คำว่า "อวชชติ - นีก" ท่านก็
กล่าวโดยเป็นบริกรรมนั่นเอง (ไม่ใช่อวัชชนะ) คำว่า "ครั้นนีกแล้ว
ก็อธิฐานด้วยญาณ" (นี่) ก็กล่าวโดยเล็งเอาญาณในอภิญา (ไม่ใช่
ญาณที่สัมปยุตด้วยบริกรรมจิต หรือญาณที่เป็นกามาวจรอื่น ๆ) เพราะ
เหตุ นั้น บัณฑิตพึงเห็นความในคำว่า "อธิฐานด้วยญาณ" นั้น ดังนี้
ว่า (พระโยคี) นีกให้เป็นคนมาก ครั้นแล้วในที่สุดแห่งบริกรรมจิต
เหล่านั้นก็เข้าสมาบัติ ออกจากสมาบัติแล้วนีกอีกว่า "เราจึงเป็นคนมาก"
แล้วจึงอธิฐานด้วยญาณในอภิญา อันเป็นญาณดวงเดียวเกิดขึ้นใน
ลำดับแห่งจิตที่เป็นบุพภาคสามหรือสี่ดวงที่เป็นไปต่อแต่นั้น ซึ่งได้ชื่อ
ว่า อธิฐาน (ญาณ) ด้วยอำนาจที่เป็นเหตุให้สำเร็จลง" ดังนี้ทอญ
ส่วนคำที่ว่า "ดังท่านจุลป็นถก" นั้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงกาย
สักขี (ประจักษ์พยาน) แห่งพหูรภาพ (ความอธิฐานให้เป็นคนมาก)
ก็คำนั้นควรแสดงด้วยเรื่อง

[เรื่องพระจูลปินถก]

ได้ยินมาว่า ท่านสองพี่น้องนั้นได้นามว่าปินถก เพราะท่านเกิด
ใน (กลาง) ทาง ท่านทั้งสองนั้น ผู้ที่เชื่อว่าหาปินถก ท่านบวชแล้ว
ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ครั้นเป็นพระอรหันต์แล้วจึงให้
(น้องชายชื่อ) จูลปินถกบวช แล้วได้ให้ (ทอง) คาถานี้ว่า

ปทุมม ยถา โกกนุท สุคนธ

ปาโต ลียา ผลุดมวิทคนธ

องคิรต ปสฺส วิโรจมาน

ตปนุตมาทิจูจมิวนุตติกเข

ขอเชิญชมพระอังคีรตเจ้าผู้เบิกบาน หอมดังดอก
ปทุมพรรณ โกกนุทอันบานเมื่อยามเช้า ยังไม่วายกลิ่น
หอมกรุ่นอยู่ฉะนั้น

ขอเชิญชมพระอังคีรตเจ้าผู้แจ่มใส ดังพระอาทิตย์
ส่องแสงอยู่ในกลางหาวฉะนั้น

พระจูลปินถก (เป็นคนทึบในทางทองจำ) ไม่อาจทำ (ทอง) คาถานั้น
ให้คล่องได้โดย (เวลาถึง) ๔ เดือน ดังนั้นพระเถระจึงบอกเธอว่า
"เจ้าเป็นคนอกัปปในพระศาสนา" แล้วขับออกจากวิหารไป ก็แลใน
คราวนั้น พระเถระเป็นพระกัตตุเทศก์ หมอชีวกไปหาเถระ กล่าว
(นิมนต์) ว่า "ท่านผู้เจริญ พຽงนี้ ขอท่านจงพาภิกษุ ๕๐๐ รูปพร้อม
ทั้งพระผู้มีพระภาคเจ้า ไปรับศึกษาในเรือนของข้าพเจ้า" ข้างฝ่าย
พระเถระรับนิมนต์โดยกล่าวว่า "อาตมารับนิมนต์สำหรับภิกษุที่เหลือ

เว้นพระจุลป็นถก" พระจุลป็นถก (เสียใจไป) ยืนร้องไห้อยู่ที่ซุ้มประตู (วัด) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นด้วยทิพจักขุ ก็เสด็จไปหาเธอ รับสั่ง (ถาม) ว่าร้องไห้ทำไม เธอกราบทูลเล่าความเป็นมานั้น (ให้ทรงทราบ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ปลอบ) ว่า "ผู้ไม่อาจทำการท่อง (คาถา) ได้ จะนับเอาเป็นอภิปในศาสนาของเราหาได้ อย่างโศกเศร้าไปเลย ภิกษุ" แล้วทรงจับเธอที่แขน (จง) เสด็จเข้าสู่วิหาร ทรงเนรมิตผ้า (ขาว) ขึ้นท่อนหนึ่งด้วยพระฤทธิ์ประทานให้ ทรงแนะว่า "เอาเถิด ภิกษุ เธอจงลูบผ้านี้ไปมาพลงท่อง (คำ) ว่า "รโหโรณัม รโหโรณัม - ปัคฐลิ ปัคฐลิ" "ไว้ร่าไปเถิด" เมื่อเธอทำอย่างนั้นไป ผ้านั้นก็เกิด มีสีดำขึ้น เธอก็ได้ (ปฏิญญาและอนิจ) ตัญญาขึ้นว่า "ผ้า (นี้) สะอาด โทษในผ้านี้หาไม่ แต่โทษ (คือความมีสีดำขึ้น) นี้ เป็นโทษของ ร่างกาย" แล้วหยั่งญาณลงในปัญจขันธ์ เจริญวิปัสสนาไปจนถึง (ขณะ) แต่อนุโลมญาณไปใกล้โคตรกัญญา ขณะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส โอภาสคาถาแก่เธอว่า

"ราคะ เรียกว่า ฐลิ แต่ละออง (ภายนอก) ไม่
เรียกว่าฐลิ (ในอริยวินัย) คำว่าฐลินั้นเป็นคำเรียก
ราคะ บุคคลทั้งหลายผู้ที่ละฐลิ (คือราคะ) นั้นได้
แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่ในศาสนาของพระองค์ผู้
ปราศจากฐลิได้

* มหาฐิกาวา คาถาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปล่งแสงสว่างไปปรากฏแก่ผู้ฟังก่อนแล้ว จึงตรัส เรียกว่า โอภาสคาถา.

โทสะ เรียกว่า ฐฐิ แต่ละองไม่เรียกว่าฐฐิ คำ
ว่าฐฐินั้นเป็นเรียกโทสะ บุคคลทั้งหลายผู้ที่ละฐฐิ
(คือโทสะ) นั้นได้แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่ในศาสนา
ของพระองค์ผู้ปราศจากฐฐิได้

โมหะ เรียกว่า ฐฐิ แต่ละองไม่เรียกว่าฐฐิ
คำว่าฐฐินั้นเป็นคำเรียกโมหะ บุคคลทั้งหลายผู้ที่
ละฐฐิ (คือโมหะ) นั้นได้แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่
ในศาสนาของพระองค์ผู้ปราศจากฐฐิได้"

เมื่อจบพระคาถา นวโลกุตรธรรมอันมีจตุปฏิสัมภิทาและฉพ-
ภิญญาเป็นบริวาร ก็ได้อยู่ในมือของพระจุลป็นถนั้นแล้ว

วันรุ่งขึ้น พระศาสดาได้เสด็จไปสู่เรือนของหมอชีวก พร้อม
ด้วยภิกษุสงฆ์ ครั้นสุด (การหลัง) ทักษิโณทก* จะถวายยา ก็ทรงปิด
บาตรไว้ด้วยพระหัตถ์ หมอชีวกทูลถามว่า "เหตุอะไร พระพุทธ-
เจ้าข้า " ตรีสบอกว่า "ในวิหารยังมีภิกษุ (เหลือ) อยู่รูปหนึ่ง " ท่าน
(หมอ) จึงส่งบุรุษ (ผู้หนึ่ง) ไป สั่งว่า "เจ้าจงไปรับพระคุณเจ้ามาเร็ว"

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าออกจากวิหารไป (นั้น)

พระป็นถได้นิรมิตตนขึ้น ๑,๐๐๐ ส่วน นั้นอยู่ใน

สวนอัมพวันอันรื่นรมย์ จนถึงเวลา (ที่เขา) บอก

(กัฏ) กาลแล

* ทักษิโณทก ในที่นี้ได้แก่น้ำที่หลังในเวลาทำงาน (ลงในมือของผู้รับทาน) มิได้หมาย
ถึงน้ำกรวด.

ครั้งนั้น บุรุษผู้นั้นไป (ถึง) เห็นสวน (มะม่วงของหมอชีวก) รุ่งเรืองเป็นอันเดียวด้วยฟ้ากาสาจะทั้งหลาย จึง(กลับ) มากราบทูลว่า "สวนเต็มไปด้วยภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระพุทธเจ้าไม่ทราบว่ พระคุณเจ้านั้นเป็นรูปไหน " ครั้งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกับบุรุษผู้นั้นว่า "เจ้าจงไป (ใหม่) พบภิกษุรูปใดก่อน จงจับภิกษุนั้นไว้ที่ชายจิวร พูดขึ้นว่า "พระศาสดารับสั่งให้หาท่าน" แล้วนำมาเถิด" บุรุษนั้นจึง (กลับ) ไป จับที่ชายจิวรของพระเถระเข้า ทันใดนั้น ภิกษุนิรมิตทั้งปวงก็อันตรธานไป พระเถระจึงบอกว่า "ท่านจงไป (ก่อน) เถิด" ส่งเขาไปแล้ว ทำสรีริกมีบัวนปากเป็นต้นเสร็จแล้ว ไป (ด้วยฤทธิ์) ถึงก่อน (บุรุษนั้น) นั่ง ณ อาสนะที่เขาจัด (เตรียม) ไว้แล้ว

คำว่า "ตั้งท่านจุลป็นถก" (นั้น) ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาเรื่อง (ที่เล่ามา) นี้

ภิกษุจำนวนมากที่ท่านผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้น ในเรื่องที่เล่ามานั้น ก็ (มีอาการ) เป็นเช่นกันท่านผู้มีฤทธิ์นั่นเอง เพราะท่านนิรมิตขึ้น (โดย) ไม่กำหนด (ให้มีอาการต่างกัน) (คือ) ท่านผู้มีฤทธิ์ทำกิริยาในอิริยาบถมียืนและนั่งเป็นต้นก็ดี ในอาการมีพูดและนั่งเป็นต้นก็ดีใด ๆ ภิกษุนิรมิตเหล่านั้น ก็ทำกิริยานั้น ๆ เหมือนกัน แต่ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ใคร่จะทำภิกษุนิรมิตทั้งหลายให้มีเพศต่าง ๆ กัน คือกลางพวก (มีวัย) เป็นปฐมวัย ลางพวกมัชฌิมวัย ลางพวกปัจฉิมวัย โดยนัยนั้น บ้างก็มีผมยาว (คือควรจะปลงแล้วแต่ยังไม่ได้ปลง ?) บ้างก็ศีรษะโล้น

(คือปลงไปแล้ว) ครั้งหนึ่ง (ยังไม่เสร็จ) บ้างก็มีผลแซม (คือหงอกประ
ปราย) บ้างก็มีจิวรสีแดงครั้งหนึ่ง · บ้างมีจิวรสีเหลือง (ล้วน) บ้าง
กำลังทำกิจต่าง ๆ กันมีบทภาณ (สวดไปตามบทพระบาลี) ธรรมกถา
(กล่าวอธิบายธรรม) สรภัญญะ (สวดคาถาโดยใช้เสียงมีทำนอง) ทาม
ปัญหา ตอบปัญหา และระบบบาตร เย็บจิวร สุจิวรเป็นต้น หรือว่า
เป็นผู้ใครจะทำภิกษุนิรมิตให้มีหลายอย่างต่างประการอื่น ๆ อีก (เช่น
สูงเตี้ยอ้วนผอม) ก็ดี ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว
พึงทำปริกรรมโดยนัยว่า "ภิกษุจำนวนเท่านั้นจง (มีวัย) เป็นปฐมวัย"
ดังนี้เป็นต้นแล้วเข้าฌานอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน ภิกษุนิรมิตเหล่านั้น
ก็จะเป็นอย่างที่ผู้มีฤทธิ์ปรารถนาทุกประการ พร้อมกับจิตอธิษฐานแล

ในชื่อว่า "เป็นคนมากแล้ว (กลับ) เป็นคนเดียวก็ได้ " เป็นต้น
กันยนี้ แต่นี้เป็นความแปลกกัน คือ

[เอกภวาปาฏิหาริย์ - ทำคนมากให้กลับเป็นคนเดียว]

อันภิกษุ (ผู้มีฤทธิ์) นี้ ครั้นนิรมิต (ตน) ให้เป็นคนมากอย่างนั้น
แล้วคิดว่า "เราจัก (กลับ) เป็นคนเดียวอีก แล้วจงกรม ทำสาธยาย
ทามปัญหาเถิด" หรือคิดด้วยความมักน้อยว่า "วิหารนี้ (ตามปกติ)
มีภิกษุน้อย ถ้าใคร ๆ จักมา (เห็นภิกษุมาก) เข้า ก็จักนึกว่า "ภิกษุ
เหล่านี้มีจำนวน (มากถึง) เท่านั้น แต่ (มีรูป) เป็นเช่นเดียวกัน (หมด)

* เข้าใจว่า จะไม่ใช่การติดตลก น่าจะเป็นว่า ไปได้ผ้าบังสุกุลต่างสีมาเย็บต่อกันเข้า
เกิดเป็นจิวรหลายสี (?)

จักมีได้แต่ไหน นั่นเป็นอนุภาพของพระเถระเป็นแน่" แล้วก็รู้จักเรา (ว่าเป็นผู้มีฤทธิ์) " ดังนี้ก็ดี แล้วปรารถนาว่า "เราจะ (กลับ) เป็นคนเดียวเสียในระหว่าง (แห่งกาลที่กำหนดไว้) เกิด" ก็พึงเข้ามา อันเป็นบาท ออกแล้วทำบริกรรมไปว่า "เราจงเป็นคนเดียว" แล้วเข้าอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า "ขอเราเป็นคนเดียว" พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง เธอก็จะ (กลับ) เป็นคนเดียว แต่ (แม้) เมื่อไม่ทำอย่างนั้น ก็คง (กลับ) เป็นคนเดียวได้เอง ด้วยอำนาจกาลที่กำหนดไว้ อย่างไร

[อวิภาวปาฏิหาริย์ ติโรภาวปาฏิหาริย์]

ในชื่อว่า อวิภาว ติโรภาว นั้น พึงทราบความ (ดัง) นี้คือ อวิภาว กโรติ ติโรภาว กโรติ - ทำอวิภาวะ ทำติโรภาวะ^๑ จริงอยู่ พระสารีบุตรก็หมายเอาการทำอวิภาวะและติโรภาวะนี้แล กล่าวไว้ในปฏิสัมภิตาว่า "บพว่า อวิภาว ความว่า (ทำให้) เป็นสิ่งทีอะไร ๆ มิได้กั้นไว้ เป็นสิ่งไม่กำบัง เป็นสิ่งเปิดเผยปรากฏ บพว่า ติโรภาว ความว่า (ทำให้) เป็นสิ่งที่อะไร ๆ กั้นไว้ เป็นสิ่งกำบัง เป็นสิ่งถูกปิดถูกครอบไว้"^๒ ดังนี้

๑. หมายความว่า เมื่อแปลบาลี ๒ บทนี้ให้เต็มกิริยา กโรติ.

๒. บ. ป. ๓๑/๕๕๒.

[อภิวาทปาฏิหาริย์ - ทำสิ่งกำบังให้เปิดเผย]

ในปาฏิหาริย์ ๒ อย่างนั้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ใครจะทำอภิวาท-
ปาฏิหาริย์ ย่อมทำที่มีดให้สว่างบ้าง ทำสิ่งกำบังให้เปิดเผยบ้าง ทำสิ่งที่
ไม่มีอยู่ในคลอง (จักขุ) ให้อยู่ในคลอง (จักขุ) บ้าง ทำอย่างไร ? ก็
ภิกษุนี้ใครจะทำตนหรือคนอื่นก็ตาม ให้เป็นอย่างไรที่แม้ถูกสิ่งอื่นปิดบังอยู่
หรือแม้อยู่ในที่ไกลก็มองเห็นได้ ออกจากฉนวนที่เป็นบาทแล้ว ก็นึก
ห้วงบรรพกรรมไปว่า "ที่มีดนี้จงกลายเป็นสว่าง" หรือว่า "ที่กำบังนี้จง
เป็นที่เปิด" หรือว่า "สิ่งที่ไม่มีอยู่ในคลอง (จักขุ) นี้ จงเป็นสิ่งที่อยู่ใน
คลอง (จักขุ)" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับจิต
อธิษฐาน มันก็จะไปตามที่อธิษฐานทีเดียว คนอื่น ๆ แม้อยู่ไกลก็
(มองหา) เห็น (ตน) ฝ่ายตนอยากจะเห็น (เขา) บ้าง ก็ (มองไป) เห็น

ถามว่า (อภิวาท) ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำ? ตอบว่าพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า (ประทับอยู่ ณ เมืองสาวัตถี) นาง
จุลสุภิตา (อยู่เมืองสาเกต) กราบมุลนิมนต์ (พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐)
เมื่อเสด็จจากเมืองสาวัตถีสู่เมืองสาเกต อันมีระยะทาง ๗ โยชน์ (ทาง
อากาศ) ด้วยเรือนยอด ๕๐๐ หลังซึ่งพระวิสุทธกรรมนิรมิตถวาย (ครั้ง
นั้น) ได้ทรงอธิษฐานอย่างที่ว่าเมืองสาเกตมองเห็นชาวเมืองสาวัตถีได้
และชาวเมืองสาวัตถีก็มองเห็นชาวเมืองสาเกตได้ เสด็จลง (จากอากาศ)
ที่ตรงกลางเมืองทีเดียว แล้วทรงแสดงแยกแผ่นดิน (ให้เห็นลงไป)
กระทั่งถึงอเวจี และทรงแหวกอากาศ (ให้เห็นขึ้นไป) จนถึงพรหมโลก
อนึ่ง ความข้อนี บัณฑิตควร (แสดง) ให้แจ่มแจ้งด้วยเรื่อง

เทโวโรหนะอีกก็ได้ ได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงทำยมก-
ปาฏิหาริย์ ปลดปล่อยสัตว์ประมาณ ๘๔,๐๐๐ เสียจากเครื่องผูก (คือ
มิฉนาทิกฐิติ ?) แล้ว ทรงคำนึกว่า พระอดีตพุทธทั้งหลาย เมื่อสุดสิ้น
ยมกปาฏิหาริย์ เสด็จไปที่ไหน ก็ทรงเห็นว่า ท่านเสด็จไปภพนัดาวดึงส์
กัน ดังนั้น จึงทรงเหยียบย่นพื้นปฐพีด้วยพระบาทข้างหนึ่ง วาง
พระบาทข้างที่สองลงบนเขายุกันธร แล้วยกพระบาทแรกเหยียบยอดเขา
สิเนรุอีกที ทรงจำพรรษาที่พื้นพระแท่นสิลาบัณฑุกัมพล (ของพระ-
อินทร์) ณ ยอดเขาสิเนรุ (คือดาวดึงส์) นั้น ทรงเริ่ม (แสดง) อภิธรรม-
กถาตั้งแต่ต้น (พรรษา) ไป แก่เทวดาในแสนจักรวาฬที่มาประชุมกัน
ในเวลาภิกขาจาร ทรงเปล่งพระนิรมิตพุทธขึ้น พระนิรมิตพุทธนั้น
แสดงธรรม (แทน) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเกี่ยวไม้ชำระพื้นนาคลดา
(แถววัลย์หรือเถาพลู) แล้ว (เสด็จลงไป) ทรงชำระพระโอษฐ์ที่สระ
อโนดาต ทรงรับบิณฑบาตในหมู่ชนชาวอูตตรกุรุแล้ว (เสด็จกลับมา)
เสวยที่ริมสระอโนดาต พระสารีบุตรเถระ (ขึ้น) ไปถวายบังคมพระผู้มี
๑. ท่านเล่าเรื่องที่ซิมทรากันดีมาโดยลำดับ ครั้นถึงตอนสำคัญ คือตอนทรงแสดง
อภิธรรม แทนที่จะว่าตามที่ซิมทรากันว่า ทรงแสดงอภิธรรมแก่พระพุทธรูปรดา หรือ
ว่า แก่เทวดาทั้งหลายมีพระพุทธรูปรดาเป็นประมุข ท่านกลับทำเป็นไม่ทราบข้อสำคัญ
กล่าวแต่ว่าทรงแสดงแก่เทวดาเฉย ๆ จะลงเอาว่า เป็นเพราะท่านไม่ปลงใจเชื่อเรื่องทรง
แสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธรูปรดา ไม่นัดนัก เพราะข้ออื่น ๆ ที่ไม่สำคัญ แม้แต่
ดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ท่านก็ยังเชื่อ เพราะฉะนั้น จึงน่านึกว่า ปาฐะแห่งนี้จะ
ตกข้อสำคัญนั้นไปละกระมัง ?
๒. ตรงนี้น่าจะใช่ สยิ ความจะได้กลมกลืนกับข้างต้น ว่า "... พระนิรมิตพุทธนั้น
แสดงธรรม (แทน) ส่วนพระองค์ทรงเกี่ยวไม้ชำระพื้น..."

พระภาคเจ้าที่นั่น (ทุกวัน ?) พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดประทานนยะแก่พระเถระว่า "วันนี้เราแสดงธรรมเท่านั้น" พระองค์ตรัสอภิธรรมกถาไม่หยุดเลยตลอด ๓ เดือนด้วยประการฉะนี้ เพราะได้ฟังอภิธรรมกถานั้น ธรรมภิกษุมัยได้มีแก่เทวดาถึง ๘๐ โภกั"

ทั้งฝ่ายหมู่คนอันเต็มอยู่ในเนื้อที่ประมาณ ๑๒ โยชน์ ที่ประชุมกันเมื่อวันทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ คิดกันว่า "พวกเราได้เฝ้าองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วนั้นแหละจึงจัก (กลับ)ไป" ดังนี้ จึงปลุกกายพัก (รอ) อยู่ ท่านจุลอนาถบัณฑิตกเสรษฐีผู้เดียวช่วยเหลือคนหมู่นั้น ด้วยปัจจัยทั้งปวง"

คนทั้งหลายวอนพระอนุรุทธเถระ เพื่อ (ให้ทำอย่างไรให้) ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระเถระก็เจริญอาโลกกสิณได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าพรรษาอยู่ ณ ภพนี้ดาวดึงส์นั้นด้วยทิพจักขุ ครั้นเห็นแล้วจึงบอก (คนทั้งหลายนั้นให้ทราบ) เขาทั้งหลายวอนพระมหาโมคคัลลานเถระ เพื่อ (ให้ทำอย่างไรให้พวกเราได้)

๑. การจะแสดงฤทธิ์ขึ้นไปเฝ้าถึงดาวดึงส์ ก็ชอบที่จะเป็นพระมหาโมคคัลลานะ แต่ท่านแต่งให้พระสารีบุตรขึ้นไปรับนยะพระอภิธรรมทุกวัน เพื่อให้เข้าตำนานที่ว่า พระอภิธรรมนั้นมาจากสายพระสารีบุตร (?)

๒. ที่ท่านเกณฑ์ให้ทรงแสดงอภิธรรมไม่หยุดเลยตลอด ๓ เดือน ก็เพื่อให้สมกับความยาวของพระอภิธรรมปิฎก (๑๒ เล่มใหญ่) ซึ่งคำนวณดูแล้วว่า ถ้าให้แสดงตามปกติวันละครั้ง สามเดือนเป็นไม่จบแน่ แต่ท่านไม่เล่าความเป็นไปทางฝ่ายผู้ฟังบ้างว่า ฟังกันอย่างไร นั่งฟังกันเนืองนิตย์ตลอดสามเดือนหมดทั้งแสนจักรวาล หรือผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันฟังอย่างไร หรือฟังไป ๆ ผู้ฟังก็ชักน้อยลงไป ๆ จนเหลือพวกฟังอีกอยู่เพียง ๘๐ โภกั เลยได้สำเร็จหมด.

๓. มหาภูทิกว่า จุลอนาถบัณฑิตกเสรษฐี เป็นน้องชายของท่านอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี.

บังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า พระเถระก็คำลงไปมหาปฐพีที่ตรงท่ามกลางหมู่คนนั่นเอง แล้ว (ไป) ชำแรกเขาสีเนรุ (อยู่ในท่า) ถวายบังคมพระบาทบุคคลพระผู้มีพระภาคเจ้า โสฬสขึ้นแทบบาทมูลของพระตถาคตเจ้าทีเดียว กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชนชาวชมพูทวีปถวายบังคมพระบาทบุคคลพระผู้มีพระภาคเจ้า (มา) พுகกันว่า "เราทั้งหลายได้เห็น (พระองค์) แล้วนั้นแหละจึงจัก (กลับ) ไป" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ถาม) ว่า "โมคคัลลาน ก็เดี๋ยวนี้ ธรรมเสนาบดี พี่ชายท่าน (อยู่) ที่ไหน" กราบทูลว่า "(อยู่) ที่เมืองสังกัสสะ พระพุทธเจ้าข้า " จึงรับสั่งว่า "โมคคัลลาน ชนเหล่าใดใครจะเห็นเรา ชนเหล่านั้นจงมาสู่เมืองสังกัสสะในวันพรุ่งนี้ เราจักลงที่เมืองสังกัสสะในวันพรุ่งนี้ อันเป็นวันเพ็ญมหาปวารณาและเป็นวันอุโบสถ" พระเถระรับรับสั่ง ถวายบังคมพระศพแล้ว (กลับ) ลงมาตามทางที่มานั้นแล จนถึงที่พักของคนทั้งหลาย ท่านอธิษฐานอย่างที่คุณทั้งหลายเห็นท่านได้ทั้งเวลาไปและมา พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำอภิวาปฎิหาริย์นี้ในตอนนี่ก่อน ท่านมาถึงอย่างนั้นแล้วจึงแจ้งข่าวนั้น (ให้ทราบทั่วกัน) กล่าว (กำชับ) ว่า "ท่านทั้งหลายอย่าได้สำคัญว่าไกล พอรับประทานอาหารเช้าแล้วจงออก (เดินทาง)เถิด"

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบอก (ลา) แก่ท้าวสักกะเทวราชว่า "ดูกร ๑. หมายความว่า โสฬสขึ้นมาทั้งท่าถวายบังคม และโสฬสขึ้นตรงที่ใกล้พระบาท ได้ระยะถวายบังคมพอเหมาะทีเดียว หาใช่ไปโสฬสเอาที่ไหน ๆ ต้องเดินมาถวายบังคมไม่. ๒. บทเดียว ท่านเรียงไว้ทั้งมหาปวารณา ทั้งอุโบสถ ซึ่งเป็นคนละความหมาย จึงเข้าใจว่าเป็นวันทวสมาส ดังแปลไว้นั้น.

มหाराช วันพรุ่งนี้ ตถาคตจะ (กลับ) ไปสู่มนุษย์โลกละ" พระ
เทวราชจึงตรัสสั่งพระวิสสุกรรมว่า "แน่พ้อ (วิสสุกรรม) พระผู้มีพระ
ภาคเจ้ามีประสงค์จะเสด็จไปสู่มนุษย์โลกวันพรุ่งนี้ เจ้าจงแปลง
บันไดขึ้น ๓ แถว บันไดหนึ่งแล้วด้วยทอง บันไดหนึ่งแล้วด้วยเงิน
บันไดหนึ่ง แล้วด้วยแก้ว" พระวิสสุกรรมก็ทำตามเทวบัญชา

วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืนที่ยอดเขาสิเนรุทอด
พระเนตรดูโลกธาตุด้านตะวันออก จักรวาพหลายแสนก็เกิดโล่งราวกะ
ลายเดียวกัน และทอดพระเนตรเห็นสิ่งอันเปิดเผยทุกสิ่งทางด้านตะวันออก
ออกฉันใด แม้ทางด้านตะวันตก ทางด้านเหนือ ทางด้านใต้ ก็ทอด
พระเนตรเห็นสิ่งอันเปิดเผยทุกสิ่งฉันนั้น เบื้องล่างเล่า ก็ทอดพระเนตร
เห็นจนถึงอเวจี เบื้องบนถึงอกนิรุภพณ์ ว่ากันว่าวันนั้นได้ชื่อว่า โลก-
วิวรรณ (วันเปิดโลก) ช้างมนุษย์ก็เห็นเทวดา เทวดาเล่าก็เห็นมนุษย์
ในการเห็นกันนั้น มิใช่มนุษย์แห่งคน มิใช่เทวดากันผู้ เห็นกัน
และกันตรงหน้าที่เดียว

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จลงโดยบันไดแก้วในท่ามกลาง ทวย-
เทพกามาพจรทั้ง ๖ ชั้นลงโดยบันไดทองข้างซ้าย เหล่าเทพสุทธาวาส
และมหาพรหม (สหัมบดี) ลงโดยบันไดเงินข้างขวา พระเทวราชทรง
ถือพระบาตรและพระจีวร^๒ ท่านมหาพรหมถือฉัตรขาวอันมีปริมณฑล

๑. น่าจะใช้ เทวราช เพราะท่านเป็นเทวดา.

๒. ท่านพรณนาเปลือไปตามแบบ คือธรรมเนียมภิกษุในชมพูทวีปนั้น ตามปกติหาได้
ห่มจีวรเสมอไม (อาจเนื่องด้วยการถนอมจีวร และอากาศร้อน) โดยเฉพาะเมื่อจะ
เข้าบ้าน ก็ถือบาตรจีวร (ถ้ามีลูกศิษย์ก็ให้ลูกศิษย์ถือ) ไป ต่อจะเข้าเขตหมู่บ้าน จึง

ได้ ๓ โยชน์ ท้าวสุยามถือวาลวิชนี ปญจสิขะ บุตรคนธรรพ์ ถือ
พิณสีเหลืองคุดผลมะคุดมสุก ยาวประมาณ ๓ คาพยุด ทำบูชาแต่พระ
ตถาคตเจ้า (ด้วยเสียงพิณ ?) ลงมา ขึ้นชื่อว่าสัตว์ผู้ได้เห็นพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าในวันนั้นแล้ว ไม่ยังความกระหึ่มต่อความเป็นพระพุทธรเจ้าให้
เกิดขึ้น (เฉย) อยู่ได้ ไม่มีแล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำอาวิภาว-
ปาฏิหาริย์นี้ในตอนนี (ตอนแรกพระโมคคัลลนทำดังกล่าวแล้ว)

อีกเรื่องหนึ่ง ยังมีพระเถระชื่อธัมมทินนะ ชาว (เมือง) ตพังคระ
ในตามพัตถนิทวิป นั่งอยู่ ณ ลาน พระเจดีย์ในตีสสะมหาวิหาร กล่าว
(แสดง) อปัตถกสูตร โดยปาฐะว่า ตีหิ ภิกขเว ธมฺเมหิ สมฺนฺนาคโต
ภิกขุ อปัตถกปฏิปทํ ปฏิปฺนุโน โหติ - คุดกรภิกขุทั้งหลาย ภิกขุ
ผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติอปัตถกปฏิปทา
(ข้อปฏิบัติไม่ผิด) " คังนี้เป็นอาทียอยู่ (กลาง) คว่าพัคคลง ที่แต่เวจี
ขึ้นมา (แลเห็นโลง) เป็นลานเดียว แล้วหงายพัคคขึ้น ที่แต่พรหมโลก
ลงมา (ก็แลเห็นโลง) เป็นลายเดียว พระเถระแสดงธรรม (โดย) สำทับ
หยุดครองจิวรแล้วจึงเข้าบ้าน แม้พระพุทธรคก็ทรงทำอย่างนั้น แต่ในการเสด็จลงจาก
ทวโลก ในท่ามกลางทวเทพผู้ซึ่งล้วนแต่แต่งกายงดงาม แต่ส่วนพระพุทธรคก็ ไม่
ทรงครอบพระจิวร ปล่อยพระองค้เถระ ๆ ลงมาอย่างนั้น จะนำเสื่อมโสครัทธา เป็น
ทสันานุคิริยะหรือ ?

๑. วาลวิชนี คือพัคหรือเส้ทำด้วยขนสัตว์ สัตว์บททวโลกไม่มี ถ้าทวดาจะทำขึ้นใช้
ก็ค้องหาอุปกรณ์ไปจากมนุษย์โลกนี้ และมีอะไรให้ปิด จึงค้องทำขึ้นใช้ บนโน้นมีแมลง
หรือไฉน ?

๒. ที่ว่า "กระหึ่มต่อความเป็นพระพุทธรเจ้า" นี้ ก็คองหมายคความว่า เกิดอยากเป็นพระ
พระพุทธรเจ้าขึ้นมาบ้าง หรือพุดให้เข้าแบบก็ว่า ประรณนาพุทธรภูมิกันไปทุกคน กิเลส
แบบนี้ (เอื้อมอาจ ?) นัยว่าเป็นกิเลสมาทางฝ่ายมหายนแต่ครั้งกระโน้น.

ด้วยภัยในนรก และประโลมด้วยสุขในสวรรค์ (ทำให้) ผู้ฟังลงพวก
ได้เป็นพระโศดาบัน ลงพวกได้เป็นพระสกทาคามี... พระอนาคามี...
พระอรหันต์แล

[ติโรภาวปาฏิหาริย์ - ทำสิ่งเปิดเผยให้กำบัง]

ส่วนภิกษุผู้ใครจะทำติโรภาวปาฏิหาริย์ ย่อมทำที่สว่างให้มือบ้าง
ทำสิ่งที่ไม่กำบังให้เป็นสิ่งกำบังบ้าง ทำสิ่งที่อยู่ในคลอง (จักขุ) ให้เป็น
สิ่งไม่อยู่ในคลอง (จักขุ) บ้าง ทำอย่างไร ? ก็ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ใครจะทำ
ตนหรือคนอื่นก็ตาม ให้เป็นอย่างที่แท้ไม่มีอะไรปิดบังเลย หรือแม้
ยืนอยู่ใกล้ ๆ ก็มองไม่เห็น ออกจากฉานที่เป็นบาทแล้ว ก็นี้กหน่วง
บริกรรมไปว่า "ที่ส่วนนี้จงกลายเป็นมืดไป" หรือว่า "ที่ไม่กำบังนี้
จงเป็นที่กำบังไป" หรือว่า "สิ่งที่อยู่ในคลอง (จักขุ) นี้ จงเป็นสิ่งที่
ไม่อยู่ในคลอง (จักขุ) ไป" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวนั้นแล พร้อม
กับจิตอธิษฐาน มันก็จะเป็นตามที่อธิษฐานโดยที่เดียว คนอื่น ๆ แม้ยืน
อยู่ใกล้ ๆ (ตน) ก็ไม่เห็น (ตน) ฝ่ายตนอยากจะไม่เห็น (เขา) บ้าง ก็
ไม่เห็น (ได้เหมือนกัน)

ถามว่า ก็ติโรภาวนาปาฏิหาริย์นั้น ใครเคยทำ? ตอบว่า พระผู้มี
พระภาคเจ้า จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำยศกุลบุตรซึ่งนั่ง
อยู่ใกล้ ๆ นั้นเอง ให้เป็นอย่างที่บิดา (ของเธอ) มองไม่เห็นเธอได้

อย่างเดียวกันนั้น (เสด็จพระพุทธดำเนินไป) ทรงทำประจุคมนน์
(ต้อนรับ) พระเจ้ามหาภักปิณะ ระยะทางถึง ๑๒๐ โยชน์ โปรดให้

ท้าวเธอตั้งอยู่ในอนาคามิผล และโปรดมาตย์ ๑,๐๐๐ ของท้าวเธอให้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผลแล้ว ทรงทำอย่างที่พระนางอโนชาพร้อมทั้งหญิงบริวาร ๑,๐๐๐ ผู้เสด็จ (ตาม) มา ตามทางของพระเจ้ามหากัปปีณะนั้นมาถึงแล้วแม้ประทับนั่งอยู่ใกล้ ๆ ก็ไม่ทอดพระเนตรเห็นพระราชากับราชบริพาร ครั้นพระนางทูล (ถาม) ว่า "ทอดพระเนตรเห็นพระราชาบ้างหรือเพคะ" ตรัสว่า "ก็พระนางทรงหาพระราชาดีกว่า หรือว่าทรงหาพระองค์เองดีกว่า" เมื่อพระนางทรงรับว่า "หาตนเองดีกว่าเพคะ" แล้วประทับนั่งลง จึงทรงแสดงธรรมโดยประการที่ (จบพระธรรมเทศนาแล้ว) พระนางพร้อมทั้งหญิง (บริวาร) ๑,๐๐๐ ทรงตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล พวกอำมาตย์ตั้งอยู่ในอนาคามิผล พระราชาทรงตั้งอยู่ในอรหัตผลแล

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระมหินทเถรเจ้า ผู้เมื่อทำอย่างที่พระราชามีไม่ทอดพระเนตรเห็นชนที่เหลือผู้มาพร้อมกับตน ในวันที่มาถึงตามพ-
บัญญัติวิป ก็ชื่อว่าได้ทำติโรภาวปาฏิหาริย์นี้เหมือนกัน

[อธิบายปาฏิหาริย์ทั้งสองอีกความหมายหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง ปากฎปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏตัวผู้มีฤทธิ์) ทุกอย่าง ชื่อว่า อาวิภาวปาฏิหาริย์ อปากฎปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏตัวผู้มีฤทธิ์) ชื่อว่า ติโรภาวปาฏิหาริย์ ในปาฏิหาริย์สองอย่างนั้น ในปากฎปาฏิหาริย์ ปรากฏทั้งฤทธิ์ทั้งผู้มีฤทธิ์ที่เดียว ปากฎ-
ปาฏิหาริย์นั้น พึงชี้ให้เห็นได้ด้วยยมกปาฏิหาริย์ แท้จริงในยมกปาฏิหาริย์

นั่น ปราภฏทั้งสองอย่างดังนี้ คือ พระตถาคตเจ้าทรงทำยมกปาฏิหาริย์
ในกาลนี้ ไม่ทั่วไปกับพระสาวกทั้งหลาย (คือพระสาวกทำไม่ได้ นี้
องค์ผู้มีฤทธิ์ปราภฏ) ถ้าไฟเป็นไปจากพระกายส่วนบน สายน้ำเป็นไป
จากพระกายส่วนล่าง... (นี่ฤทธิ์ปราภฏ)

ในอปาภฏปาฏิหาริย์ ปราภฏแต่ฤทธิ์อย่างเดียว ผู้มีฤทธิ์หา
ปราภฏไม่ อปาภฏปาฏิหาริย์นั้น พิงชี้แจงด้วยมหากสูตรและพรหม-
นิมิตตนิคสูตร จริงอยู่ ในปาฏิหาริย์ที่กล่าวในสูตรทั้งสองนั้น ปราภฏ
แต่ฤทธิ์แห่งท่านมหากะ และแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าท่านนั้น ผู้มีฤทธิ์
(คือท่านมหากะและองค์พระผู้มีพระภาคเจ้า) หาปราภฏไม่ ดังท่าน
กล่าวไว้ (ในมหากสูตร) ว่า "จิตตะคฤหบดีผู้นั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง
แล้วแล ได้กล่าวคำนี้กะท่านมหากะว่า "สาธุ ขอพระคุณท่านมหากะ
ได้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์อันเป็นอุดริมนุชยธรรมแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด " ท่าน
มหากะกล่าวว่า "คฤหบดี ถ้ากระนั้นท่านจงปฐาอุดราสงค์เข้าที่ระเบียง
แล้วเกลี่ยกำหญ้า (แห้ง) ลง (บนพื้นนั้น)" จิตตคฤหบดีรับคำท่านมหากะ
แล้ว ปฐาอุดราสงค์ลงที่ระเบียงแล้วเกลี่ยกำหญ้าลงไว้ ครั้นแล้วท่าน
มหากะจึงเข้าสู่วิหาร (ไม่ให้เห็นตัว) แล้วแต่งฤทธาภิสังขารชนิดที่ (มี)
เปลวไฟออกทางช่องคานและช่องทับหลังประตู แล้วไหม้แต่หญ้า ไม่
ไหม้ผ้าอุดตราสงค์

อีกสูตรหนึ่งว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ครั้งนั้นแล เราแต่ฤทธาภิสังขารชนิดที่ว่า (พกะ) พรหม พรหมบริวาร
และพรหมปาริสาชชา จักได้ยินแต่เสียงของเรา และจักไม่เห็นตัวเรา

โดยกาลกำหนดเท่านั้น" ดังนี้แล้วทรงหายพระองค์ ตรัสพระคาถานี้ว่า

(ภเววหํ ภยํ ทิสฺวา

ภวญฺจ วิภเวสินํ

ภวํ นาภิวทึํ ทิลฺลิจิ

นนฺหุทิลฺลิจิ น อุปาทียี)

เราเห็นภัยในภพ และ (เห็นตัว) ภพ (เอง) ที่ก่น
แต่จะวิภพ (คือเสื่อม) ไปนั้นเที่ยว จึงไม่อุภิวท (คือ
ยกย่อง) ซึ่งภพสักกนิค และไม่อุปาทานเอานันทิ (คือ
ภวตฺตณหา) ไว้ด้วย

[ติโรกฺขุทฺทาทิกมนปาฎิหาริย์ - ผ่านสิ่งกิดขวางมีฝาเป็นต้นไปได้]

พึงทราบวินิจฉัยในปาฎิหาริย์ชื่อว่า "ติโรกฺขุทฺทํ ติโรปการํ

ติโรปพฺพตํ อสฺสขฺมาโน คจฺจติ เสยฺยถาปี อากาเส - ไปนอกฝา

นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติด เหมือนไปในอากาศก็ได้ " นี้ (ดังต่อ
ไปนี้)

บทว่า ติโรกฺขุทฺทํ แปลว่า นอกฝาอธิบายว่า ส่วนข้างนอก
ของฝา ในบทนอกนี้ก็นัยนี้ และคำว่า กฺขุทฺท นัน เป็นคำเรียกฝาเรือน

* คาถานี้ท่านเล่นอักษร คือ ภ. ว. และตอนท้ายแถมเล่นอักษร น.ท. จึงพลอยแปล
ทับศัพท์เล่นอักษรตามท่านไปบ้างเล็กน้อย ในทางความ บาทสองคือ ภวญฺจ วิภเวสินํ
ติดจะมั่ว ๆ อยู่ ในเวลานี้เห็นว่า ความน่าจะเป็นดังแปลไว้นั้น

เนื่องด้วยคาถานี้ มีตำนานว่าพระพุทธองค์ทรงหายพระองค์ ตรัสไม่ให้พวกพรหม
เห็นพระองค์ ให้ได้ยินแต่พระสรเสียง เภจจิอาจารย์ที่นิยมความขลัง จึงนับถือเอาว่าเป็น
"คาถาหายตัว" มาจนบัดนี้ แต่ที่จริงพระพุทธองค์มิได้ทรงบริกรรมคาถานี้แล้วหายพระ
องค์ ทรงหายพระองค์ด้วยติโรภาวปาฎิหาริย์ หรืออุปากฎปาฎิหาริย์ แล้วจึงตรัสคาถานี้
เช่นนั้นต่างหาก

คำว่า ปาการ หมายถึงกำแพงล้อมสถานที่มี เรือน วิหาร และบ้าน
เป็นต้น คำว่า ปพพต ได้แก่ภูเขาดินหรือภูเขาหินก็ได้ บทว่า
อศขุมาโน แปลว่า ไม่ติด คำว่า เสยฺยถาปี อากาศ แปลว่า
ตั้ง (ไป) ในอากาศ

ก็แลภิกษุผู้มีฤทธิ์ใครจะไปอย่างนั้น เข้าอากาศสถิน ออกแล้ว
นึกห่วงถึงฝาหรือกำแพงหรือภูเขา แม้ในภูเขาสิเนรุและภูเขาจักรวาล
ลูกในลูกหนึ่งก็ตาม (ที่ตนต้องการจะผ่านไป) ทำบริกรรมไป อธิษฐาน
ว่าจะเป็นอากาศ(ๆ) มันก็เป็นอากาศไปทันที สำหรับผู้ใครจะลงไป
ข้างล่าง หรือผู้ใครจะขึ้นไปข้างบน มันก็เป็นโพรง (ให้) สำหรับ
ผู้ใครจะทะลวงไป (ตรง ๆ) มันก็เป็นช่องให้ เขาก็ไปในโพรงหรือ
ช่องนั้นได้ไม่ติด

ส่วนพระติปิฎกอุพาทยกถะกล่าว(คำน) ในการทำปาฏิหาริย์ข้อนี้
ว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย การเข้าอากาศสถินมีประโยชน์อะไร ผู้มี
ฤทธิ์ใครจะนิรมิตรูปต่าง ๆ มีช้างและม้าเป็นต้น ก็จะต้อง) เข้าสถิน
(สัตว์) มีกสถินช้างกสถินม้าเป็นต้นด้วยหรือ ความเป็นผู้เชี่ยวชาญใน
สมาบัติ ๘ เพราะทำบริกรรมในกสถินอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นแหละ เป็น
ประมาณ ผู้เชี่ยวชาญในสมาบัติ ๘ ปรารถนาให้เป็นสิ่งใด ๆ มันก็
ยอมเป็นสิ่งนั้น ๆ เองแหละ มิใช่หรือ " ภิกษุทั้งหลายกล่าว (ท้วง) ว่า
"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อากาศสถินนั้นแหละมาในพระบาลี เพราะเหตุนี้
การเข้าอากาศสถิน (ในการทำติโรกษทาทิคมนปาฏิหาริย์) นั้น ควร
กล่าวได้โดยแท้ " นี้บาลีในข้อนี้ คือ

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์ เป็นผู้ได้อากาศสถิตสมาบัติอยู่โดยปกติ อาวัช-
นาการถึงที่นอกฝานอกกำแพงนอกภูเขา ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า
"(ฝากำแพงภูเขา) จงเป็นอากาศ(๑)" มันก็เป็นอากาศไป เธอก็ไป
นอกฝานอกกำแพงนอกภูเขาได้ไม่คิด มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์อยู่โดย
ปกติ ย่อมไปในที่ ๆ ไม่มีอะไรกัน ไม่มีอะไรล้อมได้ ไม่คิด จันใด
ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้น ก็จันนั้นเหมือนกัน ย่อมไปนอกฝานอก
กำแพงนอกภูเขาไม่คิด คงไปในอากาศก็ได้ ฉะนั้น"

ถามว่า "ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วกำลังไปอยู่ (อย่างนั้น
เกิดมี) ภูเขาหรือต้นไม้ก็ตามผุดขึ้น (กั้น) ในระหว่าง (ทาง) เธอจำ
ต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกหรือไฉน?" แก้วว่า "โทษ (ในการ
เข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกนั้น) หามิได้" ด้วยว่าการเข้าสมาบัติแล้ว
อธิษฐานอีก ก็เป็นเช่นกับการถือนิสสัยในสำนักพระอุปัชฌายะ และก็
(หากมีภูเขาเป็นต้นผุดขึ้นกั้นจริง ๆ) เพราะภิกษุนี้อธิษฐานว่า "จงเป็น
อากาศ(๑)" มันก็คงเป็นอากาศอีกนั่นแหละ อันข้อที่ว่าภูเขาหรือ
ต้นไม้อื่นจักเกิดด้วยฤคฺษุผุดขึ้น (กั้น) ในระหว่าง (ทาง) ด้วยกำลังแห่ง
ความอธิษฐานครั้งแรกของเธอนั่นเอง นั้นมิใช่ฐานะ (คือเป็นไปได้)^๑
ในกรณีทีสิ่งทีผุดขึ้นในระหว่างนั้น เป็นสิ่งทีผู้มีฤทธิ์อื่นนิรมิตขึ้นแล้ว
การนิรมิตก่อนย่อมมีกำลัง (กว่า) สิ่งทีนิรมิตทีหลังต้อง (หลีก) ไปข้าง

๑. พ. ป. ๓๑/๕๕๔.

๒. มหาภูติกาสรูปว่าเป็น อฐานะปรักภ คือข้อกำหนดทีเป็นไปได้ เพราะอะไรจะโผล่ขึ้น
มาเช่นนั้นไม่มีดอก.

บนหรือข้างล่างสิ่งที่นิรมิตก่อนนั้น *

[ประวัติอุมมุขนิมมุขปาฏิหาริย์ - ผุดขึ้นและต่ำลงในแผ่นดินก็ได้]

ในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "ประวัติอุมมุขนิมมุข - ผุดขึ้นและต่ำลงในแผ่นดินก็ได้" นี้มีอธิบายว่า การผุดขึ้นเรียกว่า **อุมมุข** การต่ำลงเรียกว่า **นิมมุข** ทั้ง **อุมมุข** และ **นิมมุข** เรียกว่า **อุมมุขนิมมุข** อันภิกษุผู้ใคร่จะทำอย่างนั้น พึงเข้าอาไปกสถิน ออกแล้วทำบริกรรม (โดย) กำหนดตัดตอน (พื้นดิน) ว่า "แผ่นดินในพื้นที่เท่านั้นจะเป็นน้ำ" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับการอธิษฐาน แผ่นดินในพื้นที่เท่าที่กำหนดตัดตอน ก็เป็นน้ำทีเดียว เธอก็ทำความผุดขึ้นและต่ำลงในแผ่นดินตรงนั้นได้ นี้บาลีในข้อนั้นคือ

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้อาไปกสถินสมบัติอยู่โดยปกติ เธออาวัช-
นาการถึงแผ่นดิน ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(แผ่นดิน) จงเป็น
น้ำ" มันก็เป็นน้ำไป เธอก็ทำความผุดขึ้นและต่ำลงในแผ่นดินได้

๑. ปาระตอนนีวุ่น ๆ อยู่ นิมมิเตน นั้น จบบพมาเป็น นิมมิเต ปน ถ้าเป็น นิมมิเตน ก็จะต้องเป็น อปาทาน ใน พลว คือแปลว่า กว่า... อนุสนธิ (คือการเชื่อมความ) ไม่ดี หรือจะว่าไม่มีอนุสนธิก็ได้ เห็นว่าปาฐะจบบพมาจะเข้าที่กล่าว เป็นรูปนิमितสัคมิ (ที่ในไวยากรณ์ให้แปลว่า "ในเพราะ..." แต่ในที่นี้ยังใช้โวหารที่เข้าใจกันดีในบัดนี้ว่า "ในกรณีที...") ได้อนุสนธิว่า ประโยคหน้ากล่าวสิ่งที่ผุดขึ้นมาเป็น อุคฺมุขะ คือเกิดด้วยฤดู ซึ่งว่าเป็นไปไม่ได้ ส่วนประโยคนี้กล่าวสิ่งที่ผุดขึ้นมาว่า หากเป็นสิ่งที่ท่านผู้มีฤทธิ์อื่นนิรมิตขึ้นแล้ว ซึ่งแม้อาจเป็นได้ แต่ก็ไม่สามารถจะกั้นได้ดอก เพราะการนิรมิตก่อนย่อมมีกำลัง (กว่า) สิ่งที่นิรมิตทีหลังย่อมหลีกไปไม่ประจัน.

มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ย่อมทำความผุดขึ้นและดำลงในน้ำ
ได้ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมทำ
ความผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดิน ดุลผุดขึ้นและดำลงในน้ำก็ได้จะนั้น"

อนึ่ง มิใช่แต่ผุดขึ้นและดำลงได้เท่านั้น ในกิจเนื่องด้วยน้ำ
ทั้งหลาย เช่น อาบ คั้น ล้างหน้าล้างของ เธอต้องการ (ทำ) กิจ
ใด ๆ ก็ทำกิจนั้น ๆ ได้ อนึ่งเล่า ไซ้แต่ (อธิษฐานให้) เป็นน้ำได้แต่
อย่างเดียวก็หาไม่ได้ ในของเหลวทั้งหลายเช่นเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำ
อ้อย เมื่อเธอต้องการ (ให้เป็น) สิ่งใด ๆ ก็อาวัชนาการถึงสิ่งนั้น ๆ
ทำบริกรรมไปว่า "สิ่งนั้น ๆ จงเป็นเท่านั้น" แล้วอธิษฐาน มันก็เป็นตาม
ที่อธิษฐานทีเดียว เมื่อเธอตัดขึ้นมาทำให้มันอยู่ในภาชนะเนยใสก็เป็น
เนยใสแท้ สิ่งอื่นมีน้ำมันเป็นต้น ก็เป็นน้ำมันเป็นต้นแท้ น้ำก็เป็นน้ำ
แท้ ในน้ำนั้น เธอต้องการให้เป็ยกเท่านั้น จึงเป็ยก ไม่ต้องการให้
เป็ยก ก็ไม่เป็ยก อนึ่ง แผ่นดินตรงนั้น เป็นน้ำสำหรับผู้มีฤทธิ์นั้น
เท่านั้น คงเป็นดินสำหรับคนนอกนั้น ที่แผ่นดินตรงนั้น พวกคน
เดินเท้า ก็เดินไปได้ ไปด้วยพาหะมียานเป็นต้นก็ได้ ทำกิจมิกสิกรรม
เป็นต้น ก็ได้แท้ แต่ถ้าผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาว่า (ดินตรงนั้น) จงเป็นน้ำ
สำหรับคนทั้งหลายนั้นด้วยไซ้ มันก็เป็นเหมือนกัน ต่อล่วงกาลที่
กำหนดไว้ เว้นน้ำในถังน้ำทั้งหลายมีหม้อและตระพังเป็นต้น ซึ่งมีอยู่
ตามปกติเสีย ที่ที่ผู้มีฤทธิ์กำหนดตัดตอนไว้นอกนั้น ก็ (กลับ) เป็นดิน
ไปตามเดิน

* บุ. ป. ๓๑/๕๕๓.

[อภิขมาโนทกมนปาฏิหาริย์ - เดินบนน้ำอันไม่แตกก็ได้]

ในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "อุทเทปิ ปภิชฺชมานะ- (เดินไป) บนน้ำอันไม่แตกก็ได้" มีพรรณนาว่า บุคคลย่ำน้ำใดแล้วจม น้ำนั้นเรียกว่า ปภิชฺชมานะ - แตก น้ำตรงกันข้าม เรียกว่า อภิขฺชมานะ - ไม่แตก ก็แล ภิกษุผู้ใคร่จะเดินไป (บนน้ำอันไม่แตก) อย่างนั้น พึงเข้าปฐวีภิกษิต ออกแล้วทำปริกรรม (โดย) กำหนดตัดตอน (พื้นน้ำ) ว่า "น้ำในที่เท่านั้นจะเป็นดิน" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ พร้อมกับ การอธิษฐาน น้ำในที่เท่าที่กำหนดตัดตอน ก็เป็นดินทีเดียว เธอก็เดินไปบนนั้นได้ นี้บาลีในข้อนั้น คือ

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้ปฐวีภิกษิตสมาบัติอยู่โดยปกติ เธออา-
วชันการถึงน้ำ ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(น้ำ) จงเป็นดิน"
มันก็เป็นดินไป เธอก็เดินไปได้บนน้ำอันไม่แตก มนุษย์ทั้งหลาย
ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติย่อมเดินบนแผ่นดินอันไม่แตกได้ฉันใด ภิกษุผู้มี
ฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเดินไปบนน้ำอันไม่แตก
คงเดินไปบนแผ่นดินก็ได้ ฉะนั้น"

อนึ่ง มิใช่แต่เดินได้เท่านั้น เธอต้องการอิริยาบถใด ๆ ก็ทำ
อิริยาบถนั้น ๆ ได้ และใช่แต่ (อธิษฐานให้) เป็นดินได้อย่างเดียว
เท่านั้นก็หาไม่ แม้ในอวิญญาณกวัตถุทั้งหลาย เช่น แก้ว ทอง
และภูเขา ต้นไม้ เธอต้องการสิ่งใด ๆ ก็อาวชันการถึงสิ่งนั้น ๆ
แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น มันก็เป็นไปตามที่อธิษฐานทั้งนั้น
ก็แลน้ำนั้นเป็นดินสำหรับผู้มีฤทธิ์นั้นเท่านั้น คงเป็นน้ำสำหรับคนนอก

นั้น ปลา เต่า และสัตว์หากินในน้ำมีนกกาน้ำเป็นต้น* คงท่อนไป
ได้ตามพอใจ แต่ถ้าผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาจะทำนั้นให้เป็นดินสำหรับ
คนทั้งหลายอื่นด้วย ก็ทำได้เหมือนกัน ต่อล่วงเวลาที่กำหนดไว้ มัน
จึง(กลับ) เป็นน้ำไปตามเดิม

[อากาศ บัลลังกมปาฏิหาริย์ - นั่งขัดสมาธิไปในอากาศก็ได้]

คำว่า **ปลุลงฺเคน กมติ** ความว่า ไปทั้ง (ที่นั่งคู่) บัลลังก์
(คือนั่งขัดสมาธิไป) คำว่า **ปกฺขี สกุโณ** แปลว่า นกที่ประกอบ
ด้วยปีกทั้งสอง* ก็แล ภิกษุผู้ใคร่จะทำ (ปาฏิหาริย์) อย่างนั้น
พึงเข้าปฐวีกสิณ ออกแล้ว ถ้าเธอต้องการจะนั่งไป ก็กำหนดตัดตอน
ที่ (ในอากาศ) ขนาดเท่าบัลลังก์ (คือพอนั่งขัดสมาธิได้) ทำ
บริกรรมไปแล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ พึงกำหนด
ตัดตอนที่ (ในอากาศ) ตามควรอย่างนี้คือ ถ้าเธอเป็นผู้ใคร่จะนอน
ไป ก็กำหนดตัดตอนที่ (ในอากาศ) ขนาดเท่าเตียงนอน ถ้าเธอ
เป็นผู้ใคร่จะเดินไป ก็กำหนดตัดตอนที่ (ในอากาศ) ขนาดเท่าหนทาง
แล้วอธิษฐานว่า "(อากาศ) จงเป็นแผ่นดิน" โดยนัยที่กล่าวแล้ว

๑. อุทกชาตาทโย ไม่เข้าทีเลย นี่ก็พูดถึงสัตว์น้ำแล้ว จะว่ามีสัตว์เกิดในน้ำเป็นต้น
อย่างไรกัน เป็นต้นของอะไร ปาฐะฉบบัปพมาเป็น อุทกกาทาทโย เข้าทีกว่า มจฺจกฺจฺจปา
ว่าถึงสัตว์น้ำโดยตรง ส่วนอุทกกาทาทโย ว่าถึงสัตว์บก แต่ชอบกินปลา จึงหากินใน
น้ำ คำน้ำก็ได้ เช่นนกกาน้ำ ได้ความดี ในที่นี้แปลตามฉบบัปพมา.

๒. ที่บาลีใช้ ปกฺขี เป็นวิเสสนะของ สกุโณ นั้นเป็นความรอบคอบของภาษา พูด
ไม่ให้คั้นได้ เพราะนกที่ไปในอากาศได้นั้นต้องเป็นนกมีปีกสมบูรณ์ นกปีกยังไม่ออก
หรือปีกหักหาไปไม่ได้ไม่.

เหมือนกัน พร้อมกับกรอชยฐาน มันก็เป็นแผ่นดินไปจริง ๆ นี้
บาลีในข้อนั้น คือ

"ชื่อว่า "อากาศปี ปรลลฺกน กมติ เสยฺยถาปี ปกฺขิ
สฺสฺสฺส - ไปทั้ง (ที่นั่งคู่) บัลลังก์ (คือนั่งขัดสมาธิไป) ในอากาศ
เหมือนนกมีปีกบินไปในอากาศก็ได้" นั้น ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์
เป็นผู้ได้ปฏิเวทวิภวสมาบัติอยู่โดยปกติ เธออาจวิชฌนาการถึงอากาศ ครั้น
แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(อากาศ) จงเป็นดิน" มันก็เป็นดิน
ไป เธอจงกรมก็ได้ หยุดยีนก็ได้ นั่งก็ได้ นอนก็ได้ ในอากาศ
ที่นับว่ากลางหาฯ มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติย่อมเดินไปมา
ก็ได้ หยุดยีนก็ได้ นั่งก็ได้ นอนก็ได้ บนแผ่นดิน ฉนั้นใด ภิกษุ
ผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้นก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมจงกรมก็ได้ หยุดยีน
ก็ได้ นั่งก็ได้ นอนได้ในอากาศที่นับว่ากลางหาฯ"

แต่ว่าภิกษุผู้ใครจะไปในอากาศ ต้องเป็นผู้ได้ทิพจักขุด้วย ถ้าม
ว่า เพราะอะไร ? แก้วว่า (เพราะ) สิ่งที่เกิดขวางมีภูเขาและต้นไม้
เป็นต้นที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจอตุมีอยู่ในระหว่าง (ทาง) บ้าง พวก
สัตว์มีฤทธิ์ เช่น นาคและครุฑที่มีใจอุษยาบันดาลขึ้นเพื่อแสดงสิ่งเกิด
ขวางเหล่านั้นบ้าง ถ้ามว่า บทสิ่งเกิดขวางเหล่านั้นเข้า จะพึงทำ
อย่างไรเล่า ? แก้วว่า ก็เข้ามานที่เป็นบาท ออกแล้วทำปริกรรม
อธิษฐานว่า (สิ่งนั้น) จงเป็นอากาศไป

๑. หมายความว่าในอากาศที่สูงถึงท้องฟ้า ไม่ใช่เรีย ๆ ดิน.

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๕๔.

ฝ่ายพระเถระ (ติปิฎกจูฬกัณฑ์) กล่าว (ท้วง) ว่า "อาวุโส การเข้าสมาบัติ (อีก) มีประโยชน์อะไร จิตของผู้มีฤทธิ์นั้นก็เป็ นสมาธิอยู่แล้ว เธอใช้จิตนั้นอธิษฐานที่ใด ๆ ว่าจะเป็ นอากาศ ที่นั้น ๆ มันก็เป็ นอากาศได้อยู่แล้ว มิใช่หรือ" ท่านกล่าวอย่างนั้นก็จริงอยู่ ถึงกระนั้นก็ควรปฏิบัติตามนัยที่กล่าวมาในติโรกฤษฎปาฏิหาริย์นั่นเอง

อีกประการหนึ่ง แม้เพื่อจะลงในที่ ๆ เป็ นโอกาส (คือที่เหมาะสม) ภิกษุนี้ก็ต้องเป็นผู้ได้ทิพจักขุด้วย เพราะถ้าเธอลงในที่ไม່เป็นโอกาส (คือไม่เหมาะสม) เป็ นท่านอาบน้ำก็ดี เป็ นประคูดมูบ้านก็ดี เธอก็จะ เป็ นผู้ปรากฏแก่มหาชน เพราะเหตุ นั้น เธอเห็น (โอกาส) ด้วย ทิพจักขุแล้ว ก็เว้นที่อันไม່เป็นโอกาส ลงในที่เป็ นโอกาสได้แล

[จันทิมสุริยปรามสนปาฏิหาริย์ - จับต้องลูกคลำจันทรสุริย์ได้]

ในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "อิมปิ จนุติมสุริเย เอวมหิทฺธิเก เอว- มหานุภาเว ปาณินา ปรามสตี ปริมุชฺชตี - จับต้องลูกคลำจันทรและ สุริย์นี้ อันมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ ด้วยฝ่ามือ ก็ได้" นี้ มีพรรณนาว่า ความมีฤทธิ์มาแห่งจันทรและสุริย์พึงทราบ โดยการที่จรไปได้เห็นอุปฐพีอันมีปริมาณถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ (ส่วน) ความมีอานุภาพมาก พึงทราบโดยการที่ทำความสว่างใน ๓ ทวีปได้

* มหาภูทิกาช่างคิด ว่าปริมาณนี้คำนวณไว้แต่ครั้งปฐมกัป เดียวนี้ น่าจะเปลี่ยนแปลง ไปแล้ว.

ในขณะที่เดียวกัน* นัยหนึ่ง นับว่ามีฤทธิ์มาก โดยจรไปเหนือ (ปฐพี) และทำความสว่างอย่างนั้นได้ ชื่อว่ามีอนุภาพมาก ก็ โดยความมีฤทธิ์มากนั้นนั่นเอง* บทว่า **ปรัมสติ** แปลว่าจับ หรือ ตะต้องในเอกเทศ (แห่งดวงจันทร์อาทิตย์) บทว่า **ปริมชชติ** คือลูบคลำ ไปโดยรอบ ดังลูบหน้าแว่น (ส่องหน้า)

ก็ฤทธิ์นี้ ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ด้วยอำนาจแห่งฉาน อันเป็นบาทแห่งอภิญญาเท่านั้น ความนิยมด้วยกลีบสมบัติมีใน ฤทธิ์ข้อนี้ไม่ สมบัติในปฏิสัมพันธ์ว่า "ในข้อว่า "จับต้องลูบคลำ จันทรและสุรย์นี้ ฯลฯ ก็ได้" นี้ ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสี นั้น อาวัชนาการถึงจันทรและสุรย์ ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "จันทรและสุรย์) จงมี (คือมาอยู่) ในหัตถบาลี" (จันทรและ สุรย์) ก็มีในหัตถบาลี เธอผู้นั่งอยู่หรือนอนอยู่ก็ตาม ก็จับต้อง ลูบคลำจันทรและสุรย์ด้วยฝ่ามือได้ มนุษย์ทั้งหลายที่ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ย่อมจับต้องลูบคลำสิ่งที่เป็นรูปอะไร ๆ (อันอยู่) ในหัตถบาลีได้ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมจับต้องลูบคลำจันทร

๑. มหาภูติกอาธิบายเป็นที่ว่า ไม่ใช่สว่างเท่ากันทั้งสามทวีป ถ้าส่องแวงเจ้าอยู่กลางทวีป หนึ่ง อีกทวีปหนึ่งจะเห็นเป็นกำลังอัสดง อีกทวีปหนึ่งเห็นเป็นกำลังอุทัย.
๒. มหาภูติกช่วยคิดแถมว่า ชื่อว่ามีอนุภาพมาก โดยพระอาทิตย์รังบความหนาว พระจันทร์ รังบความร้อนของสัตว์ทั้งหลายได้ และช่วยทำต้นไม้ใบหญ้างอกงามเจริญ.
๓. หัตถบาลี แปลว่า บ่วงมือ คือไถ่ตัว พอยื่นมือไปจับได้.

และสุรย์ ฯลฯ ได้”

ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้นั้น หากว่าปรารถนาจะ (ขึ้น) ไปจับต้อง จันทรและสุรย์ ก็ (ขึ้น) ไปจับต้องได้ แต่ผิวว่าประสงค์จะเป็น ผู้นั่งหรือนอนจะต้องอยู่ที่นี้แหละ ก็อธิษฐานว่า "(จันทรและสุรย์) จงมี (คือมาอยู่) ในหัตถบาท" เธอก็จับต้องจันทรและสุรย์อันมา อยู่ในหัตถบาทด้วยกำลังแห่งการอธิษฐานได้ อุจผลตาลหลุดจากขั้ว มาอยู่ในหัตถบาทขณะนั้น หรือมิฉะนั้นยึดมือ (ขึ้นไป) จับก็ได้

ถามว่า ก็แลเมื่อยึดออกไป (นั้น) ยึดส่วนที่เป็นอุปาทินนกะ หรือส่วนที่เป็นอนุปาทินนกะ ? ตอบว่า อาศัยส่วนที่เป็นอุปาทินนกะ ยึดส่วนที่เป็นอนุปาทินนกะออกไป ในข้อนั้น พระติปิฎกจูฬนาค- เถระกล่าวว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็อุปาทินนกะจะเป็นของเล็กบ้าง ใหญ่บ้างไม่ได้หรือ เมื่อใดภิกษุ (แสดงฤทธิ์) ออกทางช่องเล็ก ๆ มีช่องดาลเป็นต้น เมื่อนั้นอุปาทินนกะก็เป็นของเล็กได้ เมื่อใดภิกษุ ทำอัคภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นอุปาทินนกะก็เป็นของใหญ่ได้ ดังอุปา- ทินนกะของพระมหาโมคคัลลานเถระจะนั้น มิใช่หรือ"

[เรื่องพระมหาโมคคัลลานะทรมานนนโทปนันทนาคราช]

ได้ยินว่า ในสมัยหนึ่ง อนาคตภินทกฤหบดีฟังพระธรรมเทศนา แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วกราบทูลนิมนต์ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ

* ขุ. ป. ๓๑/๕๕๔.

วันพรุ่งนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป ทรงรับภิกษาในเรือน
ข้าพระองค์เถิด" แล้วกลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับ (นิมนต์)
แล้ว ทรงใช้ (เวลากลางวัน) วันนั้น อีกทั้งส่วนราตรีกาลให้ล่วง
ไป (ด้วยพุทธกิจอื่น ๆ) แล้ว ถึงปัจจุสมัยจึงทรงตรวจดูหมื่น
โลกธาคู ครั้งนั้นนั้นโทปนันทนาคราชาสู่คตอง (พุทธจักขุ)
ในทางแห่งพระญาณของพระองค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคำนึกคิดว่า
"นาคราชผู้นี้มาสู่คตองในทางแห่งญาณของเรา อุปนิสัยของเขามีอยู่
หรือนาค" ก็ทรงเห็นว่า "นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิภูฏิไม่เสื่อมใสใน
พระไตรรัตน" จึงทรงรำพึง(ต่อไป) ว่า "ใครเล่าหนอ จะพึง
เปลื้องนาคราชนี้จากมิจฉาทิภูฏิได้" ก็ได้ทรงเห็นพระมหาโมคคัลลาน-
เถระ (ว่าจะสามารถทำอย่างนั้นได้) ต่อนั้น ครั้นราตรีรุ่งสว่าง
ทรงชำระพระกายแล้ว จึงตรัสเรียกท่านอานนท์ว่า "อานนท์ เธอ
จงบอกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปว่าตถาคตจะไปจาริกในเทวโลก"

พอดีวันนั้น พวกนาคราชได้จัดแต่งอาปานภูมิ (ที่กินเลี้ยง*)
สำหรับนั้นโทปนันทนาคราช นาคราชนั้นมีเสวตธัตตทพกัน มี
เหล่าระบำ ๓ พวก* และนาคบริษัทแวดล้อม นั่งชมข้าวน้ำต่างอย่าง
๑. จำนวนอย่างนี้ไม่คั่นหูของเรา ที่คั่นหูนั้นเป็นจำนวนในอรรถถาธรรมบทว่า "ปรากฏ
ในชายแห่งพระญาณ"

๒. อาปานภูมิ ตามรูปศัพท์แปลว่า "ที่เป็นที่มาดื่ม" ชวนให้นึกไปว่าเป็นที่เลี้ยงสุรา
แต่พิจารณาดูความต่อไปก็ไปมีตรงไหนต่อว่าในการเลี้ยงนั้นมีสุราด้วยเลย ในมหาฎีกา
ก็แก้ว่าเป็นที่นั่งทำโภชนกิจ แล้วสรุปว่า บริเวณภูฐานัน - ที่จัดอาหารเลี้ยง ในเรื่อง
เล่าทั้งหลายก็ไม่เคยพบเรื่องนาคดื่มสุรา มีแต่เรื่องอสุรชอบดื่มสุรา.

๓. มหาฎีกาว่าหมายเอาหญิงนักฟ้อนรำ ๓ รุ่น คือ รุ่นวฐุ รุ่นกุมารี รุ่นกัญญา.

เขาจัดลงในภษณะทิพย์ทั้งหลาย อยู่บนรัตนบัลลังก์ทิพย์ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำอย่างทีนาคราชมองเห็น เสด็จมุ่งไปดาวดึงส์- เทวโลกพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป (ผ่านไป) ทางเบื้องบนเพดาน (อาปานภูมิ) ของนาคราชนั้นทีเดียว

ก็แลสมัยนั้น ความเห็นชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นแก่นันโทปนันทนาคราช ว่า "ชิชะ พวกสมณะหัวโล้นนี้ เข้า ๆ ออก ๆ ภพณ์ดาวดึงส์ของ พวกเทวดา โยทำอำนาจเหนือพวกเราทุกทีไป ทีนี้ข้า ๆ จะต้องไม่ให้ สมณะพวกนี้ไปยลละอองดินลงบนหัวพวกเราได้อีกต่อไปละ" (ว่า แล้ว) ลุก (จากบัลลังก์) ไปยังเชิงเขาสิเนรุ ละอิตภาพ (เดิม) นั้นเสีย (นิรมิตเป็นนาคใหญ่พิลึก) พันโอบเขาสิเนรุด้วยขนด ๘ รอบ ทำคังพานขึ้นเบื้องบน (เขาสิเนรุ) แล้วกุมเอาภพณ์ดาวดึงส์ไว้ด้วย พังพานอันคว่ำลง ถึงกับมองไม่เห็น (ภพณ์ดาวดึงส์)

ครั้งนั้น ท่านรัฐฐูปาละได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้า แต่พระองค์ผู้เจริญ ในกาลก่อนข้าพระองค์ขึ้น ณ ที่ตรงนี้ ย่อมมอง เห็นเขาสิเนรุ เห็นบริกัณฑ์ (เขาที่ล้อมรอบ) เขาสิเนรุ เห็น ภพณ์ดาวดึงส์ เห็นปราสาทไพชยนต์ เห็นรงบนยอดปราสาทไพชยนต์ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย บัด เดียวนี้ข้าพระองค์มองไม่เห็นเขาสิเนรุ ฯลฯ ไม่เห็นรงบนยอด

๑. อุปรูปริกวน เทียบปริกวน และ อภิกวน.

๒. สิเนรุปริกณฺฑ มหาวุฑฺฒิกาแก้เป็น สิเนรุเมขลฺ สานรัคเขาสิเนรุ แล้วก็มือธิบายว่า ได้ทราบว่ามีบริกัณฑ์ ๔ สายโดยรอบเขาสิเนรุ พวกนาค ครุฑ กุมกัณฑ์ ยักษ์ ตั้งไว้ เพื่ออารักขาภพณ์ดาวดึงส์.

ปราสาทไพชยนต์"

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกว่า "คูภรรัฐฐปาละ นี้ นาคราช
ชื่อนั้นโทปนันทะ ชัดเคื่องท่านทั้งหลาย พันโอบเขาสีเนรุด้วยขนด
ถึง ๗ รอบแล้วบังข้างบนเสียดด้วยพังพาน (จึง) ทำให้มีคอยู่"

ท่านรัฐฐปาละกราบทูล (อาสา) ว่าจะทรมานนาคราชนั้น
(แต่) พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงอนุญาต ลำดับนั้นภิกษุทั้งปวง
เช่นท่านภททิยะ ท่านราหุลเป็นต้นลุกขึ้น (ทูลอาสา) โดยลำดับ
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็หาทรงอนุญาตไม่ ในที่สุด พระมหาโมคคัลลาน-
เถระกราบทูล (อาสา) ว่า "ข้าพระองค์ขอทรมานเอง" พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงทรงอนุญาตว่า "ทรมานเถิด โมคคัลลานะ"

พระเถระก็ละอัตรภาพ (เคิม) เสียดแล้วนิมิตเป็นเพศนาคราช
ใหญ่ (ยิ่งกว่านั้นโทปนันทนาคราช) พันโอบ (ตัว) นั้นโทป-
นันทะไว้ด้วยขนดถึง ๑๔ รอบ ตั้งพังพานของตนไว้เหนือพังพาน
นั้นโทปนันทะนั้นแล้วบิบบ (รัด) เข้ากับเขาสีเนรุ นาคราชบังหวน
ควันขึ้น (รมพระเถระ) ฝ่ายพระเถระจึงว่า "มิใช่ควันจะมีอยู่แต่
ในร่างกายของเจ้าผู้เดียว ของข้า ๆ ก็มีเหมือนกัน" แล้วบังหวนควัน
ขึ้น (บ้าง) ควันของนาราชไม่เบียดเบียนพระเถระ แต่ควันของ
พระเถระเบียดเบียนนาคราช ลำดับนั้นนาคราชบันดลไฟขึ้น (ลน
พระเถระ) ฝ่ายพระเถระจึงว่า "มิใช่ไฟจะมีอยู่แต่ในร่างกายของ
เจ้าผู้เดียว ของข้า ๆ ก็มีเหมือนกัน " แล้วบันดลไฟขึ้น (บ้าง) ไฟ
ของนาคราชไม่ทำพระเถระให้ลำบาก แต่ไฟของเถระทำนาคราช

ให้ลำบาก นาคราชคิดว่า "คนผู้นี้บีบ (รัด) เราเข้ากันเขาสินธุไว้แล้ว ทั้งบังหวนควัน ทั้งบันดลไฟเอา (ทำเราให้ลำบาก)" (ถ้าเราจะแสวงพุกจาด้วยโดยดีให้ตายใจ) จึงแสวงถามขึ้นว่า "พ่อคุณท่านเป็นใคร" พระเถระบอกว่า "เราคือโมคคัลลณะ (อย่างไร) ละ นันทะ" นาคราช (ลวง) ว่า "พระคุณท่านเจ้าข้า ขอพระคุณท่านโปรดดำรงความเป็นภิกษุ (ตามเดิม) เถิด " พระเถระก็ละอัทธภาพ (นาค) นั้นเสีย (แล้วนิรมิตเป็นอัทธภาพอันละเอียด) เข้าทางช่องหูขวาของนาคราชนั้น แล้วออกทางช่องหูซ้าย เข้าทางช่องหูซ้ายออกทางช่องหูขวา โดยนัยเดียวกันนั้นเข้าทางช่องจมูกขวา ออกทางช่องจมูกซ้าย เข้าทางช่องจมูกซ้ายออกทางช่องจมูกขวา พอ นาคราชอ้าปากขึ้น พระเถระก็เข้าทางปากเดินจงกรมไปทางตะวันออก และทางตะวันตกอยู่ภายในท้อง (ของนาคราช) พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส (เตือน) ว่า "โมคคัลลณะ จงใส่ใจไว้เนะว่านาคนั้นมีฤทธิ์มาก" พระเถระ (อยู่ในท้องนาค) กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อิทธิบาท ๔ ข้าพระองค์ได้เจริญทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน (ที่เทียมแล้ว) ทำให้เป็นดุจของใช้ (ที่จัดเตรียมไว้) เฝ้าตั้งไว้ (มิให้เสื่อม) ข้าของทำได้ทันที ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อย่าว่าแต่นันโทปนันทะ (ผู้เดียวเลย) ข้าพระองค์จะพึงทรมานนาคราชเช่นนันโทปนันทะนี้ตั้งร้อยตั้งพันตั้งแสนก็ได้"

* มหาฐิกาวา เพราะนาคราชทอดตัวอยู่อย่างนั้น (คือ หัวอยู่ทางตะวันออก ทางไปทางตะวันตก เช่นนั้นกระมัง ?)

ฝ่ายนาคราชคิด (แค้น) ว่า "เมื่อเข้าไป ข้าฯ ไม่ (ทัน) เห็นก็ช่างก่อนเถิด เวลาออกมาทีนี้ละ ข้าฯ จะต้องขัดแอกเข้าชอก เขี้ยวขบเสียดใจได้" จึงแสรั่งพูด (อ้อนวอน) ว่า "นิมนต์ออกมาเถิด เจ้าข้า โปรดอย่าเดินไปมาอยู่ในห้องทำข้าพเจ้าให้ลำบากเลย" พระเถระก็ออกมายืนอยู่ข้างนอก นาคราชพอเห็นว่านี่คือท่าน ก็ ปล่อยลมนาสูวาท (คือพ่นลมออกทางจมูกอย่างแรง สามารถพัดเอา ข้าศึกไปได้?) พระเถระเข้าจตุตถฌาน (ทันที) ลม (นั้น) ไม่อาจ ทำแม่แต่เส้นขน^๑ของท่านให้ไหว

นัยว่า ภิกษุออกนั้นพึงอาจทำปาฏิหาริย์ทุกอย่างตั้งแต่ต้นมาได้ แต่ถึงฐานะ (คือกรณีปล่อยลมนาสูวาท) นี้เข้า จักไม่อาจเข้าสมบัติ เป็นจิปปนีสันติ (เข้าได้ฉับพลัน) อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มี พระภาคเจ้าจึงไม่ทรงอนุญาตการทรมานนาคราชแก่ภิกษุเหล่านั้น

นาคราชคิด (ท้อใจ) ว่า "เราไม่อาจทำแม่แต่เส้นขนขอ สมณะผู้นี้ให้ไหวได้ด้วยลมนาสูวาท สมณะ (นี้) มีฤทธิ์มากนะ" (เห็นว่าสู้ไม่ได้ก็กลัว หนีไป) พระเถระจึงละอัทธภาพ (นั้น) แปลง เป็นรูปครุฑฯ แสดงสุบรรณวาท (ลมปีกครุฑฯ คือกระพือปีกทำให้ เกิดลมอย่างแรงขึ้น) ติดตามนาคราช นาคราช (เห็นว่าจะหนี

๑. ถ้าหมายถึงลมออกทางจมูก น่าจะเป็น นาสวาท ให้ชัดไปทีเดียว เมื่อใช้ว่า นาส.. อาจทำให้เข้าใจเขวไปว่า นาส แปลว่า ทำลาย ก็ได้ การใช้ลมทำอันตรายข้าศึก มีด้วยกันทั้งนาคครุฑฯ นาคใช้พ่นออกทางจมูก เรียกนาสูวาท ครุฑฯให้กระพือปีก เรียกว่าสุบรรณวาท (ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า)

๒. โลมกูป ก็แปลกันว่าขุมขน แต่ถ้าแปลเรียงความไปว่า "ลมไม่อาจทำแม่แต่ขุมขน ของท่านให้ไหว" ก็เหลือที่จะฟังได้ ในที่นี้จึงแปลเสียว่า "เส้นขน" (ถ้าแปลว่า "ปลายขน" ได้ ยิ่งวิเศษ)

ไม้พ่น) จึงละอรรถภาพนั้นเสียแล้วจำแลงเพศเป็นมาณพ กล่าวขึ้นว่า "พระองค์เจ้าข้า ข้าพเจ้าขอถึงท่านเป็นที่พึ่ง" พลากรบาทเจ้าพระเถระ พระเถระ (เห็นนาคหมคพศ) จึงว่า "นันทะ พระศาสดาก็เสด็จ มา (ด้วย) มา เรจักไป (เฝ้ากัน) ทรมานนาคราชทำให้หมคพิษ แล้ว ก็พาไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า นาคราชบังคมพระผู้มี พระภาคเจ้ากล่าวว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึง พระองค์เป็นที่พึ่ง" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ประทานพร) ว่า "สุชี โหหิ นาคราช - จงเป็นสุขเถิด นาคราช" แล้วมีภิกษุสงฆ์ แวดล้อมเสด็จไปสู่ณิเวสน์ของอนาถบิณฑิกคฤหบดี

อนาถบิณฑิกคฤหบดีกราบทูล (ถาม) ว่า "ไฉนจึงได้เสด็จ มาถึงจนสาย พระเจ้าข้า " ตรัส (เล่า) ว่า "โมคคัลลณะกับ นันโทปนันทนาราชเกิดสงครามกันขึ้น" กราบทูลถามว่า "ใคร ชนะ ใครแพ้ พระเจ้าข้า" ตรัสบอกว่า "โมคคัลลณะชนะ นันโทปนันทะแพ้" อนาถบิณฑิกะจึงกราบทูลว่า "พระเจ้าข้า ขอ * นำสังเกตว่า ที่พระพุทธเจ้าจะประทานพรแก่ใครตรงๆ อย่างนี้มีน้อยเต็มที เท่าที่ นึกออกเวลานี้ ในบาลีพบ ๔ แห่ง คือในอัมพัฏฐสูตร ที. ส. (๕/๑๑๕) ประทานพร แก่อัมพัฏฐมาณพแห่งหนึ่ง ในสักกปัญหาสูตร ที. ม. (๑๐/๓๐๓) ประทานแต่ สักกเทวราชแห่งหนึ่ง ในกัณณกัตตลสูตร ม. ม. (๑๓/๕๑๕) ประทานพรแต่ เจ้าหญิง ๒ องค์ ราชกนิขของพระเจ้าปเสนทิโกศลแห่งหนึ่ง เป็นการประทานพร ถัดหลังทั้งนั้น

ส่วนในอรรถกถาก็ในวิสุทธิธรรมรคเหล่านี้ กับในอรรถกถาธรรมบทอีกแห่งหนึ่ง ใน เรื่องอายุวัตตณกุมาร (ภาค ๔ หน้า ๑๒๑) ประทานพรแก่อายุวัตตณกุมาร แต่ในเรื่อง นี้ประทานว่า ทิฆมาโย โหหิ ทั้งสองเรื่องนี้ประทานพรต่อหน้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์ (เสวย) ภัตตาหารของข้าพระองค์ โดยลำดับเดียว (คือไม่เว้น) ตลอด ๗ วันเกิด ข้าพระองค์จักทำสักการะแด่พระเถระสัก ๗ วัน" แล้วได้ทำมหาสักการะแก่ภิกษุ ๕๐๐ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขจนครบ ๗ วัน

คำว่า "เมื่อใด ภิกษุทำอรรถาภิธานให้ใหญ่ เมื่อนั้น อุปาทินนกะ ก็เป็นของใหญ่ได้ ดังอุปาทินนกะของพระมหาโมคคัลลานเถระขณะนั้น" นั้น พระติปิฎกจะจุฬานาคเถระกล่าวหมายเอาอรรถาภิธานใหญ่ที่พระมหาโมคคัลลานะทำในการทรมานนั้นโทปนันทนาคราชนี้แล ถึงแม้ท่านกล่าวอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายก็ยังพากันกล่าว (ยืนอยู่) ว่า "อนุ-ปาทินนกะนั้นแหละอาศัยอุปาทินนกะยึดออกไป" และก๊วทะของภิกษุทั้งหลายนี้แหละเป็นยุดิในปาฏิหาริย์ข้อนี้

ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ครั้นทำได้ดังนี้ (คือยึดมือไปหรือทำให้จันทรและสุรย์มาอยู่ในหัตถบาสนี้ได้แล้ว) มิใช่แต่จับต้องจันทรและสุรย์ได้เท่านั้น ถ้าขอปรารถนา จะทำ (จันทรและสุรย์นั้น) ให้เป็นกระเบื้อง รองเท้าแล้ววางเท้า (ไว้บนจันทรและสุรย์นั้นก็) ทำให้เป็นตั้งแล้ว นั่ง (ก็ได้) ทำให้เป็นเตียงแล้วนอน (ก็ได้) ทำให้เป็นแผ่นพนักแล้วอิง (ก็ได้) และผู้มีฤทธิ์ผู้หนึ่งทำได้ฉันทิ แม้ผู้มีฤทธิ์อื่นอีกก็ทำได้ ฉันทินั้น จริงอยู่ แม้ภิกษุแม้หลายแสนรูปทำกันอยู่อย่างนั้น (พร้อม ๆ กัน) ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุเหล่านั้นแต่ละรูปเป็นอย่างเดียวกัน ด้วย การ (โคจร) ไปก็ดี การทำความสว่างก็ดีแห่งจันทรและสุรย์ก็คงมีอยู่เช่นเดิมนั่นเองด้วย เปรียบเหมือนเมื่อตุ้ม ๑,๐๐๐ ใบเต็มด้วยน้ำ

มีอยู่ วงจันทร์ย่อมปรากฏอยู่ในคุ่มทุกใบ (แต่) การ (โคจร) ไป
ก็ดี การทำความสว่างก็ดีแห่งจันทร์ ก็คงมีอยู่ตามปกตินั่นเองฉันใด
ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็อุปมาฉันนั้น

[กาเยน วสวัตตนาปาฏิหาริย์ - ใช้อำนาจด้วยกายไปถึงพรหมโลกก็ได้]

คำว่า "ยาว พุรหมโลกาปี - เพียงไรแต่พรหมโลกก็ได้" หมายความว่าทำพรหมโลกให้เป็นที่กำหนดก็ได้" คำว่า "กาเยน วส
วัตตเตติ - ยังอำนาจให้เป็นไปด้วยกาย" หมายความว่าใช้อำนาจของตนด้วย
กายไปในพรหมโลกนั้น ความแห่งปาฐะนั้น ฟังทราบไปตามพระ
บาลีเถิด

ก็แล ปาฐะ (ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในปาฏิหาริย์ข้อนี้คือ "บาลีว่า
"ยาว พุรหมโลกาปี กาเยน วส วัตตเตติ - ยังอำนาจให้เป็นไปด้วย
กายจนถึงพรหมโลกก็ได้" มีอธิบายว่า ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสี
นั้น เป็นผู้ใคร่จะไปสู่พรหมโลกไซ้ เธออธิษฐานที่ ๆ อยู่ไกลให้เป็นที่ ๆ
ที่อยู่ใกล้ก็ได้ว่า (ที่ ๆ อยู่ไกล) จงเป็นที่ ๆ อยู่ใกล้" มันก็เป็นที่ ๆ
อยู่ใกล้ไป อธิษฐานที่ ๆ อยู่ใกล้ให้เป็นที่ ๆ อยู่ไกลก็ได้ว่า "(ที่ ๆ
อยู่ใกล้) จงเป็นที่ ๆ อยู่ไกล" มันก็เป็นที่ ๆ อยู่ไกลไป อธิษฐาน
ของมากให้เป็นของน้อยก็ได้ว่า "(ของมากนั้น) จงเป็นของน้อย"
มันก็เป็นของน้อย อธิษฐานของน้อยให้เป็นของมากก็ได้ว่า "(ของ
น้อยนั้น) จงเป็นของมาก" มันก็เป็นของมากไป เธอย่อมเห็นรูป
* ถ้าอธิบายอย่างนี้ ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็ไม่ต่างอะไรกับฝันไป จะอัศจรรย์ตรงไหน.

ของพรหมนั้นได้ด้วยจักขุทิพย์ ย่อมได้ยินเสียงพรหมนั้นได้ด้วยโสตธาตุ
ทิพย์ ย่อมรู้จิตของพรหมนั้นได้ด้วยเจโตปริยญาณ* ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์
ได้เจโตเวสสันนั้น เป็นผู้ใคร่จะไปสู่พรหมโลกด้วยทิสสมานกาย (กายที่
ปรากฏ) ไชรี เธอก็โน้มจิตไปตามอำนาจกาย อธิษฐานจิตไปตาม
อำนาจกาย ครั้นโน้มจิตไปตามอำนาจกาย อธิษฐานจิตไปตามอำนาจ
กายแล้วก้าวลงสู่สุขสัญญา (ความกำหนดหมายว่าสุข) และลหุสัญญา
(ความกำหนดหมายว่าเบา) ก็ไปสู่พรหมโลกได้ด้วยทิสสมานกาย ถ้า
ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตเวสสันนั้นเป็นผู้ใคร่จะไปสู่พรหมโลกด้วยอทิสสมานกาย
(กายอันไม่ปรากฏ) ไชรี เธอก็โน้มกายไปตามอำนาจจิต อธิษฐาน
กายไปตามอำนาจจิต ครั้นโน้มกายไปตามอำนาจจิต อธิษฐานกาย
ไปตามอำนาจจิตแล้วก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ก็ไปสู่พรหมโลก
ได้ด้วยอทิสสมานกาย เชนิรมิตรูปมโนอันมีอวัยวะใหญ่ย่อยครบ
มีอินทรีย์ (เช่นตาหู) ไม่พร้อมขึ้นต่อหน้าพรหมนั้น ถ้าเธอผู้มี
ฤทธิ์นั้นจงกรม ภิกษุนิรมิตก็จงกรมอยู่ในพรหมโลกนั้นด้วย ถ้าเธอ
ผู้มีฤทธิ์นั้นหยุดยืน นั่ง นอน ภิกษุนิรมิตก็หยุดยืน นั่ง นอนอยู่ใน
พรหมโลกนั้นด้วย ถ้าเธอผู้มีฤทธิ์นั้นบังหวนคว้น บันดลไฟ กล่าว
ธรรม ถามปัญหา ถูกถามปัญหาแล้วแก้ ภิกษุนิรมิตก็บังหวนคว้น
บันดลไฟ กล่าวธรรม ถามปัญหา ถูกถามปัญหาแล้วแก้ อยู่ในพรหม

* เนื่องด้วยบาลีกล่าวถึงพรหมโดยเอกวจนะว่า "ตสฺส พุทฺธมฺโน - ของพรหมนั้น"
ชวนให้นึกไปว่าท่านใช้วจนะผิดก็ได้ มหาภูติกาลจึงช่วยไขความว่า "หมายถึงพรหมผู้ที่
ภิกษุผู้นั้นใคร่จะเห็นรูป ใคร่จะได้ฟังเสียง ใคร่จะได้รู้จิตผู้เดียวเท่านั้น " ดังนี้ มหาภูติกาล
ท่านช่วยแก้ปมได้ดีจริงๆ.

โลกนั้นด้วย ถ้าเธอผู้มีฤทธิ์นั้นแสดงกริยาขึ้นด้วยกัน แสดงกริยา
ปราศรัยกัน แสดงกริยาสนทนา (ธรรม) กันกับพรหมนั้น* ฤกษ์
นิรมิตก็ขึ้นด้วยกัน ปราศรัยกัน สนทนา (ธรรม) กันกับพรหมนั้น
ในพรหมโลกนั้นด้วย ตกว่า ฤกษ์ผู้มีฤทธิ์นั้นทำกิจใด ๆ ฤกษ์
นิรมิตก็ทำกิจนั้น ๆ ด้วยทั้งนั้นแหละ๒"

[อธิบายความแห่งบาลีและเรื่องนิตฺสนะ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า "ทฺูเรปี สนฺตฺิเก อธิฏฺฐาติ-
อธิษฐานที่ ๆ อยู่ไกลให้เป็นที่ ๆ อยู่ใกล้ก็ได้" นั้นความว่า ฤกษ์
ผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว อาวัชณาการถึงเทวโลกหรือ
พรหมโลกก็ตาม (อันอยู่) ในที่ไกลว่า "จงมาอยู่ในที่ใกล้" ครั้น
อาวัชณาการแล้วทำบริกรรมไป เข้าฌานอีกแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า
"(เทวโลกหรือพรหมโลกนั้น) จงมาอยู่ในที่ใกล้" มันก็มาอยู่ในที่
ใกล้ นัยนี้พึงทราบแม้ในบทที่เหลือ

[ทำที่ไกลให้ใกล้]

ถามว่า "ในปาฐะหริย์เหล่านั้น ใครจับเอาที่ไกล (มา) ทำ
ให้เป็นที่ใกล้?"

๑. ถ้าแปลไปเท่าตัวศัพท์ ก็มีปัญหาวว่าฤกษ์นั้นอยู่ในมนุษย์โลกนี้จะขึ้นด้วยกัน ปราศรัย
กัน สนทนากันกับพรหมนั้นอย่างไรกัน ในที่นี้จึงเติมคำ "แสดงกริยา" ไว้ เพื่อให้
ได้กับความจริง.

๒. พ. ป. ๓๑/๕๕๔.

ตอบว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อครั้งเสร็จ (การแสดง) ยมกปาฏิหาริย์ จะเสด็จไปสู่เทวโลก ก็ ทรงทำเขายุกันธรและเขาสีเนรุไว้ใกล้ ๆ จากพื้นดิน ทรงวางพระบาท ข้างหนึ่งบนเขายุกันธร แล้วทรงวางพระบาทข้างที่สองลงบนยอดเขาสเนรุ

ถามว่า "ผู้อื่น ใครทำได้อีกบ้าง" ตอบว่า "พระมหาโมคคัลลานเถระ" จริงอยู่ พระเถระย่นทางไปเมืองสังกัสสะประมาณ ๓๐ โยชน์ ยังบริษัทอันเต็มในเนื้อที่ ๑๒ โยชน์ซึ่งทำภักติกแล้วออกจากกรุงสาวัตถีให้ถึงพร้อมกันในทันทีนั้นทีเดียว

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระจุฬสมุทฺธเถระในตามปณิณทวิปก็ทำได้ ทำไฉนมาว่า ในคราวกันดารข้าว (คราวหนึ่ง) ภิกษุ ๙๐๐ รูปได้พากันมาสู่สำนักพระเถระแต่เช้า พระเถระคิดคำนึงดูว่า ภิกษุสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ การภิกขาจารจักมิได้ในที่ไหน (จึงจะได้ภิกขาพอกัน) ก็มองไม่เห็นตามปณิณทวิปทั้งสิ้น เห็นว่าจักมิได้ ณ กรุงปาฏลิมุตรปาก (ทะเล) ข้างโน้น จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือบาตรจีวรเข้า บอกว่า "มา อาวุโสทั้งหลาย เราจักไปภิกขาจารกัน" แล้วย่นแผ่นดิน (พาภิกษุทั้งหลายไป) ถึงกรุงปาฏลิมุตร (ในทันใด) ภิกษุทั้งหลายเรียนถามว่า "นี่เมืองอะไร ขอรับ" ก็ตอบว่า "เมืองปาฏลิมุตร อาวุโส" ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า "เมืองปาฏลิมุตรอยู่ไกลนี้มา ขอรับ"

* มหาภิกษุสงฆ์ ไม่ได้เป็นกัตตาใน ภวิสฺสติ เพราะฉะนั้นต้องแยกเป็นประโยชน์ต่างหาก เรียกเป็น มหา ภิกษุสงฆ์.

ท่านว่า "อาวุโส พระเถระแก่ๆ ละก็ จับเอาที่ๆ อยู่ไกลมาทำให้ อยู่ใกล้ก็ได้ละ" ภิกษุทั้งหลายเรียนถามว่า "มหาสมุทรอยู่ไหนล่ะ ขอรับ" ท่านจึงว่า "อาวุโส พวกท่านได้ผ่านได้ผ่านเหมือนน้ำเขียวแห่ง หนึ่งในระหว่างทางมามิใช่หรือ" ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า "ใช่ ขอรับ แต่ว่ามหาสมุทรนะใหญ่เนี่ย" ท่านก็ว่า "อาวุโส พระเถระแก่ๆ ละก็ ทำของใหญ่ให้เป็นของเล็กก็ได้ละ"

อนึ่ง พระจุฬามุนีเถระนั้นใจ แม้พระตีสตทัตตเถระก็ฉนั้นนั้น ในตอนเย็น ทรงน้ำ ครองอุตราสงค์แล้ว พอความคิดว่า "เรา จักไหว้พระมหาโพธิ" เกิดขึ้น ก็ทำ (พระมหาโพธิซึ่งอยู่ไกล) ให้ มาอยู่ใกล้ได้

[ทำที่ใกล้ให้ไกล]

ถามว่า "ฝ่ายหนึ่ง ใครจับเอาที่ใกล้มาทำให้เป็นที่ไกล?" ตอบ ว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำ ที่ระหว่างพระองค์กับโจรองคฺคิมาลซึ่งเป็นที่ใกล้ ให้เป็นที่ไกลก็ได้

[ทำของมากให้เป็นของน้อย]

ถามว่า "ก็แล้วใครทำของมากให้เป็นของน้อย" ตอบว่า พระมหากัสสปเถระ" ได้ทราบว่ ในวันนักขัตฤกษ์ (วันหนึ่ง) ในกรุงราชคฤห์ กุมาริกาประมาณ ๕๐๐ คน ถือขนมงเดื่อน'เดินกัน * จันทพวู คงจะทำเป็นวง อย่างขนมงขอไทยเรา หรือทำเป็นแผ่นกลม อย่าง ขนมงของจีนกระมัง ?

ไปเพื่อจะเล่นนักขัตฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วมิได้ถวายอะไรเลย แต่พอพบพระเถระซึ่งเดินมาข้างหลังก็พูดกันขึ้นว่า "พระเถระของพวกเรามา พวกเราจักถวายขนม" แล้วทุกคนถือขนมเข้าไปหาพระเถระ พระเถระนำบาตรออก (รับนม) ได้ทำขนมทั้งหมดให้พอจุลงได้ในบาตรเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระก็นำ (ขนม) มาถวายพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้นแล

[ทำของน้อยให้เป็นของมาก]

ส่วนในเรื่องอิลลิสเศรษฐี พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำของน้อยให้เป็นของมาก

อนึ่ง ในเรื่องกาวพิยะ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงทำ ได้ยินมาว่า พระมหากัสสปเถระใช้เวลาเช้า (นิโรธ) สมบัติอยู่ ๗ วัน (ออกแล้ว) จะทำการสงเคราะห์คนยากจน จึง (ไป) ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของคนใจบุญ (ผู้หนึ่ง) ชื่อกาวพิยะ เมียของเขาเห็นพระเถระก็ (ยกเอา) ข้าวต้มอันไม่มีรสเปรี้ยวเค็ม (อะไรเลย) ที่ค้นไว้เพื่อผิวไปตักบาตร พระเถระรับข้าวต้มนั้น (นำไป) ประเคนพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิษฐานทำ (ข้าวต้ม

* อโณมพิลยาคุ อาจเป็นข้าวต้มมีแต่รสเปรี้ยว ไม่มีรสเค็มคือไม่เติมเกลือเลยก็ได้ หรือไม่มีทั้งสองรสก็ได้ ดังที่กล่าวไว้ จะเป็นข้าวต้มที่เขานิยามว่ามีรสอร่อยหรือไม่ เราไม่อาจทราบได้ แต่เป็นข้าวต้มของคนทุกคตะ ก็น่าจะไม่อร่อย ถ้าไม่มีทั้งสองรสก็เป็นข้าวต้มเปล่า ถ้ามีรสเปรี้ยว ก็เป็นข้าวต้มเปรี้ยว ลิ่นไทยเห็นจะเต็มกลืน แต่อย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ครั้งนั้นท่านก็ฉันกันได้สบาย.

นั้น) ให้ (มากขึ้น) พอแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ข้าวต้มที่พระเถระ
นำมาด้วยบาตรใบเดียวจึงเป็นอันพอแก่ภิกษุทุกรูป ข้างฝ่ายกากวพิยะ
ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ครบ ๗ แล

[ทำของไม่อร่อยให้อร่อย ฯลฯ ก็ได้]

ใช้แต่ทำของน้อยให้เป็นของมากได้เท่านั้นก็หาไม่ได้ แม้ในการ
ทำต่าง ๆ มีทำของอร่อยให้เป็นของไม่อร่อย ทำของไม่อร่อยให้เป็น
ของอร่อย ดังนี้ เป็นต้น ผู้มีฤทธิ์ปรารถนาการทำ (อย่าง) ใด ๆ
การทำ (อย่าง) นั้น ๆ ก็สำเร็จแก่ผู้มีฤทธิ์ทั้งสิ้น จริงอย่างนั้น
พระมหากษัตริย์ท่านหนึ่งเห็นภิกษุเป็นอันมาก เทียว
บิณฑบาตได้อาหารป้อน ๆ (มา) นั่งฉันกันอยู่ที่ริมฝั่งริมแม่น้ำ ก็
อธิษฐานว่า "น้ำในแม่น้ำจงเป็นสัปปีมัทตะ" แล้วให้สัตตยาแก่
สามเณรทั้งหลาย (คือชี้ให้สามเณรเข้าใจว่าน้ำในแม่น้ำกลายเป็นเนย
แล้ว) สามเณรเหล่านั้นจึงใช้ถ้วยตักมาถวายภิกษุสงฆ์ ภิกษุทั้งปวง

๑. การเป็นเศรษฐีครั้งกระนั้น ต้องได้รับแต่งตั้งจากพระราชา ไม่ใช่ยกกันเอง
เพราะฉะนั้น เสฎฐิฎฐานัน จึงได้แปลว่าตำแหน่งเศรษฐี.

๒. กงคาติเร มหาฎีกาท่านว่าในตามพินฉนิทวิปก็มิแม่น้ำคงคาเหมือนกัน แต่ในที่นี้
แปลว่าแม่น้ำเฉย ๆ เพราะไม่แน่ใจว่าในลังกามีแม่น้ำคงคา.

๓. สัปปีมัทตะ เป็นผลิตภัณฑ์จากนมชนิดหนึ่ง พบในบาลีปิฎกัจจคุณตตระว่าเป็นยอด
ของผลิตภัณฑ์จากนม โดยเทียบคุณค่าไว้ดังนี้ : ทธิ (นมส้ม) ดีกว่า (จีระ) นมสด
นวนีตะ (เนยข้น) ดีกว่า ทธิ สัปปี (เนยใส) ดีกว่า นวนีตะ สัปปีมัทตะ
ดีกว่า สัปปี โดยนัยนี้ สัปปีมัทตะ น่าจะได้แก่ "หัวเนยใส" เช่นเดียวกับ "หัว
กระทิ " ของเรา คลุกข้าวกินได้ อร่อยด้วย !

ก็ได้ฉัน (อาหาร) กัปสี่ปีมีฉะอันอร่อยแล

คำว่า "...ด้วยจักขุทิพย์" เป็นต้น ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์
นั้น สถิตอยู่ ณ มนุษย์โลกนี้แหละ เจริญอาโลกสถิตเข้าก็มองเห็นรูป
ของพรหมผู้นั้น และเธอสถิตอยู่ ณ มนุษย์โลกนี้แหละ เมื่อพรหม
นั้นพูดก็ได้ยินเสียง (และ) รู้จิต (ของพรหมนั้น) ได้

[กายเวสณ จิตตปริณามนปาฏิหาริย์ - ไปด้วยทิสสมานกายก็ได้]

คำว่า "น้อมจิตไปตามอำนาจกาย" นั้น มีอรรถกถาธิบายว่า
น้อมจิตไปตามของกรัชกาย คือถือเอาจิตในฌานที่เป็นบาทยกขึ้น
ไว้ในกาย คือทำ (จิตนั้น) ให้มีคติตามกาย คือว่าให้ไปซ้ำ ด้วย
ว่าการไปแห่งกายย่อมซ้ำ คำว่า "ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา"
(ในข้อนี้) มีความหมายว่า ก้าวลง คือ เข้าไป ถูกต้องเข้า ถึง
เข้า ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา ซึ่งเกิดพร้อมกับอิทธิจิตอันมีบาทกถาน
เป็นอารมณ์ สัญญาอันสัมปยุตกับอุเบกขาชื่อว่าสุขสัญญา เพราะ
อุเบกขาท่านกล่าวว่าเป็นสุขอันละเอียด และสัญญานั้นนั่นแหละพึง
ทราบว่าเป็นลหุสัญญาบ้าง เพราะเป็นสัญญาที่พ้นจากนิर्वรณทั้งหลาย
และจากธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นอาทิ (ซึ่งเป็นของหนัก)
ด้วย เมื่อเธอก้าวลงสู่สัญญานั้นอยู่ แม้กรัชกายก็ย่อมเบาจุบยุบนุ่น

* มหาภูติกายช่วยขยายความว่า พระโยคีเมื่อน้อมจิตไปด้วยอำนาจความใคร่จะไปด้วย
ทิสสมานกาย ก็เข้าฌานอันเป็นบาท ออกแล้วทำปริกรรมว่า "จิตนี้จึงไปซ้ำเหมือน
กาย" แล้วเข้าฌานอีก ออกแล้วอธิษฐานด้วยญาณให้เป็นอย่างนั้น คือไปซ้ำ อย่างนี้
เรียกว่าถือเอาจิต ... ยกขึ้นไว้ในกาย.

(ไปด้วย) ดังนั้น เธอก็ไปพรหมโลกได้ด้วยทิสสมานกายอันมา คุ
ปยุ่นอุกมลพัดขึ้นไป และเมื่อขณะไปอย่างนั้น ถ้าเธอต้องการ เธอ
จะนิรมิตหนทางขึ้นในอากาศ ด้วยอำนาจปฐวิกสิณแล้วเดินไป (ก็ได้)
ถ้าเธอต้องการ เธอจะอธิษฐานให้เป็นพายขึ้นด้วยอำนาจวโยกสิณ
แล้วไปด้วยพายนั่นคุปยุ่น (ปลิว) ไปด้วยลม (ก็ได้) แต่
ความใคร่จะไปในนั้นแลเป็นประมาณในการไปด้วยทิสสมานกายนี้ เพราะ
เมื่อความใคร่จะไปมีอยู่ เธอผู้มีจิตตาธิฐานอันทำแล้วอย่างนั้น จะ
เป็นผู้ถูกกำลังแห่งความอธิษฐานซัดขึ้นไป ก็ไป (พรหมโลก) ได้
ทั้งที่ใคร ๆ มองเห็น (ตัว) อยู่ ดังลูกศรที่นายขมังธนูยิงขึ้นไป
ฉะนั้น

[จิตตเวสน กายปริณามนปาฏิหาริย์ - 'ไปด้วยทิสสมานกายก็ได้']

คำว่า "น้อมกายไปตามอำนาจจิต" นั้น อธิบายว่าถือเอากาย
ยกขึ้นไว้ในจิต คือทำ (กาย) ให้มีคติตามจิต คือว่าทำให้ไปเร็ว
ด้วยการไปแห่งจิตย่อมเร็ว คำว่า "ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุ-
สัญญา" (ในข้อนี้) หมายความว่าก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาที่
เกิดพร้อมกับอิทธิจิตอันมีรูปกายเป็นอารมณ์ คำที่เหลือพึงทราบโดย
นัยที่กล่าวแล้วนั้นเถิด

ที่จริง การ (ปาฏิหาริย์) ไป (ในข้อ) นี้ ก็คือการไปแห่ง

* มหาภูติกาชวชยชยความว่า ถือเอารักษากายด้วยบริกรรมจิต โดยทำให้เป็นอารมณ์
ยกขึ้นในปาทกถานจิต ด้วยอธิษฐานว่า "กายนี้จึงเป็นเหมือนจิตนี้" ก็คือกายให้มี
คติเหมือนจิตนั่นเอง.

จิตนั่นเอง* แต่เมื่อเกิดปัญหาขึ้นว่า "ผู้มีฤทธิ์นี้เมื่อไปด้วยทิสสมาน-
กายอย่างนั้น ไปในอุปาทกขณะแห่งอริกฐานจิตนั้นหรือ หรือว่าใน
ฐิติขณะหรือในภังคขณะ (แห่งอริกฐานจิต)?" พระเถระก็กล่าวว่
"ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ" เมื่อถามอีกว่า "ก็ผู้มีฤทธิ์นั้นไปด้วยตนเอง
หรือ หรือว่าส่งรูปนิรมิตไป?" ท่านก็ตอบว่า "ทำได้ตามชอบใจ"
แต่ (ที่จริง) การไปด้วยตนเองแห่งผู้มีฤทธิ์นั้นนั่นแหละมาในปาฐะ
(ที่กล่าวถึงปาฏิหาริย์ไปพรหมโลก) นี้^๔ คำว่า "มโนมัย" คือ
รูปนั้นชื่อว่ามโนมัย เพราะเป็นรูปที่ผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้นด้วยใจอริกฐาน
คำว่า "มีอินทริย์ไม่พร่อง" นี้ ท่านกล่าวโดยความตั้งอยู่พร้อมแห่ง
องคัพพมิตาหุเป็นต้น แต่ว่าประสาทในรูปนิรมิต ส่วน
ปวงมีคำว่า "ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์จงกรม ภิกษุนิรมิตหามีไม่ คำทั้ง
โลกนั้นด้วย" เป็นต้น ท่านกล่าวหมายถึงพระสาวกนิรมิต ส่วน
พระพุทธรูปนิรมิต พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำกิจใด ๆ ก็ย่อมทำกิจนั้น ๆ
ด้วย ย่อมทำกริยาอื่นอีก ตามพอพระเหตุทัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ด้วย แล

ก็แล ในปาฏิหาริย์ (ใช้อำนาจด้วยกาย) นี้ กริยาที่ผู้มีฤทธิ์
นั้นสถิตอยู่ในมนุษย์โลกนี้นี้แหละ เห็นรูป (พรหม) ได้ด้วยทิพจักขุ
ได้ยินเสียง (พรหม) ได้ด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิต (ของพรหม) ได้

๑. หมายความว่า ไปด้วยทิสสมานกาย ก็คือไปแต่จิต กายไม่ได้ไป (?)

๒. มหาฐีกาว่าหมายถึงพระเถระชั้นอรรถกถาจารย์องค์หนึ่ง.

๓. มหาฐีกาว่าหมายถึงขณะเริ่มไป.

๔. ที่ว่าไปเอง ก็เพราะกล่าวว่า "ไปพรหมโลก" หาได้กล่าวว่าส่งรูปอะไรไปไม่.

ด้วยเจโตปริยญาณ เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจด้วยกาย แม้ข้อที่
ผู้มีฤทธิ์นั้นสถิตอยู่ในมนุษยโลกนี้แหละ (แสดงกิริยาไป) ยืนด้วย
กัน ปราศรัยกัน สนทนา (ธรรม) กันกับพรหมนั้นได้ เพียงนั้น
ก็ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจด้วยกาย ถึงการที่เธออธิษฐาน (ได้ต่าง ๆ)
มีอธิษฐานที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ก็ได้เป็นต้น เพียงนั้นก็ยังไม่ชื่อว่าใช้
อำนาจด้วยกาย แม้แต่การที่ผู้มีฤทธิ์นั้นไปพรหมโลกได้ด้วยทิสสมานกาย
ก็ดี ด้วยอทิสสมานกายก็ดี ถึงเพียงนี้ก็ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจด้วยกาย
ส่วนการที่ผู้มีฤทธิ์นั้นมาถึงวิธี (แสดงฤทธิ์) ที่กล่าวไว้โดยนัยว่า
นิรมิตรูปขึ้นต่อหน้าพรหมนั้นได้เป็นต้น เพียงนี้จึงชื่อว่าใช้อำนาจด้วย
กาย ส่วนวิธีที่เหลือ (ที่กล่าวมาข้างต้น) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดง
บุพภาคแห่งการใช้อำนาจด้วยกายนั้นแล

นี่ อธิฏฺฐานาอิทธิ - ฤทธิ์อธิษฐาน

เป็นอันดับแรก

[วิภูพฺพนาอิทธิ - ฤทธิ์บิดเบือน]

ส่วน วิภูพฺพนาอิทธิ กับ มโนมยาอิทธิ^๒ มีข้อแตกต่างกัน

ดังนี้

๑. เป็นอันได้ความว่า การนิรมิตรูปกายขึ้นพุดจากับพรหมได้ เป็นยอดปาฏิหาริย์ใน
ข้อนี้.
๒. อย่างลึ้มว่าท่านบอกไว้ข้างต้นแล้วว่า ในอิทธิวิธะนี้ได้แก่ อธิฏฺฐานาอิทธิ เท่านั้น
แต่มี วิภูพฺพนาอิทธิ กับ มโนมยาอิทธิ ประกอบด้วย เพราะเป็นพวกสำเร็จด้วยอธิษฐาน
ด้วยกัน.

ภิกษุผู้มีฤทธิ์เมื่อจะทำวิฤพพณฤทธิ์ก่อน ในรูปร่างทั้งหลายมี
ร่างเด็กหนุ่มเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) อย่างนี้
ว่า "ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นละรูปร่างปกติเสีย แสดงเป็นร่างเด็กหนุ่ม หรือ
แสดงเป็นร่างนาค... ร่างครุฑ... ร่างอสูร หรือแสดงเป็นเพศพระ-
อินทร์... เพศเทวดา... เพศพรหม หรือแสดงเป็นรูปสมุทรี... รูป
ภูษา หรือแสดงเป็นร่างสีหะ... ร่างเสือโคร่ง... ร่างเสือเหลือง แสดง
เป็น (พล) ช้างบ้าง แสดงเป็น (พล) ม้าบ้าง แสดงเป็น
(พล) รถบ้าง แสดงเป็น (พล) ทหารราบบ้าง แสดงเป็น
กระบวนทัพต่าง ๆ บ้าง " ดังนี้ เธอจำนงรูปร่างใด ๆ ก็พึงอธิษฐาน
รูปร่างนั้น ๆ ขึ้น ก็แลเมื่ออธิษฐาน ออกจากฌานที่เป็นบทแห่ง
อภิิญญาอันมีกสิณ ในบรรดากสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง
เป็นอารมณ์แล้ว พึงนึกถึงชาวตรางเด็กหนุ่มของตนเข้า ครั้นแล้วใน
ที่สุดแห่งบริกรรม พึงเข้าฌานอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า "เราจงเป็น
เด็กหนุ่มมีรูปร่างนี้เถิด" พร้อมกับจิตอธิษฐาน เธอก็เป็นเด็กหนุ่ม
ไป ดังพระเวททัตเป็นฉะนั้น ในบททั้งปวง (มีนาควณฺณํ ทสฺเสติ-
แสดงเป็นร่างนาคเป็นต้น) ถิ่นนี้ ส่วนบทว่า "หตุถิมปี
ทสฺเสติ - แสดงเป็น (พล) ช้างบ้าง " ในบาลีนั้น ท่านกล่าวโดยว่า

* ขุ. ป. ๓๑/๕๕๖.

แสดงเป็น (พล) ช้างเป็นต้นขึ้นในกายานอกข้าง* ในการแสดง
ภายนอกนั้น เธอไม่อธิษฐานว่า "หตุธิ โหมิ - เราจงเป็นช้าง"
(แต่) พึงอธิษฐานว่า "หตุธิ โหตุ-ช้างจงเป็นขึ้น" นับแม่ใน
(การอธิษฐานเป็น) ม้าเป็นต้น ก็คัจฉานี้แล

นี้ วิภวพณาอหุติ - ฤทธิบิดเบือน

[มโนมยาอหุติ - ฤทธิมโนมัย]

ส่วนภิกษุผู้ใคร่จะทำมโนนัยฤทธิ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว
ขึ้นแรกก็นึกถึงกายแล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล้วว่า "กาย
จงเป็นโพรง" มันก็เป็นโพรงไป ครั้นแล้วนึกถึงกายอื่น (อีก
กายหนึ่งซ้อนขึ้น) ในภายในภายในนั้น ทำบริกรรมไปแล้ว อธิษฐาน
โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละว่า "กายอื่น (อีกกายหนึ่ง) จงมีขึ้นใน
ภายใน" เธอก็ชัก"กายนั้นออกมาได้ ดังชักไส้ (หญ้า) ออกจาก

๑. มหาภูติกาให้รรถาธิบายว่า ข้อต้น ๆ ที่ประกอบวาศัพท์ หมายถึงบิดเบือนรูปร่างตน
ให้เป็นรูปร่างอะไรต่าง ๆ แต่ละอย่าง ส่วน ๕ ข้อหลังที่ประกอบปิศัพท์ หมายถึงบิด
เบือนรูปร่างตนให้เป็นช้าง... อย่าข้อต้น ๆ ก็ได้ แสดงให้เป็นช้าง... ขึ้นนอกตัวก็ได้
แต่กลางอาจารย์ก็ค้านว่า ที่ว่าแสดงเป็นช้าง... ขึ้นนอกตัวนั้นผิดลักษณะวิภวพณาฤทธิที่
กล่าวว่า ละครูปร่างปกติของตนแล้วแสดงเป็นรูปร่างต่าง ๆ ขึ้น คำค้านของเกจิอาจารย์
นี้ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะการไม่แสดงรูปร่างปกติของตนให้คนอื่นเห็น ก็นับเป็น
ละครูปร่างปกติของตนได้ ไม่ใช่ต้องทำให้รูปร่างปกตินั้นหายให้คนอื่นเห็น ก็นับเป็น
๒. ปาฐะในวิสุทธิธรรมรคพิมพ์ไว้เป็น อพุภาทิ เข้าใจว่าพิรุฑ ที่ถูกจะเป็น อุพพานติ
(อุ. วท).

หญ้าปล้อง ดังชักดาบออกจากฝัก และดังชักงูออกจากคราบ' ฉะนั้น
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ภิกษุใน
ธรรมวินัยนี้ นිරมิตกายอื่นขึ้น (อีกกายหนึ่ง) จากกายนี้ ให้เป็นกายมี
รูปมโนมัย มีอวัยวะใหญ่่น้อยครบ มีอินทรีย์ไม่พร่องได้ เปรียบ
เหมือนบุรุษพึงชักไส้ (หญ้า) ออกจากหญ้าปล้อง ความรู้อย่างนี้ ก็พึง
มีแก่บุรุษผู้นั้นเองว่า "นี่หญ้าปล้อง นี่ไส้มัน หญ้าปล้องก็อันหนึ่ง
ไส้มันก็อันหนึ่ง แต่ว่าไส้มันเราก็ชักออกมาจากหญ้าปล้องนั่นเอง"
ดังนี้ เป็นต้น ก็อุปมาในบาลีนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงว่า "ไส้
(หญ้า) เป็นต้น ย่อม (มีรูปร่าง) เป็นเช่นเดียวกันกับหญ้าปล้อง
เป็นต้น ฉนใด รูปมโนมัยก็ (มีรูปร่าง) เป็นเช่นเดียวกันกับผู้ฤทธิ
เหมือนกัน ฉนนแล

นี้ มโนมัยอาทิ - ฤทธิมโนมัย

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิเทศ

ในปกรณ์พิเศษชื่อว่า วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปรารถนาแห่งสาธุชน

ดังนี้

* กรณฺขาย มหาภูิกากัไว้ว่า เปพาย แปลว่า จากหีบ แล้วยกออกไว้อีกว่า "นิม-
โมกโตติ จ วทนฺติ - อนึ่ง แปลกันว่า "คราบ" ก็มี" ในที่นี้เห็นว่าแปลว่า "คราบ"
สนิทกว่า.

อภิธานิเทศ

ทิพพิโสตราตุกถา

บัดนี้ ลำดับนิเทศแห่งทิพพิโสตราตุมาถึงแล้ว อรรถแห่งบาลี (อภิธานิเทศ) มีคำว่า "โส เอว สมานิตเต จิตฺเต - ภิกฺขุณฺณํ ครันฺนจิตฺตํ เป็นสมาธิ ... อย่างนี้แล้ว" เป็นต้น ในทิพพิโสตราตุนิเทศนั้นก็ดี ในอภิธานิเทศ ๓ ต่อขึ้นไปก็ดี พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในตอนต้นอภิธานิเทศ) เกิด ข้าพเจ้าจักพรรณนาแต่คำที่แปลกกันเท่านั้น ในอภิธานิเทศทั้งปวง

[อรรถาธิบายศัพท์บาลีทิพพิโสตรา]

ในบาลี (ทิพพิโสตรา) นั้น พึงทราบอรรถาธิบาย ในคำว่า "ทิพฺพาย โสตราตุยา - เพื่อโสตราตุอันเป็นทิพย์" นี้ โสตราตุ นั้น ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ จจริงอยู่ จจริงอยู่ ชาติคือ ประสาทหูของเทวดาทั้งหลาย เป็นธรรมชาติที่เกิดด้วยสุจริตกรรม อัน โทษทั้งหลาย มีน้ำดี เสมหะ และโลหิต เป็นต้น ไม่ขัดขวาง สามารถ รับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากโทษเครื่องขุ่นมัว จึงเป็นทิพย์ แม้ชาติคือญาณโสตรา (ประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณ) อันเกิดด้วยกำลัง แห่งวิริยภาวนาของภิกษุนี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุ

๑. โปรดนึกทบทวนว่าโลกียอภิธานิเทศนี้มี ๕ อธิบายมาแล้ว ๑ คืออิทธิวิธี ทิพพิโสตรา นี้เป็นที่ ๒ จึงเหลืออีก ๓

๒. วิริยภาวนา ถ้าให้เราแปลก็คงแปลว่า "การบำเพ็ญเพียร" ง่าย ๆ เท่านั้นเอง แต่ มหาภูิกาท่านไม่ง่าย ท่านแก้ไว้ว่า กุศลภาวนาทั้งปวง เรียกว่าวิริยภาวนา เพราะสำเร็จ ด้วยอำนาจวิริยารัมภะทั้งนั้น แต่เมื่อว่าโดยพิเศษ ในที่นี้ก็ได้แก่อธิบาทภาวนา

นั้น จึงว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ อีกนับหนึ่งชื่อว่าเป็น
ทิพย์ เพราะได้มาเฉพาะด้วยอำนาจทิพย์วิหาร (คือฌานที่เป็นบาท)
และเพราะอิงอาศัยทิพย์วิหารของตน (คืออาศัยทิพย์วิหารเป็นนิสสย-
ปัจจัย) บ้าง

ธรรมชาตินั้นชื่อว่า โสตธาตุ เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะ
อรรถว่ามีใช้ชีวะ (เป็นแต่ธาตุ) อนึ่ง ชื่อว่า โสตธาตุ เพราะเป็น
เหมือนธาตุหู เหตุที่กิจแห่งธาตุหูดังนี้บ้าง (ความหมายแห่งบาลีที่ว่า
ทิพย์ทาย โสตธาตุยา นั้นก็คือ) เพื่อโสตธาตุอันเป็นทิพย์นั้น

บทว่า "วิสุทธิทาย - หมจจ" คือสะอาด ปราศจากโทษเครื่อง
ขุ่นมัว บทว่า "อติกุกนฺตมนานุสติกาย ล้วงโสตธาตุที่เป็นของมนุษย์"
ความว่าล้วง คือล้าธาตุหูเนื้ออันเป็นของมนุษย์ไป โดยได้ยินเสียงเลย
อุปจารของมนุษย์ไป คำว่า "อฎฺฐก สทฺทเท สฺสฺสฺส" แปลว่า
ได้ยินเสียงทั้งสอง เสียงสองคืออะไรบ้าง คือเสียงทิพย์ด้วย เสียง
มนุษย์ด้วย อธิบายว่า เสียงของเทวดาทั้งหลายและของคนทั้งหลาย
ด้วย ด้วยคำ (อุโส สทฺทเท) นี้ ฟังทราบว่าเป็นการกำหนดคือ
เอา (เสียง) เป็นกลางแห่ง (คือเพียงเสียงเทวดาและเสียงคน) คำว่า
"เย พุเร สนฺตฺติเก จ" อธิบายว่า เสียงเหล่าใดในที่ไกล แม้ใน
จักรวาฬอื่น และเสียงเหล่าใดในที่ใกล้ โดยที่ สุดแม้เสียงสัตว์ที่
อาศัยอยู่ในร่างกายของตน ก็ได้ยินเสียงเหล่านั้น ด้วยคำ (เย พุเร
สนฺตฺติเก จ) นี้ ฟังทราบว่าเป็นการกำหนดถือเอา (เสียง) ไม่มีเขต
แดน

[วิธีทำทิพย์โสต]

ปจณาว่า "กัฏทิพย์โสตธาตุนี้ พระโยคาวจรภิกษุจะฟังให้เกิดขึ้นได้อย่างไร?" วิสัยขนาว่า ภิกษุนั้นเข้าฌานอันเป็นบาทแห่งภิกษุญญา ออกแล้วฟังอาวัชนาการถึงเสียงสัตว์มีสี่หะเป็นต้นในป่า อันเป็นเสียงหยาบ ในระยะไกลขนาดโสตวิสัยปกติเข้าก่อนอื่น ด้วยสมาธิจิตส่วนที่เป็นบริกรรม (แห่งทิพพโสตญาณ) (ต่อนั้น) ฟังอาวัชนาการถึงเสียงที่ละเอียด ๆ เข้าตามลำดับ จับแต่เสียงที่หยาบกว่าเพื่อนดังนี้คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงสวดของสามเณรและภิกษุหนุ่มผู้สวดเต็มแรง เสียง (ถามกัน) ว่า "อะไรท่าน อะไรคุณ" เป็นต้น ของภิกษุสามเณรเหล่านั้นผู้พูดกันอยู่เป็นปกติ เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงฉิ่ง ๆ ของน้ำเดือด เสียงใบตาลแห่งกรอบในแฉด เสียงแมลงมีมดค้ำคดแดงเป็นต้น ภิกษุนั้นฟังมนสิการถึงสัตถนินิตแห่งเสียงทั้งหลาย ในทิศตะวันออก ฟังมนสิการถึงสัตถนินิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ...ทิศตะวันตกเฉียงใต้...ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ...ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ฟังมนสิการถึงสัตถนินิตแห่งเสียงทั้งหลาย ทั้งหยาบทั้งละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏ(ชัด) แก่เธอผู้แม้มีจิตเป็นไปตามปกติ แต่มันย่อมจะปรากฏ (ชัด) อย่างยิ่งแก่เธอผู้มีสมาธิจิตในบริกรรม

* มหาภูิกว่า เสียงนั่นเอง ท่านเรียกว่า สัตถนินิต เพราะเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งญาณหรือมิฉะนั้นก็หมายถึงอาการหยาบละเอียดแห่งเสียงทั้งหลายตามที่กล่าวมา

เมื่อเธอมนสิการถึงสัททณิมิตอยู่นั้นแล มโนทวาราวัชชนะ ทำเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นว่า "ทิพพโสตธาตุจักเกิดขึ้นในบัดนี้" ครั้นมโนทวาราวัชชนะนั้นดับแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมแล่นไป ซึ่งบรรดาชวนะเหล่านั้น ๓ หรือ ๔ ดวงแรก เป็นกามาวจร มีชื่อว่าบริกรรม อุปจาร อนุโลม และ โคตรฐ ดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เป็นอัปนาจิตรูปาวจรชั้นจตุตถฌาน ในชวนะนั้น ญาณใดที่เกิดขึ้นพร้อมกับอัปนาจิตนั้น ธาตุคือญาณนี้พึงทราบว่ชื่อทิพพโสตธาตุ ต่อขึ้นไป ทิพพโสตธาตุนั้นก็ตกเข้าไป

(คือนับเข้า) ใน (ญาณ) โสต (ประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณ) นั้น

พระโยคาวจรภิกษุเมื่อจะทำทิพพโสตธาตุนั้นให้เป็นกำลัง (แรงกล้า) ขึ้น พึงขยาย (อารมณ์แห่งปาตกฌาน คือกสิณนิมิต) กำหนดเอาเพียง ๑ องคฺฐิ (ก่อน) ด้วยตั้งใจว่า "เราจะฟังเสียงในระหว่างโอกาสนี้" แต่นั้นพึงขยาย (โดย) กำหนด ๆ ออกไปตาม (ลำดับ) ขนาดที่เช่น ๒ นิ้ว ๔ นิ้ว ๘ นิ้ว กีบหนึ่ง สอกหนึ่ง ภายในห้องหน้ามุข ปราสาท บริเวณ (เขตสังฆาวาส ?) สังฆาราม (วัด) โคจรคาม (หมู่บั้งที่บิณฑบาต) และชนบท (หัวเมือง ?) ไปจนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือแม้ยิ่งไปกว่านั้น ภิกษุผู้มีอภิญญาอันได้บรรลุแล้วอย่างนี้ นั้น ย่อมได้ยินเสียงที่ (แล่น) ไปภายในโอกาสที่อารมณ์แห่งปาตกฌาน (แผ่ไป) ถูกต้องเข้าได้โดยแท้ และเมื่อได้ยินอย่างนั้นเล่า ถ้าแม้มีเสียงกึกก้องเป็นอันเดียวด้วยเสียงเครื่องประโคมมี

* มหาภูทิกเสริมความตรงนี้ว่า จำเดิมแต่อัปนาจิตเกิดขึ้น ภิกษุนั้นก็ชื่อว่าเป็นผู้ได้ทิพพโสตญาณ ไม่ต้องการที่จะประกอบภาวนาอย่างยิ่งไป เพื่อให้ได้ทิพพโสตนั้นอีกแล้ว

สังข์กลองและบันฑาะว้เป็นต้น (ตั้งขึ้นไป) กระทบถึงพรหมโลกก็ดี
เมื่อความเป็นผู้ใคร่จะกำหนดแยก (เสียง) มีอยู่ เธอยังอาจกำหนด
(แยก) ว่า นี่เสียงสังข์ นี่เสียงกลอง เป็นต้นได้เสียด้วยแล

ทิพพิโสตรชาตูกถา จบ

เจโตปริยญาณกถา

[อรรถาธิบายศัพท์บาลีเจโตปริยญาณ]

ในบทว่า "เจโตปริยญาณาย - เพื่อเจโตปริยญาณ" นี้ ใน
ในเจโตปริยญาณกถา มีอรรถาธิบายว่า ญาณชื่อปริยะ เพราะไปรอบ
หมายความว่ากำหนดได้ ญาณอันกำหนดได้ซึ่งใจ (ของผู้อื่น) ชื่อเจโต-
ปริยะ ญาณนั้นด้วย กำหนดได้ซึ่งใจ (ของผู้อื่น) ด้วย เหตุนี้จึงชื่อ
เจโตปริยญาณ (ญาณอันกำหนดใจของผู้อื่นได้) (บทว่า เจโตปริย-
ญาณาย) มีอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น บทว่า
ปรสตุตถัน ของสัตว์อื่น " คือของสัตว์ที่เหลือทั้งหลายเว้นตนเสีย แม้
บทว่า "**ปรปุกุกลัน** - ของบุคคลอื่น " นี้ ก็มีความเป็นอันเดียวกับบท
นี้แล แต่ทรงทำพยัญชนะต่างกันไป ตามประเภทแห่งเวไนย และโดย
เทศนาวิลาส (ทำนองการแสดงที่ไพเราะ ?) คำว่า "**เจตสา เจโต**"
คือซึ่งจิตของสัตว์อื่นบุคคลอื่นเหล่านั้น ด้วยจิตของตน บทว่า
"ปริจจ" แปลว่ากำหนด บทว่า "**ปชานาติ**" คือรู้โดยประการต่างๆ
โดยประการแห่งจิตทั้งหลาย มีจิตมีราคะเป็นต้น

[วิธีทำเจโตปริยญาณ]

ปจณาว่า "ก็ญาณนี้ พระโยคาวจรภิกษุจะพึงให้เกิดขึ้นได้
อย่างไร ? วิสัชนาว่า เพราะว่าญาณนี้ยอมสำเร็จด้วยอำนาจทิพพจักขุ-
(ญาณ) ทิพพจักขุญาณนั้นจึง (เท่ากับ) เป็นบริกรรมแห่งญาณนี้นั้น
เอง เพราะเหตุที่นั้น ภิกษุ (ผู้ได้ทิพพจักขุญาณแล้ว ใครจะทำเจโต
ปริยญาณนี้ให้เกิดขึ้น) นั้น พึงเจริญอาโลกกสิณสอบสวนจิต (โดย)
คูสีของโลหิตที่อาศัยหทัยรูปของคนอื่นเป็นไปอยู่ด้วยทิพพจักขุ ก็โส-
มนัสจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตก็สีดำ เช่นกับผลไทรสุก
โทมนัสจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตก็สีดำ เช่นกับผลหว่า
สุก อุเบกขาจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตก็ใส เช่นกับ
น้ำมันงา เพราะฉะนั้น เธอผู้สอบสวน (จิต) อยู่ (โดย) คูสีของ
โลหิตในหทัยของคนอื่นว่า "รูปนี้มีโสมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน รูป
นี้มีโทมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอุpekขินทรีย์เป็นสมุฏฐาน"
จะพึงทำเจโตปริยญาณให้ถึงความแรงกล้าได้ ด้วยว่าเมื่อเจโตปริย-
ญาณนั้น ถึงความแรงกล้าอย่างนั้นแล้ว ๒ เธออยู่รู้ซึ่งกามาวจรจิต
และรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต ทั้งหมดได้โดยลำดับ ก้าวจากจิตสู่อจิต
ได้ทีเดียว แม้เว้นจากการดูหทัยรูปเสียก็ดี ๓ จริ่งอยู่ แม้ในอรรถกา

๑. ถ้าโลหิตถึงใสดั่งน้ำมันงาแล้ว จะอยู่ได้อย่างไร เพียงแต่โลหิตจาง ก็ต้องเหยียวยากันเป็นการใหญ่แล้ว

๒. ปาฐะในวิสุทธิธรรมรศกพิมพ์ไว้เป็น ถามคเตหิ นั้นพิรุช ที่ถูกเป็น ถามคเต หิ
คือไม่ต้องไปหัดคูสีเลือดในหัวใจใครอีก

ก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "ถามว่า โยคาวจรภิกษุผู้ใคร่จะรู้จิตของผู้อื่นใน
ชั้นอรุปรภพ จะเห็นหทัยรูปของใคร จะดูความผันแปรแห่งอินทรีย์ของ
ใคร" แก้วว่า "ไม่ (ต้อง) ดูของใคร ๆ ข้อที่อาวัชนาการถึงจิต
(ของผู้อื่น) ในภพใดภพหนึ่ง (ที่เป็นปัญจโวการ หรือจตุโวการ)
ไป ย่อมรู้จิต ๑๖ ประเภทได้ นั้นเป็นวิสัยของภิกษุผู้มีฤทธิ์ (อยู่แล้ว)
ส่วนกถา (กล่าวถึงการทำบริกรรม เริ่มแต่เจริญอาโลกสิณไปเป็น
อาทิ) นี้ (นั้น) กล่าวสำหรับภิกษุผู้ยังมีได้ทำกนิเวส (คือความลงมือ
ทำจริงจงในการบำเพ็ญอภิญา)"

[อธิบายจิต ๑๖ ประเภท]

ส่วนในปาฐะมี "สราคัม วา จิตตัม - จิตมีราคะ...หรือ" เป็น
อาทิ มีอรรถาธิบายว่า จิตที่สหระคตกับโลภะ ๘ ดวง พึงทราบว่ามีชื่อ
สราคจิต (จิตมีราคะ) จิตที่เหลือ คือจิตที่เป็นกุศลและอัพยาภต
เป็นไปในภุมิ ๔ ชื่อวิตตรจิต (จิตปราศจากราคะ) ส่วนจิต ๔
ดวงนี้ คือ โทมนัสจิต ๒ วิภังชาจิตและอุทัจจจิต ๒ ไม่ถึงซึ่งการ
สงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ในทุกะนี้ แต่พระเถระกลางเหล่าก็สงเคราะห์
จิตทั้ง ๔ นั้นเข้าด้วย

ส่วนโทมนัสจิต ๒ ชื่อว่า สโทสจิต (จิตมีโทสะ) จิตที่เป็น
กุศลและอัพยาภตเป็นไปในภุมิ ๔ ทั้งปวง ชื่อว่า วิตโทสจิต (จิต
ปราศจากโทสะ) จิตที่เหลือทั้งหลาย คืออกุศลจิต ๑๐ ไม่ถึงซึ่งการ

* โดยมากที่ท่านใช้ศัพท์ อาทิกัมมิกะ (ผู้แรกทำ) ในที่นี้ท่านยกโวหารใช้ ออกตานิเวส

สงเคราะห์เข้าในทูกะนี้ แต่พระเถระกลางเหล่าก็สงเคราะห์อกุศลจิต ๑๐ นั้นเข้าด้วย

ส่วนในทูกะ คือ "สโมห วิตโมห" นี้ (ว่า) โดยปาฏิปุคคตินัย (นัยเฉพาะตน ไม่ปนเจือ คือเป็นโมหะแท้ ไม่เจือด้วยโลภะโทสะก็จิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและอุทัจจะ ๒ ดวงเท่านั้น ชื่อว่าสโมหจิต (จิตมีโมหะ) แต่เมื่ออกุศลจิต ๑๒ ดวง ก็พึงทราบว่าเป็นสโมหจิตด้วย เพราะโมหะมีอยู่ในอกุศลทั้งปวง จิตที่เหลือชื่อวิตโมหจิต (จิตปราศจากโมหะ)

ส่วนจิตที่ (ตก) ไปตามถีนมิทช ชื่อว่า สังขิตตจิต (จิตหดหู่) จิตที่ (ตก) ไปตามอุทัจจะ ชื่อว่า วิกขิตตจิต (จิตฟุ้งซ่าน)

จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ชื่อว่า มหัคคตจิต (จิตถึงความ เป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิเลสได้) จิตที่เหลือ (คือที่เป็นกามาวจร ?) ชื่ออมหัคคตจิต (จิตไม่ถึงความเป็นใหญ่)

จิตที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด ชื่อสุดตตรจิต (จิตมีธรรมที่ยิ่งกว่า) จิตที่เป็นโลกุตตระ ชื่อนุตตตรจิต (จิตไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า)

จิตที่ถึงอุปจาร และที่ถึงอัปนาด้วย ชื่อสมาหิตจิต (จิตเป็นสมาธิ) จิตที่ไม่ถึงทั้งสองอย่าง ชื่ออสมาหิตจิต (จิตไม่เป็นที่ยิ่งกว่า)

จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิ-วิมุตติปละนิสสรณวิมุตติ พึงทราบชื่อว่าชื่อวิมุตติจิต (จิตพ้น) จิตที่ยังไม่ถึง

วิมุตติทั้ง ๕ อย่างนั้น ชื่อว่าวิมุตติจิต (จิตยังไม่พัว)

ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตทุกประการว่า "จิตนี้เป็นจิตมี
ราคะหรือ ฯลฯ หรือว่าเป็นจิตยังไม่พัว" ด้วยประการฉะนี้แล

เจโตปริยญาณกถา จบ

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

[อรรถาธิบายศัพท์บาลีในญาณนี้]

ในปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา มีอรรถาธิบายว่า บทว่า "ปุพเพ-
นิวาสานุสสติญาณาย - เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ" คือญาณใด
(จะพึงเป็นไป) ในปุพเพนิวาสานุสสติ เพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น คำ
ว่า "ปุพเพนิวาส" หมายถึงชั้นที่ตนอาศัยอยู่ในปางก่อน คือในชาติ
ที่ล่วงแล้วทั้งหลาย คำว่า "นิมฺภูฏ - ที่ตนอาศัยอยู่" หมายความว่าที่
ตนครอบครองมา ที่ตนเสวยมา ที่มันเกิดดับอยู่ในสันดานของตนมา

* จิต ๘ คู่นี้ เป็นอย่างเดียวกันกับที่กล่าวในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งในที่นั้นท่าน
ให้พิจารณาจิตของตนเอง ตามที่มันเป็นอย่างไร แต่ในที่นี้เป็นการศึกษาจิตของคนอื่นที่
เป็นเช่นนั้น

ในอรรถกถา มหาสติปัฏฐานสูตรว่า จิตเหล่านี้เป็นโลกียจิตทั้งนั้น เช่น สอสุดตรจิต
ท่านก็ว่าได้แก่กามาวจร อนุตตรจิต ได้แก่รูปาณุปาวจร วิมุตติจิต ก็หมายถึง ตทั้งค-
วิมุตติ และวิกขัมภณวิมุตติ แต่ที่นี้แก้ถึงโลกุตระก็มี เช่นอนุตตรจิต ว่าได้แก่โลกุตตรจิต
วิมุตติจิต ก็แก้ถึงสมุจเฉท...

ก็น่าคิดอยู่ว่า อภิญญา ๕ นี้ เป็นโลกียอภิญญา ผู้ได้เจโตปริยญาณนี้ก็ยังไม่ได้บรรลุ
มรรคผล จะไปรู้โลกุตตรจิตได้อย่างไร ?

อีกนัยหนึ่ง นิวัฏฐธรรม (เรื่องหรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยจันท์ เช่น กำเนิด ชื่อ โศคร เพศ ผิวพรรณ ?) ทั้งหลาย ก็ชื่อนิวัฏฐ หมายความว่า เป็นสิ่งที่อาศัยอยู่โดยเป็น โจร (คือ เป็นอารมณ์สำหรับระลึก) กำหนดรู้ได้ด้วยวิญญาณ (ความรู้) ของตน อนึ่ง แม่ที่กำหนดรู้ด้วยวิญญาณ (ความรู้) ของท่านผู้อื่น ก็ชื่อนิวัฏฐะ พึงเห็นในการระลึกถึงท่านผู้เป็นฉินนวัฏฐุมกะ (ผู้ตัดวัฏฐสงสาร คือปริพพานแล้ว) นิวัฏฐธรรมเหล่านั้น ย่อมมิได้แต่พระพุทธรูปทั้งหลายเท่านั้น ๒

คำว่า **ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ** คือภิกษุระลึกปุพฺเพนิวาสได้ด้วยสติใด สตินั้นชื่อว่าปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ คำว่าญาณ หมายเอาญาณที่สัมปยุตกับสตินั้น

เพื่อประโยชน์แก่ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณนี้ ดังกล่าวมาจะนี้ ชื่อว่า "เพื่อปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณ" มีอธิบายว่า "เพื่อบรรลุถึงซึ่งญาณนั้น"

บทว่า **อนกฺวหิตฺติ** แปลว่า มิใช่ออย่างเดียว อีกนัยหนึ่งความว่า ให้เป็นไปคือพรรณนาได้โดยประการเป็นอันมาก บทว่า **ปุพฺเพนิวาสํ** ได้แก่ (จันทร) สันดานที่อาศัยมาในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เป็นอดีตไกลที่สุด๔ บทว่า **อนุสฺสรตี** คือระลึก (ย้อน) ตามไป ๆ โดย

๑. ถ้าแปลอย่างนี้เป็นถูก เครื่องหมายหัวดาปูที่ นิวัฏฐมมา วา ก็เกิน
๒. นิวัฏฐธรรม ที่กำหนดรู้ด้วยวิญญาณของท่านผู้อื่น เช่นประวัติของพระอดีตพุทธทั้งหลาย ซึ่งพระพุทธเจ้าด้วยกัน ทรงระลึกกำหนดรู้แล้วตรัสเล่าไว้ ทั้งท่านเจ้าของประวัติและท่านผู้กำหนดรู้ ต่างก็ปรินิพพานด้วยอนุปาทิสถนิพพานธาตุไปหมดแล้ว (?)
๓. ถ้าแปลอย่างนี้เป็นถูก เครื่องหมายหัวดาปูที่ อดุถาย ก็เกิน
๔. หมายถึงภพที่ล่วงมานี้เอง นับเป็น ๑ แล้วระลึกย้อนไป ๒-๓-๔-๕ ฯลฯ โดยลำดับจนเป็นกัป ๆ.

ลำดับแห่งขั้น หรือว่าโดยจุดปฏิสนธิ

[บุคคลผู้ระลึกปุพเพนิวาสได้ ๖ ประเภท]

ก็ชน ๖ ประเภท ย่อมระลึกปุพเพนิวาสนี้ได้ คือเดิรธีย์ทั้งหลาย พระปกตีสากทั้งหลาย พระมหาสาวกทั้งหลาย พระอัครสาวกทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

[ระยะเวลาต่างกัน]

ในชน ๖ ประเภทนั้น เดิรธีย์ทั้งหลาย ระลึกได้เพียง ๔๐ กัป ไม่ยิ่งกว่านั้น เพราะอะไร เพราะมีปัญหาอ่อน จริงอยู่ ปัญหาของเดิรธีย์เหล่านั้น จัดว่าเป็นปัญหาอ่อน เพราะปราศจากการกำหนดนามรูป พระปกตีสาก ระลึกได้ ๑๐๐ กัปก็มี ๑,๐๐๐ กัปก็มีทีเดียว เพราะเป็นผู้มีปัญหาคล้ำ พระอสีติมหาสาวก ระลึกได้แสนกัป พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้หนึ่งอสงไขยกับแสนกัป พระปัจเจกพุทธระลึกได้สองอสงไขยกับแสนกัป เพราะวาอภินิหารของท่านเหล่านั้นมีเท่านี้ แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลายหามีกำหนด (กาล) ไม่

[ความสามารถในการระลึกต่างกัน]

อนึ่ง เดิรธีย์ทั้งหลาย ระลึกได้แต่ลำดับขั้น ไม่อาจปล่อยลำดับ มาระลึกโดยจุดปฏิสนธิได้ เพราะการก้าวลง (ด้วยญาณ)

* มหาภูทิกว่า เดิรธีย์ในที่นี้ หมายถึงพวกที่เป็นกรรมวาที กิริยาวาที มีพวกคาบส เป็นต้น และว่าเรื่องเดิรธีย์ระลึกได้ ๔๐ กัปนี้ มีอาคตสถานในพระสูตรมีพรหมชาลสูตร เป็นอาทิ

ตรงที่ ๆ ต้องประสงค์ ย่อมไม่มีแก่เดียรฉัตรเหล่านั้นผู้เป็นดังคน
ตาบอด อนึ่ง คนตาบอดทั้งหลาย ไม่ปล่อยไม้เท้าเที่ยวจึงเดินไปได้
ฉันใด เดียรฉัตรเหล่านั้นก็ไม่ปล่อยลำดับแห่งขั้นที่เดียว จึงระลึกไปได้
ฉันนั้น พระปกตีสาวกทั้งหลาย ระลึกโดยลำดับขั้นบ้าง (ระลึก)
ก้าวไปโดยจุดปฏิสนธิบ้าง พระอสิมมหาสาวกก็อย่างนั้น แต่สำหรับ
พระอัครสาวกทั้งสอง กิจด้วย (ระลึกตาม) ลำดับขั้นหามีไม่ ท่าน
(ระลึก) ก้าวไปโดยจุดปฏิสนธิทีเดียว ดังนี้คือ เห็นจุดแห่งอรรถภาพ
หนึ่งแล้วก็เห็นปฏิสนธิ (ในอรรถภาพอื่นต่อไป) อีก... พระปัจเจกพุทธ
ทั้งหลายก็เช่นนั้น แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กิจด้วย (ระลึก
ตาม) ลำดับขั้นไม่มีเลย กิจด้วย (ระลึก) ก้าวไปโดยจุดปฏิสนธิก็ไม่มี
แท้จริง พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระประสงค์ (จะทรงทราบ) ตรงที่ใด ๆ
ในเบื้องต่ำหรือในเบื้องบนก็ตาม ใน (กาล) หลายโกฏิกัป ที่นั้น ๆ
ก็ย่อมปรากฏแก่พระองค์โดยแท้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย
นั้น จึง (เท่ากับ) ทรงย้อนกัปหลาย ๆ โกฏีเข้างดงเปยยาลบาลี (บาลี
ที่ละไว้ด้วยไปยาล) แล้ว ทรงพระประสงค์ (จะทรงทราบ) ตรงที่ใด ๆ
(ในกัปใดในภพใด) ก็ก้าว (เจาะ) ลง (ด้วยพระญาณ) ในที่นั้น ๆ

๑. โดยลำดับขั้น คือระลึกยึดเอารายละเอียดความเป็นไปแห่งขั้น ตั้งแต่เกิดจาดาย
ไปในชาติหนึ่ง ๆ โดยลำดับ ส่วนว่าโดยจุดปฏิสนธินั้น ระลึกเห็นจุดในชาตินั้น ๆ แล้ว
ก้าวข้ามรายละเอียด ความเป็นไปในระหว่างเสีย ไปดูปฏิสนธิทีเดียว คือดูแต่ตอนจุด
ปฏิสนธิ หรือพูดง่าย ๆ ว่า ดูว่าตายจากอรรถภาพนั้นแล้วไปเกิดในอรรถภาพไหนเช่นนั้นไป
เรื่อย ๆ รายละเอียดความเป็นไปในระหว่างตายเกิดไม่ดู คล้ายกับว่าคนตาดีก็ก้าว
นับ ๆ ไปตามสบาย ไม่ต้องสักไม้เท้าเดินคลำไปอย่างคนตาบอด (?)

(ในกัณฑ์นั้นในภพนั้น) ที่เดียว ทรงดำเนิน (พระญาณ) ไปได้
(อย่างแม่นยำ) โดยอาการดังราชสีห์ปบ (สัตว์) ก็และเมื่อทรง
ดำเนิน (พระญาณ) ไปอย่างนั้น พระญาณของพระองค์ย่อมไม่ติดขัด
อยู่ในชาติระหว่าง ๆ ย่อมไม่ผิดพลาด (ที่หมาย) เมื่อไม่ติดขัดไม่
ผิดพลาด ก็ย่อมทรงจับเอาที่ ๆ ต้องพระประสงค์ได้แท้ เปรียบ
เหมือนลูกศรที่นายขมังธนูผู้ทำความชำรองในการยิงขนทรายมาแล้วเช่น
สรภังคโพธิสัตว์ ยิงออกไป ไม่ติดอยู่เสียด้านไม้และเครือเถาเป็นต้น
ในระหว่าง ย่อมตกถูกเป้าไม่ติดไม่ผิด ฉะนั้น

[เทียบอานุภาพแห่งญาณ]

ก็และในชนผู้ระลึกปุพพนิवासได้เหล่านี้ความเห็นปุพพนิवासแห่ง
เดียรถีย์ทั้งหลาย ปราภฏเป็นเช่นกับแสงหิงห้อย ...แห่งพระปกติ-
สาวกทั้งหลาย ... เช่นกับแสงตะเกียง ... แห่งพระมหาสาวกทั้งหลาย
...เช่นกับแสงคบเพลิง ...แห่งพระอัครสาวก ...เช่นกับแสง
ดาวประกายพริ้ว ...แห่งพระปัจเจกพุทธทั้งหลาย .. เช่นกับ
แสงจันทร์ ...แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ปราภฏเป็นเช่นกับดวง
อาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง ในฤดูสารท ซึ่ง (แต่ละดวง) ประดับไปด้วย
สหัสรังสี (พันแสง) (นี้) ประการหนึ่ง

ประการหนึ่ง ความระลึกปุพพนิवासได้แห่งเดียรถีย์ทั้งหลาย
เป็นดั่งการเดิน (คลำ) ด้วยปลายไม้เท้าแห่งพวกคนตาบอด ...แห่ง

* สีโหกนุด (การบปสัตว์แห่งสีหะ?) มหาภูิกากัเป็นสีหาคิปตน (การประหาร
สัตว์แห่งสีหะ ?)

พระปกตีสาวกทั้งหลาย เป็นดังเดินบนสะพานไม้ท่อน (เดินได้คนเดียว) ...แห่งพระมหาสาวกทั้งหลายเป็นดังเดินบนสะพานเท้า (คือปูกระดานคนเดินได้หลายคน) ... แห่งพระอัครสาวก เป็นดังเดินบนสะพานเกวียน ...แห่งพระปัจเจกพุทธทั้งหลายเป็นดังเดินในทางเท้าใหญ่ ...แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นดังเดินในทางเกวียนใหญ่

[ความระลึกที่ประสงค์]

แต่ในอธิการ (แห่งสมาธิภาวนา) นี้ ประสงค์เอาความระลึกปุพเพนิวาสแห่งสาวกทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "บทว่า อนุสฺสรติ คือระลึก (ย้อน) ตามไป ๆ โดยลำดับแห่งขั้นหรือว่าโดยจุดปฏิสนธิ" ดังนี้

[วิธีทำปุพเพนิวาสานุสสติ]

เพราะเหตุนี้ ภิกษุอาทิกัมมิกะผู้ใคร่จะระลึกได้อย่างนั้น เวลาหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว พึ่งไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ผู้เดียว) เข้ามาน ๔ โดยลำดับ ออกจากจุดตถฌานอันเป็นบาทแห่งอภิิญญาแล้ว อาวัชนาการถึงการนั่งครั้งสุดท้ายเพื่อน (คือการนั่งครั้งนี้แหละ) ต่อนั้นพึงอาวัชนาการถึงกิจที่ทำมาตลอดคืนและวันทั้งคืน โดยย้อนลำดับดังนี้ คือ การปฐาเสวนะ (ก่อนจะนั่ง) การเข้ามาสู่เสนาสนะ (ที่นั่ง) การเก็บบาตรจีวร เวลานั้น เวลามาจากหมู่บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาเข้าสู่หมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต เวลาออกจากวิหาร เวลาไหว้ (พระเจดีย์และพระโพธิ) ที่ลานพระเจดีย์และที่ลาน

พระโพธิ เวลาชำระบาตร เวลาหิบบาตร กิจที่ทำแต่หิบบาตรจนถึง
ล้างหน้า กิจที่ทำในเวลาโกสัร่ง กิจที่ทำในมัชฌิมยาม กิจที่ทำใน
ปฐมยาม

ก็กิจเพียงเท่านี้ ย่อมปรากฏแม้แก่ปกติจิต ยิ่งสมาธิจิตในบริ
กรรมก็ยิ่งจะปรากฏชัดทีเดียว แต่ถ้าในกิจเหล่านั้น กิจอะไรอย่างหนึ่งไม่
ปรากฏไซ้ร้ ก็พึงเข้ามานันเป็นบาท ออกแล้วอวัชชนาการไปใหม่
ด้วยวิธีเท่านี้ กิจนั้นก็ย่อมจะปรากฏ (เห็นได้สิ้น) ฉะนั้น

ภิกษุพึงอวัชชนาการถึงกิจที่ทำมาโดยย่อนลำดับไปทางเดียวอย่างนี้
แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ใน ๑๐ วัน แม้ในกิ่ง
เดือน แม้ในเดือนหนึ่ง แม้กระทั่งปีหนึ่ง โดยอุบายนี้แล ภิกษุผู้
เมื่ออวัชชนาการ (ย่อน) ไปได้ถึง ๑๐ ปี ๒๐ ปี เป็นอาทิไปจนถึง
การปฏิสนธิของตนในภพนี้ได้ ก็พึงอวัชชนาการถึงรูปอันเป็นไปใน
ขณะจุติในภพก่อน (ต่อไป) อันภิกษุผู้มีปัญญาย่อมอาจเพิกปฏิสนธิ
เสีย ทำนามรูปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระแรกทีเดียว แต่
เพราะนามรูปในภพก่อน ก็ดับไปแล้วไม่มีเหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้น
(ใหม่) เพราะเหตุนี้ ฉะนั้นจึงเป็นที่อับทึบ คุจที่มีคตื้อ ยากที่ผู้มี

* ปตุตปฏิกุคคณ ถ้าแปลว่า รับเอาบาตร ความก็ส่อไปว่า ต้องมีผู้ให้ ภิกษุจึงได้รับ
เอา ก็บาตรเป็นบริวารประจำตัวอยู่แล้ว เมื่อเก็บเธอก็เก็บไว้เอง จะต้องมีผู้ให้อะไรอีก
ในที่นี้จึงแปลว่า หิบบ ปตุตโรจน ถ้าแปลว่าล้างบาตร ไม่ได้กับความจริง เพราะก่อนจะ
เก็บ ก็ต้องล้างและเช็ดแล้ว ตอนนี้จะเพียงทำความสะอาด เช่นเช็ดฝุ่นละอองเท่านั้น
ในที่นี้จึงแปลเสียว่า ชำระ

ปัญญาทราวมจะเห็นได้ แม้กระนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ว่างจากความทอหุระ
เสียว่า "เราไม่อาจที่จะเพิกปฏิบัติเสีย ทำนามรูปที่เป็นไปในขณะจตุ
ให้เป็นอารมณ์ได้" แต่ว่าควรเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อยๆ และ
ออกจากฌานนั้นแล้วก็พึงอาวัชนาการถึงฐานะนั้น (จำไป) เกิด ด้วยว่า
เมื่อทำไปอย่างนั้น ก็เปรียบเหมือนบุรุษมีกำลัง เมื่อตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อ
ประโยชน์ (จะทำ) เป็นข้อฟ้าของเรือนยอด แม้เมื่อคมขวานบิ่น
เสียด้วยเพียงแต่ตัดกิ่งใบ ไม่อาจตัดต้นไม้ใหญ่ได้ ก็ไม่ทำความทอหุระ
เสียเลย พึง (ถือขวานนั้น) ไปโรงช่างเหล็ก ให้ช่างเหล็กทำขวาน
(นั้น) ให้คมแล้วมาตัดอีก และเมื่อมันบิ่นอีก ก็ให้ช่างทำอย่างนั้น
แล้ว (มา) ตัดอีกอยู่นั้น บุรุษนั้น (เพียร) ตัดไปอย่างนั้น ไม่นา
นักก็จะพึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะ (เนื้อ) ไม้ที่ตัดแล้วไม่เป็นสิ่ง
ที่จะต้องตัดอีก และเพราะตัดแต่ที่ยังไม่ได้ตัด ฉันทใดก็ดี ภิกษุออกจาก
ฌานที่เป็นบาทแล้ว ไม่อาวัชนาการถึงกิจที่อาวัชนาการมรก่อนแล้ว
อาวัชนาการแต่ปฏิบัติอย่างเดียว ไม่นานนักก็จะพึงเพิกปฏิบัติ ทำ
นามรูปอันเป็นไปในขณะจตุให้เป็นอารมณ์ได้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกันแล
ความข้อนี บัณฑิตพึงแสดงด้วยเรื่องอื่น ๆ มีเรื่องคนผ่าฟัน
และช่างปลงปมเป็นต้นบ้างก็ได้

[ความรู้ตอนที่แปดปุพเพนิวาสญาณ]

ในกิจเหล่านั้น ญาณที่ทำ (กิจ) จำเดิมแต่การนั่งครั้งสุดท้าย
จนถึงการปฏิบัติให้เป็นอารมณ์เป็นไป หาได้ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ

ไม่ แต่ญาณนั้นจัดเป็นบริกรรมสมาธิญาณ (ญาณที่ประกอบด้วย
บริกรรมสมาธิ) อาจารย์พวกหนึ่งเรียกว่าอติตังสญาณก็มี คำ (ของ
อาจารย์พวกหนึ่ง) นั้นไม่ชอบ เพราะ (อติตังสญาณ) หมายถึงรูปา-
วจร (ส่วนบริกรรมสมาธิญาณเป็นกามวจร)

ต่อเมื่อใด มโนทวาราวชณะก้าวล่วงปฏิสนธิ (ในภพนี้) เสีย
ทำนามรูปอันเป็นไปในขณะจตุติ (จากภพก่อน) ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น
แก่ภิกขุ นั้น และครั้งมโนทวาราวชณะนั้นดับไปแล้ว ชวณะ ๔ หรือ
๕ ดวง ทำนามรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์แล่นไป ซึ่งชวณะดวงต้น ๆ
ที่มีชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น เป็นกามวจร ดวงสุดท้าย (คือดวงที่ ๔
หรือที่ ๕) เป็นรูปางจรเป็นไปในจตุตถภพเป็นอัปนาจิต โดยนัย
ที่กล่าวแล้วในก่อนนั้นแล เมื่อนั้น ญาณอันใดเกิดขึ้นแก่ภิกขุ นั้น
พร้อมทั้งอาการ (เช่นผิพรรณ) พร้อมทั้งอุเทศ (เช่นชื่อโคตร)
ตลอดกาลดังนี้ คือชาติ ๑ ก็มี ๒ ชาติก็มี ฯลฯ ดังนี้

[ความหมายของคำว่า ชาติ และกัป]

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า "ชาติ ๑ ก็มี" ได้แก่ขันธสันดาน
อันหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นต้น มีจุดเป็นปลาย เนื่องจากอยู่ในภพเดียวกัน

* มหาภูติกว่า ไม่ชื่อปุพเพนิวาสญาณ เพราะปุพเพนิวาสญาณต้องมีวิภูษธรรมในอดีต
ชาติเป็นอารมณ์

ก็มี แม้ในคำว่า "๒ ชาตีกัม" เป็นต้น ก็นัยนี้

[สังวัฏกัป วิวัฏกัป]

ส่วนในคำว่า "หลายสังวัฏกัปก็มี" เป็นต้น กัปเสื่อม พึงทราบ
ว่า ชื่อสังวัฏกัป กัปเจริญ พึงทราบว่า ชื่อวิวัฏกัป ในสองกัปนั้น
สังวัฏกัฏฐายิกัป เป็นอันถือเอาด้วยสังวัฏกัป เพราะอะไร ? เพราะ
สังวัฏกัฏฐายิกัปมีสังวัฏกัปนั้นเป็นมูล วิวัฏกัฏฐายิกัป ก็เป็นอันถือ
เอาด้วยวิวัฏกัป (เพราะวิวัฏกัฏฐายิกัปมีวิวัฏกัปเป็นมูลเหมือนกัน)*
ด้วยเมื่อเป็นอย่างนั้น อสงไขยกัปเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า
"คุณภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปแห่งกัป ๔ นี้ อสงไขยกัปแห่งกัป ๔ คือ
อะไรบ้าง คือสังวัฏกัป (๑) สังวัฏกัฏฐายิกัป (๑) วิวัฏกัป (๑)
วิวัฏกัฏฐายิกัป (๑)"^๑ ดังนี้ อสงไขยกัปเหล่านั้น ก็เป็นอันได้ถือ
เอาครบ

[สังวัฏกัป ๓]

ในกัปเหล่านั้น สังวัฏกัปมีถึง ๓ ทีเดียวนั้น คืออาโปสังวัฏกัฏฐะ
(พินาศด้วยน้ำ) เตโชสังวัฏกัฏฐะ (พินาศด้วยไฟ) วาโยสังวัฏกัฏฐะ
(พินาศด้วยลม)

[สังวัฏสี่มา - แดนแห่งความพินาศ]

แดนแห่งสังวัฏกัฏฐะ (ด้านสูง) ก็ ๓ คือ (พรหมโลก) ชั้นอาภัสสรา

๑. สังวัฏกัฏฐายี คือระยะเวลาในระหว่างเสื่อม วิวัฏกัฏฐายี คือระยะเวลาในระหว่าง
เจริญ นานเป็นอสงไขยๆ เหมือนกัน

๒. อ.จ. จตุกก. ๒๑/๑๘๐

ชั้นสุกภินหา ชั้นเวหัพผลา เมื่อกัปปินาศด้วยไฟ (โลก) ได้ชั้น
อาภัสสราลงมาถูกไฟไหม้ (สิ้น) เมื่อกัปปินาศด้วยน้ำ (โลก) ได้
ชั้นสุกภินหาลงมาละลายด้วยน้ำ (สิ้น) เมื่อกัปปินาศด้วยลม (โลก)
ได้ชั้นเวหัพผลาลงมา ทำลายไปด้วยลม (สิ้น) แต่ (เมื่อว่า) โดย
แดนด้านกว้าง (โลก) พุทธเกษตรหนึ่ง ย่อมพินาศทุกครั้งไป

[พุทธเกษตร ๓]

อันพุทธเกษตร (นั้น) มี ๓ อย่าง คือชาติเกษตร อาณา-
เกษตร และวิสัยเกษตร ในพุทธเกษตร ๓ นั้น ชาติเกษตร มี
ขอบเขตหมื่นจักรวาล ซึ่งเป็นเขตที่ไหว ในเพราะเหตุอัศจรรย์ทั้งหลาย
มีการถือปฏิสนธิแห่งองค์พระตถาคตเจ้าเป็นต้น อาณาเกษตรมีขอบ
เขตแดนโกฏิจักรวาล ซึ่งเป็นเขตที่อาณาภาพแห่งพระปริตเหล่านี้ คือ
รัตนปริต ขันธปริต ธชัคคปริต อาณานาฎิยปริต และโมรปริต
เป็นไป วิสัยเกษตร ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีปริมาณ ซึ่ง (ตรงกับที่)
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ก็หรือว่า ตถาคตพึงจำนง (จะรู้) โดยที่
เท่าใด" * ดังนี้เป็นต้น เป็นเขตที่พระตถาคตเจ้าทรงจำนง (จะทรง
ทราบ) สิ่งใด ๆ ก็ย่อมทราบสิ่งนั้น ๆ

ในพุทธเกษตร ๓ ดังกล่าวมานี้ เกษตรเดียวคือ อาณาเกษตร
ย่อมพินาศไป แต่ว่าเมื่ออาณาเกษตรนั้นพินาศไปอยู่ แม้ชาติเกษตร
ก็ย่อมเป็นอันพินาศด้วยอยู่เอง อันพุทธเกษตรทั้งสองนั้นเมื่อพินาศย่อม
พินาศด้วยกัน เมื่อตั้งขึ้น (ใหม่) เล่าที่ตั้งขึ้นด้วยกัน

* อัง. ติก. ๒/๒๕๓

ความพินาศและความตั้งขึ้นใหม่ แห่งพุทธเกษตรนั้น พึงทราบ
ดัง (ต่อไป) นี้

[ไตรสังวัฏฏะ]

ก็ในสมัยที่กัปพินาศด้วยไฟ แรกทีเดียวมหาเมฆล้างกัป ตั้งขึ้น
ยังฝนใหญ่ห่าหนึ่งได้ทั่วแดนโกฏจักรวาล มนุษย์ทั้งหลายดีใจ นำ
เอาพืชทั้งปวงไปหว่าน แต่ครั้งข้าวทั้งหลายงอกขึ้น (ยาว) พอโค
กัดกินได้ เมฆนั้นก็ร้องเป็นเสียงลา ไม่ยังฝนให้ตกแม้แต่หยาดเดียว
ฝนเป็นอันขาดไปในกาลนั้น ซึ่งเป็นเวลาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมาย
ถึง ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่ ซึ่งเป็นสมัยที่ฝน
ไม่ตกหลายปี...หลายร้อยปี...หลายพันปี...หลายแสนปี" ดังนี้ สัตว์
ทั้งหลายผู้เป็นวิศสุภชีวิ (อาศัยฝนเป็นอยู่) ก็ทำกาละไปเกิดในพรหม-
โลก เทวดาจำพวกที่เป็น ปุบุผลสุภชีวิ (อาศัยดอกไม้และผลไม้เป็น
อยู่) (ก็จุติไปเกิดในพรหมโลก) ด้วย ครั้นกาลนานไกลล่วงไปโดย
การขาดฝนอย่างนั้น น้ำในที่นั้น ๆ ก็ถึงซึ่งความสิ้นไป ที่นี้ปลาและ
เต่าทั้งหลายก็ค่อย ๆ ทำกาละไปเกิดในพรหมโลกบ้าง แม้พวกสัตว์นรก
(ก็จุติไปเกิดในพรหมโลก) ด้วย อาจารย์พวกหนึ่งว่า "ในสัตว์
เหล่านั้น พวกสัตว์นรกยอมพินาศ เพราะความปรากฏเกิดขึ้นแห่งสุริย
ดวงที่ ๗"

๑. อจ. สตุตตก. ๒๓/๑๐๒.

๒. ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็เป็นการยอมรับว่า ไฟนรกนั้นไม่ทำอะไร ผู้ไฟบรรลัยกัลป์ ที่เกิดแต่
สุริย ๗ ดวงไม่ได้?

มีปัญหว่า "เว้นฉานเสี่ย ความเกิดในพรหมโลกหามีได้ไม่
และบรรดาสัตว์ที่กล่าวมานั้น ลางพวกก็ถูกความขาดอาหารบีบคั้น ลาง
พวกก็ยังอภัพ (ไม่อาจ) ที่จะบรรลุฉานได้ สัตว์เหล่านั้นจะ (ไป) เกิด
ในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร?" มีคำแก้วว่า "สัตว์เหล่านั้น (ไป) เกิด
ในพรหมโลกได้ด้วยอำนาจฉานที่ตนไปได้ในเทวโลก" จริงอยู่ พวก
กามาพจรเทพ เหล่าที่ชื่อว่า โลกพยูหะ (กระบวนการกู้โลก?) ทราบ
ว่า "โดยลวงไปแสนปี ความสิ้นกับจักมี" ก็ปล่อยเสียร (ไม่โพกผ้า)
สยายผม (ไม่เกล้าไม่แต่ง) (ร้องให้) น้ำตานองหน้า เช็ดน้ำตาด้วยมือ
นุ่งผ้าแดง ทรงเพศแห่งบุคคลผู้มีรูปวิกาลยิ่งนัก เทียวร้องบอกไปในถิ่น
มนุษย์ อย่างนี้ว่า "ชาวเราเอ๋ย ๆ แต่นี้ลวงไปแสนปี ความสิ้นกับ
จักมีละ โลกนี้จักพินาศ มหาสมุทรเล่าก็จักแห้ง มหาปฐพีนี้และขุนเขา
สินธุ ก็จักถูกไฟไหม้พินาศ (สิ้น) ความพินาศจักมี (ขึ้นไป) กระทั่ง
พรหมโลก ชาวเราเอ๋ย ท่านทั้งหลายจงเจริญเมตตา จงเจริญกรุณา
จงเจริญมุทิตา จงเจริญอุเบกขาเถิด จงบำรุงมารดา จงบำรุงบิดา จง
เป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุลเถิด" ได้ฟังคำของโลกพยูหเทพ
เหล่านั้นแล้ว พวกมนุษย์และภุมเทวดาโดยมาก เกิดความสลัดใจมาก
ก็เป็นผู้จิตอ่อนโยนกะกันและกัน พากันทำบุญทั้งหลายมีเมตตาเป็น
อาทิ (ตายแล้ว) จึงไปเกิดในเทวโลก ได้บริโภกทิพยสุธาโภชนแล้ว

๑. มีปัญหว่า เทพพวกนี้รู้ได้อย่างไรว่าจะสิ้นกับ? มหาภูิกาท่านว่า อาจารย์ทั้งหลาย
กล่าววว่า "ธรรมดาเตือนให้รู้" แต่อาจารย์พวกหนึ่งก็ว่า "รู้เพราะเห็นนิมิตเช่นนั้น"
อีกพวกหนึ่งว่า "พวกพรหมส่งมาบอก"

๒. หมายถึงเมตตาชั้นกามาวจรกุศล.

“ทำปฏิกิริยาในวายุโลก จึงได้มานในเทวโลกนั้น” ส่วนสัตว์อื่น
จากนั้น (คือพวกอบาย) ก็ไปเกิดในเทวโลกได้ด้วยอุปการานิย-
กรรม จริงอยู่ ชื่อว่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร ที่ปราศจากอุป-
การานิยกรรม ย่อมไม่มี แม้สัตว์เหล่านั้นก็ย่อมได้มานในเทวโลก
นั้น ๆ ได้เหมือนกัน สัตว์แม่ทั้งปวงย่อมเกิดในพรหมโลกได้ ด้วย
อำนาจฌานที่ตน (ไป) ได้ในเทวโลก ดังนี้แล

[เกิดสุริย์ ๙ ดวง]

อนึ่ง ต่อแต่ฝนขาด ล่วงกาลไปนานไกล สุริย์ดวงที่ ๒ ก็เกิด
ปรากฏขึ้น จริงอยู่ ชื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “อุกรกิกขุ
ทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่”^๑ ดังนี้เป็นอาทิ สัตตสุริยสูตร บัณฑิตพึง
(นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด ก็แลครั้นสุริย์ดวงที่ ๒ นั้น เกิดปรากฏ
ขึ้นแล้ว กาลตอนกลางคืนตอนกลางวันก็มีได้รู้กันเลย สุริย์ดวงหนึ่งขึ้น
ดวงหนึ่งตก โลกมีความร้อนจากสุริย์มิได้ขาดระยะเลย และในกับป-
วินาสกสุริย์ (สุริย์ล้างกัป) หามิสุริยเทพบุตรเหมือนดังที่มีในปกติสุริย์ไม่^๒
ในสุริย์ ๒ อย่างนั้น เมื่อปกติสุริย์ยังเป็นไปอยู่ ก้อนเมฆบ้าง เปลวควัน
๑. มหาภูทิกว่า พวกเทวดาได้ลมเย็นสบายอยู่โดยปกติจนชิน เจริญโยกสลิณจึงสำเร็จ
ได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวแต่ว่าเทวดาทำปฏิกิริยาในวายุโลก ไม่กล่าวถึง
กสิณอื่น.

๒. อัง. สตุตค. ๒๓/๑๐๒

๓. มหาภูทิกช่วยแก้ปัญหาว่า แม้สุริยเทพบุตรก็เจริญฌานได้แล้ว ก็ทั้งสุริยวิมานไปเกิด
ในพรหมโลกเสียงเหมือนกามาวจรเทพอื่นๆ .

บ้าง ยัง (มี) ลอยอยู่ในอากาศ ครั้นก็ปวีนาสกุสุรย์เป็นไป ท้องฟ้า
เป็นปราศจากควัน และก้อนเมฆ ไสรวางแว่น (ส่องหน้า) เว้น
เบญจมหานทีแล้ว* น้ำในที่ทั้งหลายมีแม่น้ำน้อยที่เหลือเป็นต้น แห่ง
(หมด)

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุรย์ดวงที่ ๓ ก็เกิดปรากฏขึ้น
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุรย์ดวงที่ ๓ ไรเล่า แม่ (เบญจ)
มหานทีก็แห่ง

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุรย์ดวงที่ ๔ ก็เกิดปรากฏขึ้น
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุรย์ดวงที่ ๔ ไรเล่า มหาสระทั้ง ๗ นี้
คือ สระสี่บาทนะ สระหงสหาตนะ สระกัณณมณฑกะ สระรถการ
สระอินคาต สระฉัททันต์ สระกุกมาละ อันเป็นต้นน้ำ (เบญจ) มหานที
(อยู่) ในหิพพานต์ ก็แห่ง

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุรย์ดวงที่ ๕ ก็เกิดปรากฏขึ้น
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุรย์ดวงที่ ๕ ไรเล่า น้ำในมหาสมุทรแม่
แต่พอเปียกซ้อองคุลีก็ไม่เหลืออยู่ (แห่งไป) โดยลำดับ

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุรย์ดวงที่ ๖ ก็เกิดปรากฏขึ้น
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุรย์ดวงที่ ๖ ไรเล่า สกลจักรวาลก็เกิด
เป็นควนกลุ่มไป (จน) ลิ่นยาง (คืออาโปธาตุ) เพราะควน (รม)
และจักรวาลนี้เป็นฉันใด แม่แสน โกฎิจักรวาลก็เป็นฉันนั้น

* เบญจมหานที ท่านก็ชี้เอาแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ ในชมพูทวีปของท่าน กงคา ยมุนา
สรภู อจิรวดี มหิ เท่านั้นเอง.

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุรย์ดวงที่ ๗ ก็เกิดปรากฏขึ้น เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุรย์ดวงที่ ๗ ไรเล่า สกลจักรวาลก็ลุก (ไหม้) พริบขึ้นพร้อมทั้งแสนโกฏจักรวาล แม้ยอดเขาสีเนรุทั้งหลาย (อันมีจำนวนมาก) ต่างโดยขนาดมียอดที่สูง ๑๐๐ โยชน์ เป็นต้น ก็ละลายหายไปใ้อากาศนั่นเอง เปลวไฟนั้นลุกขึ้นไปติดเทวโลกชั้น จาตุมหาราช เหาวิมานทองวิมานแก้ววิมานเพชรพลอย ในชั้นจาตุ- มหาราชนั้น (สิ้น) แล้ว ก็ติดภพณ์ดาวคิงส์ โดยวิธีนี้แล มันทิด กระทั่งถึง (พรหมโลก) ภูมิปฐมฌาน เหาพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในภูมิ ปฐมฌานนั้นแล้ว จดชั้นอาภัสราจึงหยุด เปลวไฟนั้น สิ่งที่เป็นสังขาร แม้ประมาณสักอณูหนึ่ง ยังมี (เหลือ) อยู่เพียงใด ก็ไม่ (ยอม) ดับ เพียงนั้น ต่อสิ้นสังขารทั้งปวงจึงดับไปไม่ให้อะไรเหลือแม้แต่เ้า ดัง เปลวไฟที่ไหม้เนยใสและน้ำมันฉะนั้น อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศ เบื้องล่างก็เกิดมีคิมิตเป็นอันเดียว

[ตอนสังวัฏฏัญญาธิ - ระยะเวลาระหว่าเสื่อม]

ต่อมอลวงกาลนานไกล เมฆใหญ่ตั้งขึ้น ทีแรกยังฝนฝอย ๆ ให้ ตกลงมา (แล้ว) ยังฝนให้ตกโดยหยาดน้ำ (ใหญ่ขึ้น) ขนาดก้านบัว ขนาดไม้เท้า ขนาดสาก และขนาดลำตาลเป็นอาทิอยู่โดยลำดับ (จน) ยังที่ ๆ ไฟไหม้ทั้งปวง ในแสนโกฏจักรวาลให้เต็มแล้วจึงหายไป ลม

* น่าจะกล่าวอีกนิดว่า สุรย์ทั้ง ๗ ดวง ที่เป็นต้นเพลิงนั้น ก็เผาไหม้ตัวเองมอดสลาย ไปด้วย อากาศจึงได้มีคิมิต !

(พัด) อุ่มน้ำนั้นไว้ข้างล่างและทางขวาง (คือพัดไปรอบน้ำไม่ให้น้ำกระจายไป) ทำจน (น้ำนั้นแน่นเข้า) เป็นก้อน น้ำก้อนนั้นกลม เช่นกับหยาดน้ำในใบบัว

หากมีคำถามว่า "ลมทำกองน้ำใหญ่ปานนั้น ให้เป็นก้อนได้อย่างไร?" คำแก้พึงมีว่า "ทำได้โดยน้ำเปิดช่องให้" จริงอยู่ น้ำนั้นยอมให้ช่องแก่ลมนั้น ในที่นั้น ๆ (ให้ลมแทรกเข้าไปทำให้แน่นได้) น้ำนั้นถูกลมปั่นทำให้เป็นก้อนอยู่อย่างนั้น ก็ค่อยเหือดไปงวดลงข้างล่าง โดยลำดับ ครั้นน้ำงวดลง ๆ พรหมโลกก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ ๆ เคยเป็นพรหมโลก และเทวโลกทั้งหลายก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ ๆ เคยเป็นกามาวจรเทวโลก ๔ ชั้นข้างบน แต่ครั้นงวดลงมาถึงที่ ๆ เคยเป็นแผ่นดินแต่ก่อน ลมแรงก็เกิดขึ้น ลมนั้นก็กั้นน้ำนั้นไว้ทำให้ระบายไปได้ ดังนั้นอยู่ในกระบอกกรองที่คนปิดช่อง (ระบายอากาศ) ไว้ฉะนั้น น้ำอันมีรสหวานถึงซึ่งความเหือดไป ทำให้เกิดง้วนดินเป็นฝ้าย ง้วนดินนั้น เป็นสิ่งที่ถึงพร้อมด้วยสี และถึงพร้อมด้วยกลิ่นรส ดังหน้าข้าวปายาสที่หุงไม่ใช่ น้ำเลย (คือหุงด้วยน้ำนม) ฉะนั้น

๑. ปาฐะฉบับที่พิมพ์ไว้เป็น วาเต สมฺปิณฺฑิมาณํ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น วาเตน...

๒. เทวโลก ๔ ชั้นข้างบน คือ ยามะ คุณิต นิมมานรติ ปรนิมมิตวสวัตติ ส่วน ๒ ชั้นข้างล่าง คือ ดาวดึงส์ และจาตุมหาราชิก ท่านว่าเพราะสัมพันธ์กับแผ่นดิน จึงยังไม่เกิดก่อน

[อาภัสสรพรหมลงมาเกิดและกินจ้วงดินเป็นอาหาร]

ก็ในกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่แต่แรก^๑ในอาภัสสรพรหมโลก
จูดิจากอาภัสสรพรหมโลกนั้น เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นบุญบ้าง
(มา) เกิดในโลกนี้ (โดย) เป็นอุปปาติกะ พรหมสัตว์เหล่านั้นเป็น
ผู้มีแสงในตัว ท่องเที่ยวไปในท้องฟ้าได้ (คือเหาะได้) เขาทั้งหลาย
ได้สิ้นจ้วงดินนั้นเข้าก็เกิดเห็นกระหาย^๒ ลงมือ (ปั้น) กินเป็นคำ ๆ
โดยนัยที่กล่าวในอัครัญญสูตรนั้นแล^๓ อยู่มาแสงในตัวของเขาทั้งหลาย
อันตรธานไป ความมืดก็มีขึ้น เขาทั้งหลายเห็นมืดเข้าก็กลัว

[เกิดดวงอาทิตย์]

ต่อนั้น ดวงสุรย์ (ใหญ่) ๕๐ โยชน์เต็ม อันยังความกลัวให้หาย
แล้วยังความกล้าให้เกิดแก่สัตว์เหล่านั้นได้ เกิดปรากฏขึ้น เขาทั้งหลาย
เห็นดวงสุรย์นั้นแล้วก็ตื่นตื่นดีใจว่า "พวกเรากลับได้แสงสว่างแล้ว"
พากันตั้งชื่อดวงสว่างนั้นว่า "สุรย์" นั่นเอง เพราะ (เนื่องด้วย) คำที่
เขาทั้งหลายกล่าวกันว่า "ดวงสว่างอันยังความกลัวของพวกเราที่กลัวอยู่
แล้วให้หาย ยังความกล้าให้เกิด (แก่พวกเรา) โผล่ขึ้นมา เพราะฉะนั้น
ดวงสว่างนั้นจึงชื่อสุรย์ (ผู้โผล่ขึ้นมายังความกล้าให้เกิด) เกิด" ดังนี้

๑. คือเกิดอยู่ก่อนที่โลกพหูเทพจะมาบอกกล่าวเรื่องกับจะสิ้น

๒. กระหาย กับระหาย ความหายต่างกัน กระหาย เป็นอาการของใจที่มีความต้องการ
อยากได้อารมณ์ ส่วนระหาย เป็นอาการทางกายที่ต้องการน้ำ เพราะฉะนั้น กระหาย
จึงใช้ได้กับความหมายของตัณหา.

๓. ที. ปาฏิ. ๑๑/๘๗.

[เกิดดวงจันทร์]

อยู่มา ครั้นสุริย์ทำความสว่างในกลางวันแล้วอัสดงไป เขาทั้งหลายก็คร่ำครวญว่า "พวกเราได้แสงสว่างดวงใดเล่า แสงสว่างดวงนั้นของเราก็ดำหายไปแล้ว" ก็เกิดกลัวกันขึ้นมาอีก พวกเขาได้แต่คร่ำคร่ำกันไปว่า "จะเป็นการดีนะ หากว่าพวกเราได้แสงสว่างอีกดวงหนึ่ง" (ครั้นนั้น) ดวงจันทร์ (ใหญ่) ๕๐ โยชน์หย่อนหนึ่ง* ราวกะรู้ใจของพวกเขา ก็เกิดปรากฏขึ้น พวกเขาได้เห็นดวงจันทร์นั้น ยิ่งตื่นตื่นยินดีนัก พวกเขาก็ตู้อวดดวงจันทร์นั้นว่า "จันทร์" นั่นเอง เพราะ(เนื่องด้วย) คำที่พวกเขาถ่าวกันว่า "ดวงสว่างนั้นราวกะรู้จันทร์ (ความพอใจ) ของพวกเรา โผล่ขึ้นมา เพราะฉะนั้น ดวงสว่างนั้นจึงชื่อว่า จันทร์ (ผู้ราวกะรู้จันทร์ของสัตว์ โผล่ขึ้น) เกิด" ดังนี้

[เกิดดวงนักษัตร คืนวัน...ทวีป]

ครั้นจันทร์สุริย์เกิดปรากฏอย่างนั้นแล้ว ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็เกิดปรากฏขึ้น จำเดิมแต่นั้น กลางคืนกลางวันก็รู้กันขึ้น และเดือนกึ่งเดือน ฤดู ปี ก็รู้จักขึ้นโดยลำดับ

อนึ่ง ในวันที่จันทร์สุริย์เกิดปรากฏขึ้นนั่นเอง* ภูเขาสิเนรุ ภูเขา

๑. ถึงถึงดวงอาทิตย์ซึ่งใหญ่ ๕๐ โยชน์เต็ม (ปริบูรณ์ณพฤษยาโยชน์) ส่วนดวงจันทร์ ๕๐ โยชน์หย่อน คือ ๔๙ โยชน์.
๒. ถ้าอย่างนี้ ก็หมายความว่า จันทร์ แปลงมาจาก ฉันท.
๓. ตรงนี้คลุมไป เพราะสุริย์กับจันทร์มิได้เกิดพร้อมกัน.

จักรวาล และภูเขาหิมพานต์ก็เกิดปรากฏขึ้น ก็แลภูเขาทั้ง ๓ นั้น
เกิดปรากฏขึ้นในวันเพ็ญเดือนผกคุณะ (คือเดือน ๔) ไม่ก่อนไม่หลัง
กันเลยทีเดียว ถามว่า เป็นอย่างไร ? แก้วว่า เมื่อข้าวฟ่าง (ที่หุง) สุก
ฟองขึ้นชูเดี่ยวเท่านั้น (หน้าข้าว) ลางแห่งก็ปูดขึ้น ลางแห่งก็บวมลง
ลางแห่งก็เรียบ ๆ ฉนั้นใด สิ่งเหล่านั้น ตรงที่ ๆ สูงขึ้นไปมันก็เป็น
ภูเขา ที่ลุ่มลึกลงไปก็เป็นสมุทร ที่ราบเรียบก็เป็นทวีป (คือแผ่นดิน
ใหญ่) ฉนั้นนั่นเหมือนกัน

[อาหารละเอียดหาย กลายเป็นอาหารหยาบ]

อยู่มา เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินจ้วนดินไป ลางพวกมีผิวพรรณงาม
ลางพวกก็มีผิวพรรณทรามไปตามลำดับ ในสองพวกนั้น พวกผิวพรรณ
งามเหยียดหยามพวกผิวพรรณทราม เพราะการเหยียดหยามกันเป็น
ปัจจัย จ้วนดินนั้นเล่าก็หายไป สะเก็ดดินเกิดปรากฏขึ้น (แทน)
ต่อมา โดยนัย (การเหยียดหยามกัน) นั้นแหละ แม้สะเก็ดดินนั้น
ก็หายไปอีกเล่า เครื่องดินเกิดปรากฏขึ้น (แทน) โดยนัยเดียวกันนั้น

๑. มหาภูตึกเห็นว่าความตรงนี้ขาดไป ก็ควรจะกล่าวถึงทวีปและสมุทรด้วย ไม่ใช่แต่
ภูเขาเท่านั้น เพราะความต่อไปก็กล่าวอยู่ว่า ที่สูงเป็นภูเขา ที่ลุ่มเป็นสมุทร ที่ราบเป็น
ทวีป เพราะฉะนั้น สิบเนรุ...ปพพตา ปาตุกวนุติ ควรจะมีคำว่า ทวีปสมุททุกาปี ต่ออีก
ความจริงจะไม่ขาด.

๒. การถือวรรณะในชมพูทวีป นักปราชญ์ว่า เดิมก็คือถือผิวกาย ดังกล่าวนี้เอง แล้ว
ต่อมากลายเป็นถือจำพวกไป การถือผิวกายนั้นก็ยังปรากฏอยู่ในลางประเทศจนทุกวันนี้.

แม้เครื่องดินก็หายไปเสียอีก* ข้าวสาลีที่ไม่ต้องหุงด้วยไฟฟืน เป็นเมล็ดข้าวสารไม่มีรำไม่มีแกลบมีกลิ่นหอม เกิดปรากฏขึ้น (แทน) ต่อ นั้น ภาชนะทั้งหลายก็เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น พวกเขาบรรจุข้าวสาลีลงในภาชนะแล้วตั้งไว้ที่หลังแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นหุงข้างสาลีนั้นเองแหละ มันก็เป็นข้างสวย เช่นคังดอกมะลิ (ตุ้ม) ที่เดียว กิจด้วยแกงหรือกับก็ตาม หามีแก่ข้าวนั้นไม่ สัตว์ทั้งหลายใคร่จะกินข้าวมีรส (อย่าง) ไต ๆ มันก็เป็นข้าวมีรส (อย่าง) นั้น ๆ เอง*

[เกิดมูตรกรีส ทวาร และเมถุน]

เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินอาหารหยาบนั้นเข้าไป แต่นั้นมูตรและกรีสก็เกิดมา ที่นี้ ปากแผล (คือทวารทั้ง ๘) ก็แตกออก เพื่อประโยชน์แก่การถ่ายมูตรและกรีสนั้นของสัตว์เหล่านั้น ความเป็นชายจึงเกิดปรากฏขึ้นแก่คนผู้ชาย ความเป็นหญิงก็เกิดปรากฏขึ้นแก่คนผู้หญิงด้วย ในชายและหญิงนั้น ว่ากันว่า ผู้หญิงซื้อคู่ผู้ชาย และผู้ชายก็ซื้อคู่หญิง

๑. จัวนดิน (รสปฐวี) สะเก็ดดิน (ภูมิปปปฏุก) เครื่องดิน (ปทาลตา) ท่านว่าเป็นของละเอียด กินแล้วระงับความหิวระหายได้ มีรสชาบชานไปบำรุงร่างกาย ไม่มีอะไรเหลือเป็นกาก คล้ายสุราหาร (คืออาหารทิพย์ของเทวดา)

จัวนดิน คือโอชะของดิน ยังเป็นรสคือเป็นของเหลวชั้น ๆ ว่าหวานอร่อยนัก สะเก็ดดิน ท่วงทีก็จะจัวนดินนั่นเอง แต่หมาดเข้าแล้วแตกกระแหงเป็นสะเก็ด คือเป็นชิ้นย่อยๆ เครื่องดิน คือดินนั้นแห้งเข้า ก็ที่จะก่อเกิดเป็นพีชชนิดเลื้อยไปตามดิน แต่ยังไม่เป็นพีชแท้ แต่อย่างไรก็ตาม ก็คงยังเป็นอาหารละเอียดดังกล่าวแล้ว จึงเรียกว่าเครื่องดิน ในไตรภูมิวิวินิจฉัยน์ว่า มีสัณฐานดังผักบุงและแพวพวย.

๒. มหาภูฏิกแสดงว่า ยัยร์ลี คัคร์โส เป็นบทสมาส.

เกินเวลา (คือนาน) ไป เพราะการจ้องดูกันเกินเวลาเป็นปัจจัย ความ
เร่าร้อนทางกามก็เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น แต่นั้นก็เสพเมถุนธรรมกัน
เพราะการเสพอสัทธิธรรมเป็นปัจจัย พวกเขาถูกท่านพวกนักปราชญ์
ตำหนิเอาเบียดเอา ก็ปลุกเร้าขึ้น เหตุจะปกปิดอสัทธิธรรมนั้น

[เกิดอทินนาทาน]

สัตว์เหล่านั้นอยู่ครองเรือนไป ได้เลี้ยงอย่างสัตว์ชาติเกียรจรร้าน
ผู้ใดผู้หนึ่งเข้า จึงทำ (สันนิธิ) การสะสม (ข้าว) ไว้โดยลำดับ ตั้งแต่
นั้น ทั้งราทั้งแกลบก็ (เกิด) หุ้ม (เมล็ด) ข้าวสาร แม่ที่ ๆ เกี่ยวแล้ว
ก็ไม่กลับงอกขึ้นอีก พวกเขาจึงประชุมปรึกษากันว่า "ผู้เจริญทั้งหลาย
ธรรมอันลามกเกิดปรากฏขึ้นในหมู่มสัตว์เสียแล้วละหนอ พวกเราแต่ก่อน
เป็นสัตว์มโนมัย (สำเร็จด้วยใจ)" ดังนี้เป็นอาทิ คำทั้งปวงฟัง (นำ
มากล่าว) ให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวในอัครคัมภีร์สุตตรเถิด ๒ แต่ นั้น พวก
เขาจึงปักปันแดน (นา) กัน อยู่มาสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่ง (ไป) ถือเอา (ข้าว)
ส่วนของผู้อื่น ที่เจ้าของมิได้ให้เข้า พวกเขาต่อว่าสัตว์ผู้นั้นสองครั้ง
(ถ้ามิฟัง) ในครั้งที่สาม จึงประหารเอาด้วยอาวุธมีฝ่ามือ ก้อนดิน
และท่อนไม้เป็นต้น

๑. เบียดเอา (วิเหจิมานา) จะหมายความแก่ไหน? เห็นแล้วเกิดบัดสีก็ไล่ตะเพิดเอา
หรือใช้ไม้แพนเอา ให้ไปเสียให้พ้นสายตา เช่นนั้นกระมัง?

๒. ที. ปาฏิ. ๑๐/๕๕

[แรกเกิดพระราช]

ครั้นการลักทรัพย์ การติโทษ การพูดเท็จ และการจับท่อนไม้ (เป็นอาวุธ) เกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว พวกเขาจึงประชุมคิดกันว่า "ถ้า ภาระใด เราทั้งหลายพึงสมมติสัตว์ผู้หนึ่งขึ้น ในเราทั้งหลาย สัตว์ผู้ใดเล่า พึงดำเนินผู้ควรดำเนิน พึงติโทษผู้ควรติโทษ พึงจับไม้ผู้ควรจับไม้ได้ โดยถูกต้อง อนึ่ง เราทั้งหลายจักเพิ่มให้ ซึ่งส่วนแห่งข้าวสาทิแก่สัตว์ ผู้นั้น " ดังนี้ ก็แล ในสัตว์ทั้งหลาย ที่ทำความตกลงกันอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้แหละ เป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้ก่อน สมัยนั้น ทรงเป็นผู้มีพระรูปร่างกว่า (ใครหมด) เป็นขัณฑุตายิ่งกว่า (ใครหมด) และเป็นมเหสักข์ (ผู้ที่คนทั้งหลายยกย่อง ว่าเป็นผู้ใหญ่) ยิ่งกว่า (ใครหมด) ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายนั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วย พุทธิ (คือปัญญา) สามารถจะทำนิคณะและปักกะ (คนในปกครองได้) เขาทั้งหลายจึงเข้าไปหาท่าน อ้อนวอน (ให้ท่านรับตำแหน่ง) แล้ว สมมติขึ้น พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนาม ๓ คือ พระนาม ว่า (พระเจ้า) มหาสมมติ เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมติขึ้น พระนามว่า กษัตริย์ เพราะทรงเป็นเจ้าเป็นใหญ่แห่งเกษตรทั้งหลาย พระนามว่า ราชา เพราะทรงยังผู้อื่นให้ยินดีโดยธรรมสม่ำเสมอ ก็ตำแหน่งใด นับเป็นตำแหน่งอัคริยะในโลก พระโพธิสัตว์เจ้านั้นเอง ทรงเป็นอาทิ- บุรุษ (คนแรก) ในตำแหน่งนั้นแล ครั้นวงกษัตริย์ยกพระโพธิสัตว์ เป็นต้นเดิมก่อตั้งขึ้นอย่างนั้นแล แม้วรรณะทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นต้น ก็ก่อตั้งขึ้นโดยลำดับ

[กำหนดระยะเวลาแห่งอสงไขยกัปในเตโชสังวัฏฐะ]

ในกัป ๔ นั้น (ระยะเวลา) แต่ (เกิด) มหาเมฆล้ากัปไปจนถึง
เปลวไฟขาด นี่เป็นอสงไขยหนึ่งเรียกว่า สังวัฏกัป แต่เปลวไฟผลาญ
กัปขาดไปจนถึง (เกิด) มหาเมฆก่อเกิด (โลก) ที่ยังแสนโกฏิจักรวาล
ให้เต็ม (ด้วยน้ำ) นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ เรียกว่า สังวัฏฐัญญายีกัป แต่
มหาเมฆก่อเกิด (โลก) ไปจนถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร์และสุรย์
นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ เรียกว่า วิวัฏกัป แต่ความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร์
และสุรย์ไปจน (เกิด) มหาเมฆล้ากัปอีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ เรียกว่า
วิวัฏฐัญญายีกัป (รวม) ๔ อสงไขยนี้เป็นมหากัป ๑

ความพินาศด้วยไฟ และความต้งขึ้นใหม่ (แห่งพุทธเกษตร)
บัณฑิตพึงทราบโดยดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

[อาโปสังวัฏฐะ]

ส่วนในสมัยที่กัปพินาศด้วยน้ำ (คำพรรณนาทั้งปวง) บัณฑิต
พึง (กล่าว) ให้พิสดารตามนัยที่กล่าวในตอนก่อน (คือในตอนเตโช-
สังวัฏฐะ) ว่า "แรกที่เดียว มหาเมฆล้ากัปต้งขึ้น" ดังนี้เป็นต้น
นั้นเกิด แต่ความ (ต่อไป) นี่เป็นความแปลกกัน มหาเมฆน้ำกรดที่
เป็นต้นล้ากัปในอาโปสังวัฏฐะนี้ต้งขึ้น เปรียบได้กับสุรย์ดวงที่ ๒ ใน
เตโชสังวัฏฐะนั้น มหาเมฆน้ำกรदनั้น แต่แรกก็ตกลงมาเป็นฝอยๆ
(ค่อย) ตกโดย (เป็น) หยาดน้ำใหญ่ (ขึ้น) ตามลำดับ (จน) ยัง
แสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม สิ่งทั้งปวงมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ที่น้ำกรด

ถูก ๆ เข้าแล้ว ย่อมละลายไป (สิ้น) น้ำ (นั้น) ลมธารไว้รอบ (คือ ลมแทนฝั่ง) น้ำจับแต่แผ่นดิน* (ขึ้นไป) จนถึง (พรหมโลก) ชั้น ทุติยฉานภูมิ มันยังพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้น^๒ในทุติยฉานนั้นให้ละลาย แล้ว (ขึ้นไป) หยุดจค (ใต้) ชั้นสุภิกคหะ* น้ำล้างกับนั้น สิ่งที่น่า ว่าเป็นสังขาร แม้สักอณูหนึ่งยังมี (เหลือ) อยู่ตราบใด ก็ยังไม่ระงับ ตราบนั้น ต่อครอบงำ (คือย่อย) สิ่งที่น่าเป็นสังขารทั้งปวงอันถูกน้ำ แล้ว (ให้ละลายไปสิ้นแล้ว) จึงระงับคือถึงซึ่งความเหือดหายไปโดย ฌับพลัน อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่างก็มีคัมคเป็นอันเดียวกัน แล (แต่นี้) คำที่เหลือทั้งปวงก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้ว (ในเตโช- สัตว์วิญญะ) (เป็น) แต่ในอาโปสัตว์วิญญะนี้ (ตอนเกิดขึ้นใหม่) โลกนับอากาศพรหมโลกเป็นต้น เกิดปรากฏขึ้น (เพราะอากาศ- พรหมโลกก็ถูกน้ำกรดละลายด้วย) และสัตว์ทั้งหลายจุติจากชั้นสุภิกคหะ (ลงมา) เกิดในที่ต่าง ๆ มีที่ (ที่เคยเป็น) พรหมโลกชั้นอากาศเป็นต้น เท่านั้น^๔

๑. มหาภูทิกายความว่า ที่ว่า "แต่แผ่นดิน" นี้ หมายถึง "แต่ส่วนล่างสุดแห่งแผ่นดิน" ก็คือว่าละลายดินทั้งหมด ตลอดทั้งน้ำรองแผ่นดินและลมอุมน้ำนั้น ให้สลายกลายเป็น น้ำกรดไปหมดสิ้น.

๒. ทุติยฉานภูมิ ๓ ชั้น คือชั้นปริตตสภาวะ อัมปมาณสภาวะ และอากาศระ.

๓. มหาภูทิกายว่า ที่ว่า ชั้นสุภิกคหะ นั้น ท่านกำหนดเอาตติยฉานภูมิทั้ง ๓ ชั้นนั้นแหละ แต่ยกเอาชั้นสูงสุดมากกว่าแต่ชั้นเดียว เพราะฉะนั้น ความที่แท้ก็คือว่า น้ำกรดขึ้นไป หยุดจคใต้ตติยฉานภูมินั้นเอง (ตติยฉานภูมิ ๓ คือ ปริตตสภาวะ อัมปมาณสภาวะ และ สุภิกคหะ)

๔. "เท่านั้น" คำนี้แปลจากศัพท์ เกวลี ต้นประโยค (เกวลี ปนิช...) เข้าใจว่า สัมพันธ์ทั้งประโยคหลังด้วย เพราะมี ๗ ศัพท์ควบอยู่ (สุภิกคหโต จ...)

[กำหนดระยะเวลาแห่งอสงไขยกัปในอาโปสังวัฏฏะ]

ในกัป ๔ นั้น (ระยะเวลา) แต่ (เกิด) มหาเมฆล้ากัปไปจนถึง
น้ำกรดล้ากัปขาด (หายไป) นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง แต่น้ำ (กรด) ขาด
(หายไป) จนถึง (เกิด) มหาเมฆก่อเกิด (โลก) นี่เป็นอสงไขยที่ ๒
แต่ (เกิด) มหาเมฆก่อเกิดไปจนถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร์และ
สุรย์ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ แต่ความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร์และสุรย์ไป
จนถึง (เกิด) มหาเมฆล้ากัปอีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ (รวม) ๔
อสงไขยนี้ เป็นมหากัป ๑

ความพินาศด้วยน้ำ และความต้งขึ้นใหม่ (แห่งพุทธเกษตร)
บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

[วาโยสังวัฏฏะ]

ในสมัยที่กัปพินาศด้วยลม (คำพรรณนาทั้งปวง) บัณฑิตพึง
(กล่าว) ให้พิสดารตามนัยที่กล่าวในตอนแรก (คือตอนเตโชสังวัฏฏะ)
ว่า "แรกทีเดียว มหาเมฆล้ากัปต้งขึ้น" ดังนี้เป็นต้นนั้นเกิด แต่
ความ (ต่อไป) นี่เป็นความแปลกกัน ลมต้งขึ้นเพื่อทำลายกัปในวาโย-
สังวัฏฏะนี้ เปรียบได้กับสุรย์ดวงที่ ๒ ในเตโชสังวัฏฏะนั้น ลมนั้น
แรกก็หอบเอาฝุ่นหยาบขึ้นไป ต่อ นั้น ก็หอบเอาฝุ่นละเอียด (ที่ติดดิน)
...ทรายละเอียด ...ทราบหยาบ...สิ่งที่เขื่องขึ้นไปมีหินกรวดเป็นต้น
ดังนี่ไปจนหินก้อนขนาดเรือขนาด และต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นอยู่ในที่โลก
ขึ้นไป สิ่งเหล่านั้นขึ้นจากดินไปสู่ท้องฟ้า และไม่ตกลงมาอีก มันเหล็ก

ละเอียดสลายไปในฟ้านั้นเอง ลำดับนั้นลมทั้งขึ้นภายใต้มหาปฐพีพลิกแผ่นดินเอาล่างขึ้นบนแล้วซัดไปในอากาศ ที่ส่วนหนึ่ง ๆ แห่งแผ่นดินประมาณ ๑๐๐ โยชน์ก็มี ประมาณ ๒๐๐-๓๐๐-๔๐๐-๕๐๐ โยชน์ก็มีแตกออกแล้วถูกกำลังลมซัดขึ้นไป แผลกละเอียดสลายไปในอากาศเหมือนกัน แม้ภูเขจักรวาท แม้ภูเขาสีเนรุ ลมก็ยกขึ้นแล้วซัดไปในอากาศ มันกระทบกระแทกกันและกันแผลกละเอียดยับไป ลมซึ่งทำวิมานของภุมมีภูฏกเทวดาทั้งหลาย และวิมานของอากาศภูฏกเทวดาทั้งหลายให้พินาศไปโดยอุบาย (คือวิธี) เดียวกันนั้น (ไป) ทำกามาจรเทวโลก ๖ ชั้นให้พินาศแล้ว ทำแสนโกฏิจักรวาทให้พินาศไป เขาจักรวาทกับเขาจักรวาท เขานิพพานต์กับเขานิพพานต์ เขาสีเนรุกับเขาสีเนรุทั้งหลายในแสนโกฏิจักรวาทนั้น กระทบกระแทกกันและกัน แผลละเอียดพินาศไป ลมจับแต่แผ่นดินขึ้นไปถึงพรหมโลกตติยฉานภูมิ ยังพรหมโลก ๓ ชั้นในตติยฉานภูมินั้น ให้พินาศแล้วไปหยุดจดพรหมโลกชั้นเวหัพพะลละ ลมนั้นทำสิ่งที่นับเป็นสังขารทั้งปวงให้สลายไปอย่างนี้แล้ว ตัวเองก็สลายไปด้วย อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่างก็มีคัมภีร์เป็นอันเดียวกันแล (ตอนนี้) คำที่เหลือทั้งปวงก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้ว (ในเทศสังวัฏฏะ) (เป็น) แต่ในวาโนสังวัฏฏะนี้ (ตอนเกิดโลกขึ้นใหม่) โลกนับสุกภิณพรหมโลกเป็นต้น เกิดปรากฏขึ้น (เพราะสุกภิณพรหมโลกก็ถูกลมทำพินาศไปด้วย) และสัตว์ทั้งหลาย จูติจากชั้นเวปผล (ลงมา) เกิดในที่ต่าง ๆ มีที่ (ที่เคยเป็น) พรหมโลกชั้นสุกภิณะเป็นต้น (เท่านั้น)

[กำหนดระยะเวลาแห่งอสงไขยกัปในวายุสังวัฏฏะ]

ในกัป ๔ นั้น (ระยะเวลา) แต่ (เกิด) มหาเมฆล้ากัปไปจนถึง
ลมพลาญกัปมาค นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง แต่ลมมาคไปจนถึง (เกิด) มหา-
เมฆก่อเกิด นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ แต่ (เกิด) มหาเมฆก่อเกิดไปจนถึง
ความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร์และสุริย์ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ แต่ความ
เกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร์และสุริย์ไปจนถึง (เกิด) มหาเมฆล้ากัปอีก
นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ (รวม) ๔ อสงไขยนี้เป็นมหากัป ๑

ความพินาศด้วยลมและความตั้งขึ้นใหม่ (แห่งพุทธเกษตร)
บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานั้น

[โลกพินาศด้วยอกุศลมูลเป็นเหตุ]

ถามว่า "โลกพินาศไปอย่างนั้น เพราะอะไรเป็นเหตุ" ตอบว่า
"เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ" แท้จริง เมื่ออกุศลมูลทั้งหลายหนาขึ้น
โลกจึงพินาศอย่างนั้น ก็แลโลกนั้น เมื่อระคะหนามากกว่า (อย่างอื่น)
ย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อโทสะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยน้ำ แต่
อาจารย์ลางพวกกล่าวว่า "เมื่อโทสะหนามากกว่า (ย่อพินาศ) ด้วยไฟ
เมื่อระคะหนามากกว่า (ย่อพินาศ) ด้วยน้ำ" เมื่อโมหะหนามากกว่า
ย่อมพินาศด้วยลม*

* เรื่องว่าเมื่ออะไรหนาแล้วโลกย่อมพินาศด้วยอะไรนี้ ท่านไม่ชี้เหตุได้เลย มหาภูิกา
จึงช่วยชี้ไว้ แต่ปาฐะจะตกขาออกไปหรืออย่างไรทราบ เรื่องระคะหนาแล้วโลกพินาศด้วย
ไฟเพราะอะไร ไม่เห็นกล่าวไว้ กล่าวแต่โทสะ ว่าเมื่อโทสะหนาแล้วโลกพินาศด้วย
น้ำกรคนั้นชอบแล้ว เพราะน้ำกรมนั้นมันร้ายเฉียบนัก เหมือนโทสะที่เกิดแรง ๆ นั้นเอง
ส่วนวาทะของเกจิอาจารย์ที่กล่าวแย้ง มีอธิบายว่า โทสะนั้นอุปมาดังศัตรูที่ปรากฏตัว
จึงได้กับไฟ ส่วนระคะเป็นดังศัตรูที่ไม่ปรากฏตัว ได้กันกับน้ำกรคนั้น ท่านว่า "ก็ชอบ
เหมือนกัน" แต่เรื่องโมหะ ท่านไม่พูดเลย.

และเมื่อพินาศอย่างนั้นแล้ว มันพินาศด้วยไฟ ๗ วาระติดต่อกัน
ไป ในวาระที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ (เสียดราวหนึ่ง) พินาศด้วยไฟ
๗ วาระ ในวาระที่ ๘ พินาศด้วยน้ำอีกเล่า...โดยนัยดังนี้ โลกเมื่อ
พินาศอย่างนั้น พินาศด้วยน้ำ ๗ หน ทุกวาระที่ ๘ แล้วพินาศด้วยไฟ
(แถม) อีก ๗ วาระ โดยกาลเท่านั้นเป็นอันล่วงไปถึง ๖๓ กัป ใน
ระหว่าง ๖๓ กัปนั้น ลมซึ่งกันวาระที่จะพินาศด้วยน้ำอันมาถึงเข้าเสียด
(วาระหนึ่ง) แล้วจึงได้ช่องทำลายเหล่าสุภกนิหพรหมผู้มีกำหนดอายุ ๖๔
กัปเต็ม ยังโลกให้พินาศได้

[แก้บาลีที่แสดงอาการระลึก]

ก็แลภิกษุผู้ระลึกได้ตลอดกัป แม้เมื่อระลึกถึงบุพเพนิวาส ในกัป
เหล่านั้น ย่อมระลึกได้หลายสังวัฏกัปก็มี หลายวิวัฏกัปก็มี หลายสังวัฏ
วิวัฏกัปก็มี ระลึกได้ด้วยอาการอย่างไร ? ระลึกโดยนัยพระบาลีว่า
"อมุตุราตี" เป็นอาทิ

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า "อมุตุราตี - ในที่โน้น เราได้เป็น...
แล้ว" ความว่าในสังวัฏกัปโน้น หรือว่าในภพโน้น หรือว่าในกำเนิด

* คือพินาศด้วยไฟ ๗ หน หนละ ๗ วาระ = ๔๙ วาระ พินาศด้วยน้ำหนละ ๑ วาระ =
๗ วาระ พินาศด้วยไฟแถมอีก ๗ วาระ รวม ๔๙ + ๗ + ๗ จึงเป็น ๖๓ วาระ แต่ละวาระ
นั้นนานเป็นกัปทั้งนั้น จึงเป็น ๖๓ กัป

ตามนี้เห็นได้ว่า โลกพินาศด้วยอำนาจราคะ (ไฟ) มากกว่าโทสะ (น้ำ) หลาย
เท่า ทั้งนี้เพราะราคะเกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย มากกว่าโทสะหลายเท่านั่นเอง โมหะ
(ลม) ยิ่งเบาไปกว่าโทสะ ไม่มีวาระของตัว ต้องไปกันเอาวาระของโทสะ (น้ำ) มา
วาระหนึ่ง จึงได้ช่อง แต่ว่าพอได้ช่องก็ทำลายโลกได้มากกว่าใครหมด คือเด่นงานถึงขั้น
สุภกนิหะ ตติยฉานภูมิ ดังกล่าวต่อนั้น.

... ในคติ... ในวิญญานฐิติ... ในสัตตาวาส ... ในสัตตวนิกายโน้น
ตัวเราได้เป็น...แล้ว คำว่า "เอว์นาโม - มีชื่ออย่างนี้" คือชื่อตีสสะ
หรือชื่อปุตตะ (เป็นต้น) คำว่า "เอว์โคตุโต - มีโคตรอย่างนี้"
คือโคตรกัจจายนะ หรือโคตรกัสสปะ (เป็นต้น) สองคำนี้ตรัสโดย
เป็นการระลึกถึงชื่อและโคตรของตน ในอดีตภพแห่งภิกขุโน้น แต่ถ้า
เธอเป็นผู้ใคร่จะระลึกถึง ความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณก็ดี ความเป็นผู้
เลี้ยงชีพอย่างปอน หรืออย่างประณีตก็ดี ความเป็นผู้มากไปด้วยความ
สุข หรือความทุกข์ก็ดี ความเป็นผู้มีอายุสั้นหรืออายุยืนก็ดี ของตนใน
กาลนั้น เธอก็ย่อมระลึกถึงภวะนั้นได้ด้วยเป็นแท้ เพราะเหตุนั้น จึง
ตรัส (ต่อไป) ว่า "เอว์วณฺโณ - มีผิวพรรณอย่างนี้ ฯลฯ เอว-
มายุปริยนฺโต - มีชิตอายุอย่างนี้ "

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า "เอว์วณฺโณ - มีผิวพรรณอย่างนี้" คือ
เป็นคนขาวหรือเป็นคนดำ (เป็นต้น) คำว่า (เอว์มาหาโร - มี
อาหารอย่างนี้" คือกินข้าวสุกแห่งข้าวสาลีที่ปรุงด้วยมังสะ หรือกิน
ผลไม้ที่เป็นไป (คือที่มีอยู่ในท้องถื่นนั้น) (เป็นต้น) คำว่า "เอว์
สุขทุกขปฏิถเวที - เสวยสุขทุกข์อย่างนี้ " คือเสวยสุขและทุกข์อันเป็น
ไปทางกาย และทางใจ หรือมีชนิดต่าง ๆ เช่น สามิส และนิรามิส
โดยอเนกประการ คำว่า "เอว์มายุปริยนฺโต - มีชิตอายุอย่างนี้"
คือมีชิตอายุประมาณ ๑๐๐ ปี หรือว่ามีชิตอายุถึง ๘๔,๐๐๐ กัป อย่างนี้

* ศัพท์ปวัตตผล เทียบกับศัพท์ปวัตตมังสะ - เนื้อที่มีอยู่ในท้องตลาด (คู่กับอุทิส -
มังสะ - เนื้อที่เขาเชือดเจาะจงภิกขุ)

(เป็นต้น) ชื่อว่า "โส ตโต จูโต อมุตฺร อุทฺปาที - เรานั้น
จุดจากที่นั่นแล้วเกิดในที่โน้น " ความว่า อนึ่ง เรานั้นจุดจากภพหรือ
จากกำเนิด จากคติ จากวิญญานฐิติ จากสัตตาวาส จากสัตนิกายนั้น
แล้ว (ไป) เกิดในภพหรือในกำเนิด ในคติ ในวิญญานฐิติ ใน
สัตตาวาส ในสัตนิกาย ชื่อโน้น คำว่า "ตตฺรปาที - แม่ในที่นั้น
เราได้เป็น...แล้ว " ความว่า ต่อมาแม่ในภพหรือในกำเนิด ในคติ
ในวิญญานฐิติ ในสัตตาวาส ในสัตนิกายนั้น เราก็ได้เป็น.. อีกเล่า
คำว่า "เอวฺนาโม - มีชื่ออย่างนี้ " เป็นต้น (ต่อไปนี้) ก็มีนัยดัง
กล่าวแล้วนั้นแล

อนึ่ง เพราะเหตุที่คำว่า "อมุตฺรปาที - ในที่โน้นเราได้เป็น...แล้ว"
นี้ ตรัสหมายเอาความระลึกได้เท่าที่ต้องการ แห่งภิกษุณฺ์ผู้ขึ้น (สู่
บุพเพนิวาสย้อนขึ้นไป) โดยลำดับ คำว่า "โส ตโต จูโต -
เรานั้นจุดจากที่นั่น" ตรัสหมายเอาความพิจารณา (บุพเพนิวาสที่ระลึก
ได้แล้ว) ของเธอผู้ (ระลึก) ย้อนกลับมา เพราะเหตุนี้ คำว่า
"อมุตฺร อุทฺปาที - เกิดในที่โน้น " นี้ พึงทราบว่ ตรัสหมายถึงที่เกิด
ของเธอ ถัดความเกิดในอิธภพ ที่ตรัสในบทว่า "อิธูปฺปนุโน" นี้
ขึ้นไปนั่นเอง ส่วนคำว่า "ตตฺรปาที - แม่ในที่นั้น" เราก็ได้เป็นต้น
ในที่เกิดของเธอ ภายในการอุปบัติ (ครั้ง) นี้ในภพนั้น คำว่า "โส
ตโต จูโต อิธูปฺปนุโน - เรานั้นจุดจากที่นั่น (มา) เกิดในที่นี้" ความ
ว่า เรานั้นเคลื่อนจากที่นั่น คือจากที่เกิดถัดขึ้นไป แล้ว (มา) เกิด

ในที่นี้ คือในตระกูลกษัตริย์ หรือตระกูลพราหมณ์ชื่อนั้น (เป็นต้น)

คำว่า อิติ คือ เอว (แปลว่า) โดยประการดังกล่าวมานี้) คำว่า "สาการ์ สอุทุเทถ์ - (ซึ่งบุพเพนิวาส) พร้อมทั้งอาการพร้อมทั้งอุเทศ" อธิบายว่า (ซึ่งบุพเพนิวาส) นับว่าพร้อมทั้งอุเทศ ก็ด้วยอำนาจชื่อ และโคตร นับว่าพร้อมทั้งอาการก็ด้วยอำนาจเครื่องปรากฏอื่น ๆ มี ผิพรรณเป็นอาทิ จริงอยู่ โดยชื่อและโคตร สัตว์ (คนเรานี้) เขา จึงชี้ตัวได้ว่า "นายติสสะ กัสสปะ (โคตร)" เป็นต้น โดยประการ อื่น ๆ มีผิพรรณเป็นอาทิ เขาจึงรู้จักต่างกันว่า (คนดำ คนขาว" (เป็นต้น) เพราะฉะนั้น ชื่อและโคตรจึงเป็นอุเทศ (เครื่องชี้ตัว) ประการนอกนี้เป็นอาการ (สภาพร่างกาย) คำว่า "อเนกวิหิต์ ปุพเพ- นิวาส์ อนุสูตรติ - ระลึกบุพเพนิวาสได้หลายอย่าง" นี้ มีอรรถตั้งอยู่ แล้วแล.

บุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา จบ

จุดอุปาทานกถา

พรรณนาความ ในเรื่องความรู้ในจิตและอุปาท แห่งสัตว์ทั้งหลาย พึงทราบ (ดังต่อไปนี้)

[แก้บรรดาทีจุดอุปาทาน]

คำว่า "เพื่อจุดอุปาทาน" คือ เพื่อความรู้ในจิตและในอุปาท มีอธิบายว่า "ความเคลื่อนไป และความเกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันพระโยคาวจรรู้ได้ด้วยญาณอันใด เพื่อญาณอันนั้น คือเพื่อทิพจักขุ-ญาณ" คำว่า "นำจิตมุ่งไป น้อมจิตไปเฉพาะ" คำว่า "โธ" คือภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไปได้ทำมาแล้วนั้น ส่วนในคำทั้งหลาย มีคำว่า "ทิพเพน-เป็นทิพย์" เป็นต้น (มีพรรณนาความดังนี้)

[ทิพจักขุ]

จักขุชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ จริงอยู่ ประสาทจักขุของเทวดาทั้งหลาย เป็นธรรมชาติเกิดด้วยกรรมเป็นสุจริต โทษทั้งหลายมี น้ำดี เสมหะ และเลือด เป็นต้น ไม่ชัดเจน สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากโทษเครื่องขุ่นมัว จึงเป็นทิพย์ แม้ญาณจักขุอันเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนานี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ (นัยหนึ่ง) ชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะได้มาเฉพาะ ด้วยอำนาจทิพวิหาร (คือ

* ดูเชิงอรรถ ๒ หน้าต้นอภิธานิเทศ

ฉานที่เป็นบาท) และเพราะอิงอาศัยทิพยวิหารของตน* (คืออาศัยทิพยวิหารเป็นนิสสยปัจจัย) บ้าง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะมีแสงสว่างใหญ่* เหตุกำหนดอาโลกกสิณ (ได้มา) บ้าง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะความมืดไปใหญ่* เหตุเห็นรูปอันอยู่ในที่ (กำบัง) มีที่นอกฝาเป็นต้นได้บ้าง คำว่า "ทิพพ" ทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงทราบ (อรรถ) ตามแนวคัมภีร์ศัพทศาสตร์นั้นเถิด

ญาณนั้นชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่าเห็น ๔ อย่าง ชื่อว่าจักขุ เพราะเป็นดังตา เหตุทำกิจของตา (คือเห็น)

(ญาณ) จักขุนั้น จัดว่าหมดจด เพราะเป็นเหตุแห่งทิวฐิวิสุทธิ ด้วยการเห็นทั้งจุดและอุปบาท เพราะว่าบุคคลใดเห็นแต่จุดอย่างเดียว ไม่เห็นอุปบาท บุคคลนั้นย่อมยึดอุจเฉททิวฐิ (ความเห็นว่างขาดสูญ) บุคคลใดเห็นแต่อุปบาทข้างเดียว ไม่เห็นจุด บุคคลนั้นย่อมยึดสัสสตาทิวฐิ (ความเห็นว่างเพียง) ในเพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่

๑. อุตตนา เข้าใจคลาดเคลื่อน เพราะไม่มีที่จ้อง ส่วนฉานนี้ท่านกล่าวมาหนึ่งแล้ว ตอนแก้ทิพโสธ (หน้า ๒๔๕) ที่นั่นเป็น อุตตโน เข้าความดี ดังที่แปลไว้ ด้วยเหตุนี้ จึงแก้เป็น อุตตโน

๒. มหาภูติกว่า แม้แสงสว่างใหญ่ก็เรียกว่า ทิพย์ ได้ในคำว่า "ทิพพมิตฺ พุยมหวิมานนี้สว่าง?"

๓. มหาภูติกาคิดผิด มหาภูติกแก้เป็น มหนิยคมมตฺตา วิมุหฺยนิยปฺกวัตติตตฺตา - เพราะมีความไปน่าบูชา คือเพราะเป็นไปอย่างน่าพิศวง

๔. เป็นอันว่ารู้กับเห็นนั้นอันเดียวกัน เพราะเหตุฉนั้น ญาณทัสสนะ จึงแปลว่า ความรู้ ความเห็น (ไม่ใช่แปลว่าเห็นด้วยญาณ)

๕. นวสตุตปาตุภาวสสุตทิวฐิ ขอบกล! ท่านแสดงเหตุแห่งสัสสตทิวฐิไว้ในตัวด้วยเสร็จ แต่อุจเฉททิวฐิ ท่านมิได้แสดงเหตุอะไรไว้ มหาภูติกเลยต้องช่วยแสดงว่า "เพราะไม่เห็นความเกิดต่อไป จึงเห็นว่างขาดสูญเท่านั้น"

ส่วนบุคคลใดเห็นทั้งสองทางนั้น บุคคลนั้น เพราะเหตุที่ล่วงเสียซึ่ง
ความเห็น (ผิด) ไปนั้นได้ทั้งสอง ความเห็นนั้นของเขาจึงเป็นเหตุ
แห่งทิวฏฐิวิสุทธิ อันภิกษุพุทธบุตรทั้งหลายย่อมเห็นจุดและอุปบาทนั้น
ได้ทั้งสองเป็นแท้ เพราะเหตุนี้ จึงว่า "(ญาณ) จักขุนั้นจัดว่าหมด
จด เพราะเป็นเหตุแห่งทิวฏฐิวิสุทธิ ด้วยการเห็นทั้งจุดและอุปบาท"
ดังนี้ (ญาณ) จักขุนั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า ล่วงจักขุของมนุษย์
เพราะเห็นรูปได้โดยอุปจารของมนุษย์ไป หรือชื่อว่าล่วงจักขุของมนุษย์
เพราะล่าตาเนื้อที่เป็นของมนุษย์ (ความแห่งบาลีตอนนี้ก็ว่า เห็น)
ด้วยจักขุทิพย์ อันหมดจดล่วงจักขุของมนุษย์ (ดังอรรถาธิบายมา) นั้น
คำว่า "ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย" คือมองเห็นสัตว์ทั้งหลาย ราว
กะเห็นด้วยตาเนื้อของมนุษย์ ในสองคำว่า "จวมานะ อุปปชชมานะ
-ที่กำลังจุด กำลังอุปบัติ" นั้น มีอรรถาธิบายว่า ในขณะที่จุดก็ดี ใน
ขณะอุปบัติก็ดี ไม่อาจเห็น (แม้) ด้วยทิพยจักขุ แต่สัตว์เหล่าใดใกล้
จะจุด กล่าวได้ว่าจักจุดบัดนี้ละ สัตว์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ประสงค์เอาว่ากำลังจุด และสัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว กล่าวได้ว่า
๑. ปาฐะโนมหาภูติกาลิจิตไวมิเอวคัพพที่ ปสฺสนนฺติ ดังนี้ "พุทธบุตฺตา ปสฺสนนฺติเยว"
แล้วบอกไว้ด้วยว่า เอวคัพพที่นั้นเป็นอวชาณะในบทหลัง ไม่เป็นอวชาณะในบทหน้า
๒. มหาภูทิกาชวชีเหตุว่า ไม่อาจเห็นแม้ด้วยทิพยจักขุญาณ เพราะขณะเป็นระยะสั้นนิด
เดียว และเพราะรูปของสัตว์กลางเหล่าเป็นของละเอียดนัก อนึ่ง รูปปรมาณของทิพยจักขุเป็น
ปัจจุบัน และรูปปรมาณนั้นเป็นปุเรชาติปัจจย ความเป็นไปแห่งมหัคคธรรมเหล่า ที่จะเว้น
อาวัชณะและบริกรรมเสียมามีไม่ อีกทั้งรูปเมื่อขณะเกิดขึ้นหรือเมื่อขณะดับ หากอาจเป็น
อาร์มมณปัจจยได้ไม่ เพราะฉะนั้น รูปในขณะที่จุดและอุปบาท จึงไม่อาจเห็นได้ด้วยทิพย-
จักขุ

เกิดเดี๋ยวนี้ละ* สัตว์เหล่านั้น ทรงประสงค์เอวากำลังอุปบัติ ด้วย
บททั้งสองนั้น* พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความว่า "ภิกษุณฺณํ ย่อม
เห็นสองทั้งหลายที่กำลังจตุติ และกำลังอุปบัติอย่าง (ที่ทรงประสงค์เอา)
นั้น"

คำว่า "หิเน - เลว" คือที่เขาเหยียดหยามดูหมิ่นถ่มถุยแคลน ด้วย
อำนาจแห่งฐานะมีชาติตระกูล และ โภคะเป็นต้น ที่นับว่าเลว เพราะ
ประกอบด้วยผลแห่งโมหะ คำว่า "ปณฺเฑ - ประณีต" คือที่ตรงกัน
ข้ามกับเลว เพราะประกอบด้วยผลแห่งอโมหะ คำว่า "สุวณฺเณ -
ผิวพรรณงาม" คือประกอบด้วยผลแห่งโทสะ คำว่า "ทุพฺพณฺเณ -
มีผิวพรรณทราม" คือกอบด้วยผิวพรรณไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่
ไม่น่าชอบใจ เพราะประกอบด้วยผลแห่งโทสะ หมายความว่า มีรูป
ไม่งาม มีรูปน่าเกลียด* คำว่า "สุกเต - ได้ดี" คือสุคติ หรือ
เป็นผู้มั่งมีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยผลแห่งอโลภะ คำว่า
ทุกฺคเต - ตกยาก" คือถึงทุกติ หรือขัดสนอึดขัดข้าวน้ำ เพราะ

๑. สมฺปติ นิพฺพตฺตา จ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น... นิพฺพตฺตาติ (ไม่ใช่ จ)
เพราะประโยคทั้งสอง (แก้จมานานาประโยคหนึ่ง แก้อุปฺชฆมานาประโยคหนึ่ง) ต้อง
เสมอกัน ประโยคหน้า เข อาสุณฺนจอตการ อิทานิ จวิสุสนฺตฺติ เต จมานานา นี้เรียบริ้อย
เป็นตัวอย่างอยู่ ประโยคหลังก็ควรเป็นรูปเดียวกัน คือ เข จ คหิตฺปฏฺฐิสฺนฺธิกา สมฺปติ
นิพฺพตฺตาติ เต อุปฺชฆมานา ในที่นี้แปลตามเห็นว่าถูก

๒. เต นี้ก็เข้าใจว่าพิรุช ที่ถูกจะเป็น เตน ตามรูปประโยค ในที่นี้แปลตามที่เข้าใจ
ว่าถูก

๓. แปลตามฉบับหม่าที่เป็นอนภิรุเป วิรุเป ซึ่งน่าจะถูกว่า

ประกอบด้วยผลแห่งโลภะ คำว่า "ยถากัมมุปกฺ" - เข้าถึง (คติ) ตามกรรม" คือกรรมใด ๆ ที่ตนก่อไว้ เข้าถึง (คติ) ตามกรรมนั้น ๆ

[ยถากัมมุปกฺญาณ]

ในบทเหล่านั้น กิจแห่งทิพยจักขุ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยบททั้งหลายข้างต้น มีบทว่า "จวมาน" เป็นต้น ส่วนกิจแห่งยถากัมมุปกฺญาณ (ความรู้ว่าสัตว์เข้าถึงคติตามกรรมของตน) ตรัสด้วยบท (ยถากัมมุปกฺ) นี้ และ (ความต่อไป) นี้ เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งญาณนั้น

ภิกษุในพระศาสนานี้ ขยายอาโลกกสิณ (ลง) ไปเบื้องล่าง มุ่งหน้าสู่นรก ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่ในนรก ที่กำลังเสวยทุกข์หนัก ความเห็นนั้นเป็นกิจแห่งทิพยจักขุเท่านั้น ภิกษุนั้นทำในใจอย่างนี้ (ต่อไป) ว่า "สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรเล่าหนอ จึงได้เสวยทุกข์นั้น" ลำดับนั้น ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ จึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นว่า "(สัตว์เหล่านั้น) ทำกรรมชื่อนี้..." นัยเดียวกันนั้น ภิกษุขยายอาโลกกสิณ (ขึ้น) ไปเบื้องบน มุ่งหน้าสู่เทวโลก ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายที่กำลังเสวยมหาสมบัติอยู่ในทิพยสถาน มีนันทวัน มีสสกัน และปารุสกวันเป็นอาทิ แม้ความเห็นนั้นก็กิจแห่งทิพยจักขุนั้นเอง เธอทำในใจอย่างนี้ (ต่อไป) ว่า "สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอ จึงได้

* ปาฐะพิมพีไว้ว่า ตํ กมฺมารมฺมณํ ฅาณํ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นศัพท์สมาสว่า ตํกมฺมารมฺมณํ... เพราะความที่ควรจะเป็นนั้นว่า "ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ ไม่ใช่ "ญาณอันมีกรรมเป็นอารมณ์นั้น" มหาภูติกาก็ตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า ตํ นิรยลํตุนิยํ กมฺมํ อารมฺมณํ เอกสฺสชาติ ตํกมฺมารมฺมณํ

เสวยสมบัตินั้น " ลำดับนั้น ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ จึงเกิดขึ้นแก่เธอว่า "(สัตว์เหล่านั้น) ทำกรรมชื่อนี้..." ความรู้นี้ชื่อ ยถากัมมุปคญาณ อันบริกรรมแผนกหนึ่งแห่งญาณนี้หาไม่ และ (บริกรรมแผนกหนึ่ง) แห่งญาณนี้ (ไม่มี) จันใด แม่ (บริกรรมแผนกหนึ่ง) แห่งอนาคตตั้งญาณ (ก็ไม่มี) จันนั้น เพราะญาณอันมีทิพยจักขุเป็นบาท (คือเป็นพื้นฐาน) ทั้งหลายนั่นเอง ก็ย่อมสำเร็จมาพร้อมกับทิพยจักขุญาณนี้แล

[ทุจริต]

ในบททั้งหลายมีบทว่า "กายทุจจริตเตน - ด้วยกามทุจจริต" เป็นต้น มีพรรณนาความว่า "ความประพฤติชั่ว หรือความประพฤติเสีย เพราะเป็นความประพฤติที่นำไปด้วยอำนาจกิเลส เหตุนั้นจึงชื่อทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยกาย หรือความประพฤติชั่วอันเกิดขึ้นทางกาย เหตุนั้นจึงชื่อกายทุจจริต" นับแม้ใน (สอง) บทนอกนี้ ก็คัจฉานี้ บทว่า "สมนุสาคตา - มาตามพร้อม" คือ สมมุติภูตา - เป็นผู้ประกบไปด้วย

[อริยอุปวาท]

ชื่อว่า "อริยาน์ อุปวาทกา - ผู้ว่าร้ายพระอริยะทั้งหลาย" ความ

* ที่ว่าบริกรรมแผนกหนึ่งแห่งญาณนี้หาไม่นั้น อ่านมหาภูติกาคาดเหมือนท่านอธิบายว่า ไม่มีแผนกหนึ่งต่างหากจากทิพยจักขุญาณ คือไม่ต้องดำเนินกรรมวิธีตั้งบริกรรม เพื่อญาณนี้โดยเฉพาะเป็นแผนกหนึ่งขึ้นใหม่เท่านั้น หาใช่ว่าไม่มีบริกรรมเสียเลยไม่ เพราะมนสิกโรติ - ทำในใจ นั่นก็คือบริกรรมด้วยใครจะรู้กรรมของสัตว์เหล่านั้นเอง ทั้งนี้ก็เพราะญาณนี้ (และอนาคตตั้งญาณด้วย) เกิดเนื่องกับทิพยจักขุญาณ ถ้ายังไม่ทิพยจักขุญาณก่อนแล้ว ก็หาอาจทำให้ญาณนี้เกิดได้ไม่ จึงว่าญาณนี้มีทิพยจักขุญาณเป็นบาท

ว่า เป็นผู้มุ่งความเสื่อมเสีย ว่าร้ายเอา อธิบายว่าตัวเอง ดีโทษเอา ซึ่งพระอริยะทั้งหลาย คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธ และพระสาวกทั้งหลาย โดยที่สุด แม้พระโศดาบันคฤหัสถ์ ด้วยอันติวัตตุก็ตาม ด้วยการลบล้างคุณก็ตาม ในอาการสองอย่างนั้น ผู้กล่าวว่า "สมณธรรมของบุคคลเหล่านี้ไม่มี บุคคลเหล่านั้นไม่เป็นสมณ" ดังนี้ พึงทราบว่า "ว่าร้ายด้วยอันติวัตตุ" ผู้กล่าวคำ (ไม่จริง) เป็นต้นว่า "ฉานก็ดี วิโมกขก็ดี มรรคก็ดี ผลก็ดี ของบุคคลเหล่านี้ไม่มี" ดังนี้ พึงทราบว่า "ว่าร้ายโดยมุ่งลบล้างคุณ" ก็แลบุคคล (ผู้ว่าร้าย) นั้น รู้อยู่ (ว่าท่านเป็นพระอริยะ) ยังว่าร้าย (ท่าน) ก็ตาม ไม่รู้ (ว่าท่านเป็นพระอริยะ) ว่าร้ายท่านไปก็ตามก็คงเป็นอริยปวาททั้งสองสถาน" เดียวกันอนันตริยกรรม แต่ยังเป็นเสตกัจฉา (พอเยียวยาได้) เพื่อให้อริยปวาทกรรมนั้นชัดเจนขึ้น ยัณจิตพิทราบบเรื่อง (ต่อไป) นี้

[เรื่องภิกษุหนุ่มว่าร้ายพระอริยะ]

เล่ากันว่า พระเถระรูปหนึ่ง และภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง ไปบิณฑบาต

๑. คำว่าอันติวัตตุ เป็นโวหารทรงพระวินัย แปลว่า เรื่องอันถึงที่สุด คือเรื่องที่ทำให้ถึงขาดการความเป็นสมณะทีเดียว อันได้แก่ วัตตุปาราชิก ในกรณีอริยปวาทนี้ ไปว่าพระอริยะว่าท่านไม่มีสมณธรรม ไม่เป็นสมณะ ก็เท่ากับว่าท่านเป็นปาราชิกเหมือนกัน
๒. มหาฐีกาว่า รู้หรือไม่รู้ไม่เป็นประมาณ ความเป็นพระอริยะเท่านั้นเป็นสำคัญ แต่อาจารย์กลางพวกกล่าวว่า เมื่อไม่รู้ว่าท่านเป็นอริยะ สำหรับผู้ไม่มีจิตคิดร้ายต่อท่าน เป็นต่อพูดไปว่าท่านไม่มีอริยคุณ ก็ไม่เป็นการลบล้างคุณ เพราะฉะนั้น อริยปวาทก็ไม่ไม่มี (?)
๓. เป็นเสตกัจฉาด้วยการขอมาได้ แต่อันตริยกรรมเป็น อเตกัจฉา (เยียวยาไม่ได้) ด้วยประการทั้งปวง

ในหมู่บ้านแห่งใดแห่งหนึ่ง ท่านทั้งสองนั้นได้ยากยิ่งร้อนประมาณ
กระบวยหนึ่ง ในเรือนหลักแรกที่เดียว พอลมในท้องของพระเถระ
เสียดขึ้น ท่านจึงคิดว่า "ยากนี้ เป็นของสัปปายะสำหรับเราเราจะ
ดื่มมันเสียแต่เวลามันยังไม่เย็นเกิด " ดังนี้แล้ว ท่านจึงนั่งลงที่ท่อนไม้
ซึ่งคนทั้งหลายนำมาเพื่อ (จะทำ) ธรณีประตุ แล้วดื่ม (ยากนั้น)
ข้างฝ่ายอีกรูปหนึ่ง รังเกียจท่าน (ที่นั่งลงจันกลางหมู่บ้านเช่นนั้น)
ก็ว่าเอาว่า "คนแก่ หิวจัดเต็มที (ละซี) จึงได้ทำความขายน้ำถึง
เราด้วย " พระเถระเที่ยว (บิณฑบาต) หมู่บ้าน แล้ว (กลับ) ไป
ถึงวิหาร จึงพูดกะภิกษุหนุ่มว่า "ที่ฟังในพระศาสนานี้ของเขามีอยู่หรือ
อาวุโส" ภิกษุหนุ่มบอกว่า "มีขอรับ กระผมเป็นโสดาบัน" พระ-
เถระจึงว่า "อาวุโส ถ้ากระนั้นเธออย่าได้ทำความพยายามเพื่อมรรค
เบื้องสูง (ต่อไป) เลย" ภิกษุหนุ่มถามว่า "เพราะเหตุอะไร ขอรับ"
พระเถระบอกว่า "พระชีณาสพ ถูกเธอว่าร้ายเอาแล้ว "ภิกษุหนุ่ม
รูปนั้น (จึงได้สำนึก) ขอมมาท่าน ด้วยการขอมมานั้น กรรมของ
เธอนั้นจึงได้ (กลับ) เป็นปกติ

* เรื่องที่เล่านี้มีปัญหาหลายอย่าง เช่นว่า

ก. คำที่ภิกษุหนุ่มว่าพระเถระนั้น เป็นอริยูปวาทโดยสถานไหน ทางอันติมวัตถุนั้น
ไม่ใช่แน่ แต่ทางคุณปริชณะก็ไม่ชัดเจน อริยคุณที่ให้ตัวอย่างไว้นั้น หมายถึงคุณพิเศษ
ที่เป็นอุตตริมนุสสรธรรม แต่ในเรื่องนี้ไม่ได้ว่าถึงเช่นนั้น คำที่ว่านั้นเมื่อสรุปเป็นคำไทย ๆ
ก็คงจะว่า "คนแก่หน้าไม่อายุ " เท่านั้นเอง จัดเป็นคำคุณปริชณะได้หรือไม่ ?

ข. ภิกษุหนุ่มรูปนั้น ถ้าท่านเป็นผู้ปฏิบัติจนเป็นพระโสดาบัน (ตามที่ท่านเปิดเผย
เอง) แล้ว ท่านน่าจะหยั่งทราบได้ว่าพระเถระนั้นมีภูมิธรรมสูงกว่าท่าน ซึ่งท่านน่าจะ
เคารพ แต่ที่ท่านกล่าววาจาเอาพระเถระเช่นนั้น ส่อว่าไม่เคารพ พระโสดาบันเป็นพระ
อริยะ กลับไปทำอริยูปวาทเสียเอง อย่างไรอยู่ ฯลฯ

รวมความว่า ตามที่ท่านบอกว่าเล่าเรื่อง เพื่อให้เป็นอริยูปวาทกรรมชัดเจนขึ้นนั้น
การตรงกันข้ามเสียแล้ว คือฟังเล่าแล้วกลับเกิดความพินเฝ้าต่าง ๆ ดังนี้

[วิธีขอขมา]

เพราะฉะนั้น แม้นผู้ใดอื่นว่าร้ายพระอริยะเจ้า ผู้ที่นั่นพึงไป (หา
ท่าน) ถ้าท่านเป็นผู้อ่อน (พรรษา) กว่าตน ก็นั่งกระโหรง (ไม่ต้อง
ไหว้) ขอขมา (ด้วยคำ) ว่า **อหิ อายสมนต อิทลยจิตตญจ อวจ
ตมฺเม ขมาหิ** -ฉันได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่าน ขอท่านจงอดโทษนั้นแก่
ฉันด้วยเถิด" ถ้าท่านเป็นผู้แก่พรรษากว่า ก็พึงไหว้ (ท่าน) นั่ง
กระโหรงประคองอัญชลี ขอขมา (ด้วยคำ) ว่า "อหิ ภนฺเต ตมฺเห
อิทลยจิตตญจ อวจ ตมฺเม ขมถ - ท่านเจ้าข้า กระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ
กะท่าน ขอท่านโปรดอดโทษนั้นแก่พระผมด้วยเถิด"

ถ้าแม้นท่านหลีกไปสู่ทิศ (คือไปที่อื่น) เสียแล้ว พึงไปเองหรือ
ส่งศิษย์มีสัททวิหาริกเป็นต้นไปขอขมา (ท่าน) แต่ถ้าไม่อาจไป (เอง)
ทั้งไม่อาจส่ง (ใคร ๆ) ไปด้วยไซ้ ฤกษุเหล่าใดอยู่ในวิหาร (เดียว
กันกับตน) นั้น พึงไปหาฤกษุเหล่านั้น ถ้าเธอทั้งหลายเป็นผู้อ่อน
พรรษากว่า ก็นั่งกระโหรง (ไม่ต้องไหว้) ถ้าเธอทั้งหลายเป็นผู้แก่
พรรษากว่า ก็ปฏิบัติโดยนัยแห่งวัตรที่พึงทำในท่านผู้แก่พรรษาดังกล่าว
แล้วนั้นแล แล้วกล่าวขอขมาว่า "**อหิ ภนฺเต อสุกฺกึ นาม อายสมนต
อิทลยจิตตญจ อวจ ขมตฺ มา โส อาสุมา** - ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าได้
กล่าวคำนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น ขอท่านผู้มีอายุนั้น จงอดโทษแก่

* ปาฐะตรงนี้พิมพ์ไว้เป็น วุฑฒตโร ถัดไปประโยคหลังเป็น นวคตโร เข้าใจว่าลิจิต
ไว้ไขกันไป เพราะความข้างหลังไม่สมกัน ในที่นี้ได้แก้บทประโยคหน้าเป็น นวคตโร
ในประโยคหลังเป็น วุฑฒตโร ดังที่แล้วไว้

ข้าพเจ้าด้วยเถิด " แม้เมื่อไม่ได้ขอมาต่อหน้า (ท่าน) ก็พึงทำวัตร
นั้นเหมือนกัน

ถ้าพระอริยะนั้นเป็นเอกจาริกภิกขุ (ภิกษุผู้จาริกไปผู้เดียว) สถานที่
ที่อยู่ของท่านไม่มีใครรู้ สถานที่ไปของท่านเล่าก็ไม่ปรากฏไชร์ ก็พึง
ไปหาภิกษุที่เป็นบัณฑิตรูปหนึ่ง แล้วบอก (ปริกษาท่าน) ว่า "ท่าน
ขอรับ กระผมได้กล่าวถึงท่าน กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น วิปถีสาร (เกิด
มีแก่กระผมทุกทีที่ระลึกถึงท่าน กระผมทำอย่างไร (ดี)" ภิกษุ
บัณฑิตนั้นจะกล่าวว่ "ท่านอย่าคิดไปเลย พระเถระจะยอมอดโทษให้แก่
ท่าน ท่านจงทำจิตให้ระงับเถิด " ฝ่ายเธอก็พึงบ้่างหน้าต่อทิศทางที่
พระอริยะไป ประคองอัฐชลีกล่าว (ขึ้น) ว่า "ขมตุ" - ขอพระเถระ
นั้นขงอดโทษเถิด"

ถ้าพระอริยะนั้นเป็นผู้ปรินิพพานเสียแล้ว เธอพึงไป (ให้) ถึง
ที่ที่นับว่าเป็นเตียงที่ท่านปรินิพพาน^๑ กระทั่งถึงป่าช้าผิติดิบดี ขอขมา
๑. อขมนเต ในมหาฎีกาเป็น อขมาเปนเต แล้วบอกไว้ว่าปาฐะเป็น อขมนเต ก็มี
เห็นว่า อขมาเปนเต นั้นแหละถูกต้อง เพราะข้างคั้นเป็น ขมาเปติ ขมาเปตพุโพ ขมา-
เปตพุพิ มาเป็นแถว

การขอขมานี้ ภาษาไขว้เขวกันอยู่ ภาษาไทยว่า "ขอขมา" นั้น อาจฟังเป็นว่าเรา
ไปขมาท่าน แต่ที่จริงเป็นคำสมาส พุคเต็มว่า "ขอให้ท่านขมา" คือขอให้ท่านอดโทษ ให้
ตรงกับภาษาบาลีว่า ขมาปน - ยังท่านให้ออดโทษนั้นแหละ ในที่นี้แปลดัดเป็นสำนวนไทย
ว่า ขอขมา.

๒. ปรีนิพพุตมณญฐานัน มหาฎีกาว่า หมายถึง "ปฐาครณฐานัน - ที่ท่านทำการบูชา
(ถึงท่าน)" จะอธิบายว่าอย่างไร น่าจะอธิบายว่า พระอรหันต์มิได้ปรินิพพานบนเตียง
ไปทุกองค์ อนึ่ง แม้มีเตียง ล่วงกาลนานไปเตียงก็ผุพังไป เขาก็ทำที่สังเขปว่าเป็นที่
ปรินิพพานของท่านขึ้นไว้ เป็นที่บูชาถึงท่าน ท่านองพระแท่นดงรังของเรานั้นกระมัง (?)

(ท่าน) เกิด*

เมื่อได้ทำ (การขอขมา) เสียได้อย่างนี้แล้ว กรรมนั้นก็ไม่ใช่
สักการณ์ ไม่เป็นมัจฉาการณ์เลย (กลับ) เป็นปกติเท่านั้นเองแล

[มิจฉาทิฎฐิ]

บทว่า "ผู้มีความเห็นผิด" คือผู้มีความเห็นวิปริต (ผิดคลอง
ธรรม) บทว่า "ผู้มีกรรมสมาทานด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ" ความว่า
ผู้มีกรรมต่างอย่างที้อเอาด้วยอำนาจความเห็นผิด ซึ่งเป็นผู้ที่ชักชวน
คนอื่น ๆ ในกรรมทั้งหลายมีกายกรรมเป็นต้น ที่มีความเห็นผิดเป็น
มูลด้วย

ก็แล ในอริยุปวาทและมิจฉาทิฎฐินี้ แม้เมื่ออริยุปวาท เป็นอัน
สงเคราะห์ (รวม) เอาไว้แล้วด้วยศัพท์คือวจิฑุจริต และมิจฉาทิฎฐิ
เล่า ก็เป็นอันสงเคราะห์เอาไว้แล้วด้วยศัพท์คือมโนฑุจริตก็ดี (แต่)
การตรัสสองบทนี้อีก บัณฑิตทราบ ว่า เพื่อทรงแสดงความที่อริยุป-
วาท และมิจฉาทิฎฐินั้นมีโทษมาก อันอริยุปวาท (นั้น) จัดว่ามี
โทษมากจริง เพราะเป็นโทษเมื่อนั้นตรัยกรรมทีเดียว จริงอยู่ แม้
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "คูกรสารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อม
ด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา" พึงยังอรหัตผลให้

๑. ประโยคนี้มี คนตฺวา ซ้อนกัน ศัพท์ข้างหน้า น่าจะเกิน ในที่นี้แปลอย่างตัดศัพท์หน้า
ออกก็คงได้ความดี

ที่กล่าวถึงป่าช้าฝิบนั้น หมายความว่า หากศพท่านเขานำไปทิ้งไว้ที่ป่าช้าฝิบ ก็
พึงอุตสาหะไปกราบที่ศพท่านให้จงได้ อย่าได้รังเกียจเลย เช่นนั้นกระมัง (?)

๒. มหาภูติกวาท ตรีศหมายถึงผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

สำเร็จได้ในทิฐฐธรรมนี้แน่ อุปมาฉันใด อุปไมยนี้ก็ฉันนั้น สาริบุตร
เรากล่าวว่า บุคคลไม่เลิกคำพูดอันนั้น ไม่ละความคิดอันนั้น ไม่สละ
ทั้งความเห็นอันนั้น เสียแล้ว ย่อมเป็นผู้ถูกเก็บไว้ในนรก คุณถูกเขานำ
(ตัว) ไปเก็บไว้จะนั้น" อนึ่ง โทษอื่นที่ชื่อว่ามิโทษมากกว่ามิจฉา
ทิฐฐิหาไม่มี ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย เรา
ไม่เห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่ง ซึ่งมีโทษมากยิ่งอย่างนี้ เหมือนดังมิจฉา-
ทิฐฐินี้เลย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฐฐิเป็นอย่างยิ่ง"
ดังนี้

[อธิบาย ทศติ วินิบาท นิระยะ]

คำว่า "เพราะความแตกไปแห่งกาย" คือเพราะความสละไป
แห่งอุปาทินนขันธ (ขันธที่วิญญาณครอง) คำว่า "เบื้องหน้าแต่
ตายไป" คือในการถือเอาขันธที่เกิด (ใหม่) ในลำดับแห่งอุปาทินน-
ขันธ (ที่สละไป) นั้น หรือนัยหนึ่งคำว่า "เพราะความแตกไปแห่ง
กาย" คือเพราะความขาดไปแห่งชีวิตนทริย์ คำว่า "เบื้องหน้าแต่
ตายไป" คือต่อจากจตุตจิตไป

คำว่า "อธิบาย" ดังนี้เป็นต้น ทุกคำเป็นโวพจน์ของคำนิระยะนั่นเอง

จริงอยู่ นิระยะ จัดเป็นอธิบาย เพราะปราศจากอายะ ที่รู้กันว่าบุญ
อันเป็นเหตุแห่งสรรค์และนิพพาน หรือว่าเพราะความไม่มีแห่งอายะ

๑. หมายถึงคำพูด และความคิดเห็นที่เป็นอริยุปวาย

๒. ม. มุ ๑๒/๑๔๕

๓. อัง. เอก. ๒๐/๔๔.

(แดนมา) แห่งความสุขทั้งหลาย

นิริยะ จัดเป็นทุกติ เพราะเป็นคติ คือเป็นที่อาศัยไปแห่งทุกข์
นัยหนึ่ง จัดเป็นทุกติ เพราะเป็นคติอันเกิดด้วยกรรมที่ชื่อว่าชั่ว เพราะ
เป็นกรรมมากไปด้วยโทษ

นิริยะ จัดเป็นวินิบาต เพราะเป็นที่ตกลงไปอย่างหมดอำนาจ
แห่งคนทำชั่วทั้งหลาย นัยหนึ่ง จัดเป็นวินิบาต เพราะเป็นที่ตกลงไป
อย่างวินาศ คือมีอวัยวะใหญ่ย่อยยับ (แห่งคนทำชั่วทั้งหลาย) ดัง
นี้ก็ได้

อายุ ที่เรียกกันว่า อัศสาหะ (ความยินดี) ไม่มีในที่นั้น เหตุ
ฉะนั้น ที่นั่นจึงชื่อนิริยะ

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบ่งถึงกำเนิดดิรัจฉาน ด้วย
อุปายศัพท์ จริงอยู่ กำเนิดดิรัจฉานชื่อว่าออบาย เพราะปราศจากสุคติ
(แต่) ไม่จัดเป็นทุกติ เพราะเป็นที่สมภพแห่งดิรัจฉานจำพวกมหะลักข์
มีนาคราชเป็นต้น

ทรงบ่งถึงเปรตวิสัย ด้วยทุกคติศัพท์ จริงอยู่ เปรตวิสัยนั้น
จัดเป็นออบายด้วย เป็นทุกติด้วยแท้ เพราะปราศจากสุคติ และเพราะ
เป็นคติแห่งทุกข์ แต่ไม่จัดเป็นวินิบาต เพราะเปรตวิสัยมิได้ตกอย่า
ย่อยยับเช่นกับอสุรกาย* (ดังจะกล่าวต่อไป)

๑. มหะลักข์ แยกเป็นมหา + อีส - อกฺข แปลว่าผู้มีเขา กล่าวว่าเป็นเจ้าใหญ่ คู่กับอัปเปลักข์
ผู้ที่เขา กล่าวว่าเป็นเจ้าน้อย ตรงกับภาษาไทยเราว่า ผู้ใหญ่ ผู้น้อย (?)

๒. อสุรสถิล มหาภูฏิกากัเป็น เปตาสุรสถิล จะหมายถึงอะไรของท่านทราบ ในที่
นี้เห็นว่า อสุร ควรจะเป็นอสุรกาย ซึ่งจะกล่าวต่อไป ไม่จัดเป็นพวกออบายภูมิ

ศัพท์ อสุรสถิล สะกดตามาพิจารณาอยู่ ว่าใช้ได้หรือไม่?

ทรงบ่งถึงอสุรกายด้วยวินิปาตศัพท์ จริงอยู่ อสุรกายนั้นจัดเป็น
อบาย และเป็นทุกติด้วยแท้ โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว และยังเรียกว่า
วินิบาตด้วย เพราะอสุรกายนั้นตกไปจากความเจริญ (ด้วยสมบัติ) ทุก
อย่าง

ทรงบ่งถึงนिरยะ (คือนรก) มากชนิด มีอเวจีเป็นต้นนั่นเอง
ด้วยนिरยศัพท์แล

บทว่า "อุปปยุนา" คือ อุปคตา - เข้าถึง อธิบายว่า "เกิด
ในอบายเป็นต้นนั้น"

[สุคติโลกสวรรค์]

สุกปกข์ (ฝ่ายดี) บัณฑิตพึงทราบโดยปริยายที่ผิด (ตรงกัน
ข้าม) จาก (ฝ่ายชั่ว) ที่กล่าวแล้วนั้นเกิด แต่ความ (ต่อไป) นี้
เป็นความแปลกกัน คือ

ในคำว่าสุคติเป็นต้นนั้น ด้วยสุคติศัพท์ ท่านรวมเอามนุษยคติ
เข้าด้วย (แต่) ด้วยสักคศัพท์ ท่านถือเอาแต่เทวดาคืออย่างเดียว (ส่วน
ความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำ คือในคำว่าสุคติโลกสวรรค์
นั้น ภูมิที่ชื่อว่าสุคติ เพราะเป็นคติดี ชื่อว่าสวรรค์ เพราะเลิศ
อย่างดีด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ทั้งหมดนั้น ได้ชื่อว่าโลก
เพราะความหมายหว่า มีอันจะต้องทรุดโทรมไป

คำว่า "อิติ ทิพฺเพน จกฺขุณา" เป็นต้น ทั้งหมดเป็นคำนิคม
ความตามที่กล่าวมานี้ เป็นความสังเขปในพระบาลีว่า "เห็น...
ด้วยทิพยจักขุ" นั้น ด้วยประการฉะนี้

[เริ่มทำทิพยจักขุ]

ก็แลเอาทักมิกกุลบุตร ผู้ปรารถนาจะเห็น (ด้วยทิพยจักขุ)
อย่างนั้น พึงทำฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา อันมีกสิณเป็นอารมณ์
ให้ควรแก่การนำ (จิต) ไป* (เพื่อทิพจักขุญาณ) ด้วยอาการทั้งปวง
แล้ว ทำบรรดากสิณ ๓ นี้คือ เตโชกสิณ โอทาสกสิณ อาโลกสิณ
อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ใกล้ (ที่จะเกิดทิพจักขุญาณ) พึงทำอุปจาร -
ฌานให้เป็น โจรข* ขยาย (กสิณารมณ์) แล้วพักไว้ อธิบายว่า
อัปปนา ไม่ควรให้เกิดขึ้นในอารมณ์ที่ขยายแล้วนั้น เพราะถ้าให้เกิด
ขึ้น อารมณ์นั้นก็เป็นที่อาศัยแห่งปาทกฌานไป ไม่เป็นที่อาศัยแห่ง
ปริกรรม*

ก็ในกสิณ ๓ นี้ อาโลกสิณนั้นแหละดีกว่าเพื่อน เพราะเหตุนี้
พึงยังอาโลกสิณนั้น หรือกสิณนอกนี้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ให้เกิด
ขึ้น (เป็นอุปจารฌาน) โดยนัยที่กล่าวในกสิณนิเทศแล้ว ตั้งอยู่ใน
อุปจารภูมิละ จึงขยาย (อารมณ์กสิณ) เกิด* แม้นัยในการขยาย
อารมณ์นั้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวในกสิณนิเทศนั้นเหมือนกัน

พระโยคาวจรพึงดูรูปที่มีอยู่ ในภายในที่แห่งกสิณารมณ์ที่ขยาย ๆ

๑. อภินิหารนี้มุ่งถึงบาลีว่า จิตฺตํ อภินิหเรติ อภินินฺนํ เมตฺติ ที่กล่าวในเบื้องต้น.
๒. ทำ...ให้เป็นโจจร มหาภูติกอาธิบายว่า ทำ...ให้คล่องแคล่ว
๓. มหาภูติกว่า เมื่อถึงอัปปนาแล้ว ก็เป็นอันไม่ได้ทำปริกรรม ปราศจากปริกรรมเสียแล้ว
อภิญญาจะเกิดไม่ได้ การเห็นรูปก็ไม่มี
๔. เพราะปฏิภาคนิมิตเกิดพร้อมกับอุปจารฌาน ถึงอุปจารแล้วปฏิภาคนิมิตเกิด จึงขยาย
ได้

ไปเท่านั้น (ไม่พึงดูไปภายนอก) ก็แล เมื่อเธอถูรูปลเสีย วาระแห่ง
บริกรรมย่อมล่วงไป ต่อนั้นแสงสว่างก็หายไป ครั้นแสงสว่างนั้นหาย
ไปแล้ว รูปก็ไม่ปรากฏด้วย* เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจรนั้นพึง
เข้าป่าทณานันนั้นแหละ ออกจากณานันนั้นแล้ว จึงแผ่ (ขยาย) แสง
สว่างไปให้บ่อย ๆ เกิด เมื่อทำไปอย่างนั้น แสงสว่างย่อมจะถึงความ
แรงกล้า (คืออยู่ได้นาน) โดยลำดับแล (ต่อไปนี้) เธออธิบาย
ว่า "แสงสว่างจงมีอยู่ในที่นี้" กำหนดที่ไว้เท่าใด แสงสว่างก็คงอยู่ใน
ที่ (เท่า) นั้น การเห็นรูปย่อมมีแก่เธอผู้นั่งอยู่ตั้งวันก็ได้ ก็บุรุษ
ผู้เดินทางในกลางคืนด้วยคบเพลิงหญา เป็นข้ออุปมาได้ในคำที่กล่าวนี้

ได้ยินว่าบุรุษผู้หนึ่ง เดินทางไปในกลางคืนด้วยคบเพลิงหญา
(ครั้นเดินไป) คบเพลิงหญ้านั้นของเขามอดลง ที่นี้พื้นดิน ทำ
เรียบ ก็ไม่ปรากฏแก่เขา เขาจึงเขี่ยคบเพลิงหญ้านั้นเข้าที่พื้นดิน ทำ
ให้มันโพลกขึ้นอีก ก็แลคบเพลิงหญ้านั้น ครั้นโพลกขึ้นแล้ว ได้ทำ
แสงสว่างมากกว่าแสงสว่างครั้นก่อน (ไปอีก) เมื่อเขาทำคบก็ค่อยขึ้นมา
ครั้นตะวันขึ้นแล้ว การใช้คบเพลิงก็ไม่มี ดังนั้นเขาจึงทิ้งคบเพลิงนั้น
เสียแล้ว (เดิน) ไปได้ตลอดวัน

๑. เพราะถ้าดูออกไปภายนอก จะเป็นเหตุให้เกิดความฟุ้งซ่าน
๒. มหาภูติกถาอธิบายตรงนี้ว่า คำว่าบริกรรมในที่นี้ ก็คืออุปจารณาน ที่มีกสิณเป็นอารมณ์
ดังกล่าวแล้ว อุปจารณานนั้น เมื่อพระโยคาวจรถูรูปลเสีย ก็ไม่เป็นไป การเห็นรูปมิได้ด้วย
อำนาจแสงสว่างแห่งกสิณ ๆ มิได้ก็ด้วยอำนาจบริกรรม เพราะฉะนั้น เมื่อบริกรรม (คือ
อุปจารณาน) ไม่เป็นไป แสงสว่างและการเห็นรูปก็มิได้ทั้งสองอย่าง
๓. เข้าณานท่านเคยใช้ สมาปชชิตฺวา มาทั้งนั้น เพิ่งมาใช้ ปวฺลิตฺวา ที่ตรงนี้ แต่ออก
จากณานยังคงใช้ วุฏฺฐาย ไม่ยกใช้ นิภฺขมิตฺวา

ในข้ออุปมาทั้งหลายนั้น แสงสว่างกสิณในเวลาปริกรรม (คือ
ในอุปัชฌายาน) เปรียบดังแสงสว่างแห่งคบเพลิง การที่เมื่อแสงสว่าง
หายไป เพราะเหตุที่เมื่อพระโยคาวจรครูปอยู่ วาระแห่งปริกรรมล่วง
ไปเสีย ก็ไม่เห็นรูปทั้งหลาย เปรียบดังเมื่อคบเพลิงมอดเสียแล้ว (บุรุษ
นั้น) ก็ไม่เห็นที่เรียกที่ไม่เรียกจะนั้น การเข้า (ป่าทกมาน) บ่อย ๆ
เปรียบดังเขี่ยคบเพลิง (ร่ำไป) การที่เมื่อพระโยคาวจรทำปริกรรม
อีก แสงสว่างที่แรงกล้ากว่าเก่าแก่ (ขยาย) ไป เปรียบดังการที่คบเพลิง
(ถูกเขี่ยให้โพลงแล้ว) ทำแสงสว่างมากกว่าแสงสว่างครั้งก่อน การที่
แสงสว่างอันแรงกล้าคงอยู่ตามที่ ๆ กำหนดไว้ เปรียบดังการที่ตะวันขึ้น
การที่พระโยคาวจรทิ้งแสงสว่างอันน้อยเสียแล้ว เห็นรูปได้ทั้งวัน ด้วย
แสงสว่างที่แรงกล้า เปรียบดังการที่ (บุรุษนั้น) ทิ้งคบเพลิงหญาแล้ว
(เดิน) ไปได้ตลอดวัน (ด้วยแสงตะวัน) ฉะนั้น

[เมื่อทิพยจักขุเกิด]

ในการเห็นรูปนั้น เมื่อใด รูปนี้ คือรูปที่อยู่ในห้องและรูปที่อาศัย
อยู่ในหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา นอกภูเขา
นอกกำแพง* และรูปที่อยู่ในจักรวาฬอื่น อันไม่มาสู่คลองมังสจักขุของ
ภิกษุ นั้น (คือภิกษุ นั้นมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อ) มาสู่คลองแห่งญาณจักขุ
(ของเธอ) เป็นราวกะว่าปรากฏแก่มังสจักขุ เมื่อนั้นพึงทราบว่
ทิพยจักขุเป็นอันเกิดขึ้นแล้ว และในบรรดาจิตที่ปรารภรูปนี้ ทิพยจักขุ
เท่านั้นสามารถในการเห็นรูป บุพพภาคจิตทั้งหลายมาหา มารดไม่^๒

๑. หมายความว่า ภิกษุอยู่ภายในอาคาร ภายในถ้ำ ภายในกำแพง

๒. บุพพภาคจิต มหาภูติกว่า ได้แก่อาวัชณจิต และปริกรรมจิต แม้จะทำรูปให้เป็นอารมณ์
แต่ก็ไม่อาจทำรูปให้แจ้งชัดอย่างของจริงได้

[ทิพยจักขุเป็นอันตรายแก่บุณชน]

ก็แลทิพยจักขุนั้น ย่อมเป็นอันตรายแก่บุณชนได้ เพราะเหตุ
อะไร ? เพราะเหตุว่าบุณชนนั้นอธิษฐานว่าให้แสงสว่างมีในที่ใด ๆ
ที่นั่น ๆ เกิดมีแสงสว่างเป็นอันเดีวลอดคแผ่นดินสมุทรและภูเขาเข้าไป
ก็ได้ ที่นี้ เมื่อเขาเห็นรูปอมมนุษย์มียักษ์และรากษสเป็นต้นอันเป็นรูปที่
น่ากลัวในที่เหล่านั้นเข้า ความกลัวก็เกิดขึ้น ซึ่งเป็นเหตุให้เขาถึง
วิกลจริต (กลาย) เป็นฉานวิพันตกะ (บ้าเพราะฉาน) ไป (ก็ได้)
เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงเป็นผู้ไม่ประมาทในการดูรูป

[ลำดับความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักขุ]

ในตอนทิพยจักขุเกิดขึ้น นี้เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักขุ
(คือ) คำที่ปวง (ที่แสดงลำดับความเกิดแห่งทิพยจักขุ) ว่า "ครั้น
มโนทวาราวชนะ ทำรูปที่ประการดังกล่าวแล้วนั้นให้เป็นรูปารมณฺ์เกิด
ขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง ทำรูปนั้นแหละเป็นอารมณฺ์
เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ พึงทราบโดยนัยที่มีมาในตอนก่อนนั้นเกิด
แม้ในญาณนี้ กามาวจรจิตทั้งหลายอันยังมีวิตามีวิจาร นับเป็นบุพภาคจิต
(คือจิตเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งญาณนี้) รูปาวจรจิตอันเป็นไปใน
จตุตถฌาน เป็นอรรถสาธกจิต (จิตยังประโยชน์คือญาณนี้ให้สำเร็จ)
ในปริโยสาน ญาณอันเกิดพร้อมกับรูปาวจรจิตนั้นแหละ ท่านเรียกว่า
สัตตानังจตุปปาตญาณบ้าง ว่าทิพยจักขุญาณ บ้าง แล

จตุปปาตญาณกถา จบ

[ปกิณณกถา]

อนึ่ง พระนาถเจ้าผู้ทรงรู้ชั้น ๕ ได้ตรัส
อภิญา ๕ ไต่ไว้โดยประการดังกล่าวมานี้
แล้ว บัณฑิตได้ทราบอภิญา ๕ นั้นแล้ว
พึงทราบเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญา ๕ นั้น
(ดังต่อไปนี้) นี้ก็บ้าง

ก็ในอภิญา ๕ นั้น ทิพพจักขุ กล่าวคือจุตูปปาตญาณนั้น มี
ปริกษญาณ (ญาณเป็นบริวาร) ถึง ๒ อย่าง คืออนาคตังสญาณ และ
ยถากัมมุปกญาณ เพราะฉะนั้น อภิญาญาณมาในที่นี้ จึงเป็น ๗ คือ
ปริกษญาณ ๒ นี้ และ (ตัว) อภิญาญาณ ๕ มีอิทธิวิญาณเป็นต้น
บัดนี้

บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญาญาณ ๗

ในอารัมมติกะ ๔ ที่พระมหาฤๅษีเจ้าตรัสไว้

เพื่อไม่หลงในการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญาญาณเหล่านั้น นี่เป็น
การแสดงในอารัมมติกะนั้น

ก็อารัมมติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์) ๔ พระมหาฤๅษีเจ้า
ตรัสไว้ อารัมมติกะ ๔ คืออะไรบ้าง คือปริตตารัมมติกะ
(หมวด ๓ แห่งปริตตารมณ์) มัคคารัมมติกะ (หมวด ๓ แห่ง
มัคคารมณ์) อตีตารัมมติกะ (หมวด ๓ แห่งอตีตารมณ์)

อัมมัตตารัมมณติกะ (หมวด ๓ แห่งอัมมัตตารัมมณ)

[อิทธิวิธญาณเป็นไปในอารมณ ๗]

ในอภิญญาญาณเหล่านั้น อิทธิวิธญาณย่อมเป็นไปในอารมณ ๗ โดยเป็นปริตตารมณ มหัคคตารมณ อนาคตารมณ ปัจจุบันนารมณ อัมมัตตารมณ และพหิทถารมณ ถามว่า เป็นไปอย่างไร ?

แก้วว่า ก็อิทธิวิธญาณนั้น

จัดเป็นปริตตารมณ ก็เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ (โดย) ทำความหมายถึงความที่ว่า "เมื่อใดพระโยคีทำกายให้อาศัยจิต ใครจะไปด้วยอภิสสมานกาย (กายที่ไม่ปรากฏ คือใคร ๆ มองไม่เห็น) ก็น้อมกายไปตามอำนาจจิต วางรูปกายลงไป ในมหัคคตจิต ปลุกรูปกายลงไป ในมหัคคตจิต เมื่อนั้น รูปกายก็เป็นอารมณที่ได้อุปโยคะ (คือใช้การได้อย่างจิต ?)" ดังนี้

จัดเป็นมหัคคตารมณ ก็เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอารมณ (โดย) ทำความหมายถึงความที่ว่า "เมื่อใด พระโยคีทำจิตให้อาศัยกาย ใครจะไปด้วยอภิสสมานกาย (กายที่ปรากฏ คือใคร ๆ มองเห็น) ก็น้อมจิตไปตามอำนาจกาย วางปาทกฆานจิตลงไป ในรูปกาย ปลุกปาทกฆานจิต

* ปริตตารัมมณติกะ คือ ปริตตารัมมณะ มหัคคตารัมมณะ อัปปมาณารัมมณะ

มัคคารัมมณติกะ คือ มัคคารัมมณะ มัคคเหตุกะ มัคคาธิปติ

อติตารัมมณติกะ คือ อติตารัมมณะ อนาคตรัมมณะ ปัจจุบันนารัมมณะ

อัมมัตตารัมมณติกะ คือ อัมมัตตารัมมณะ พหิทถารัมมณะ อัมมัตตพหิทถารัมมณะ

ลงไปในร่างกาย เมื่อนั้นปาทกมานจิต ก็เป็นอารมณ์ที่ได้อุปโยคะ (คือใช้การได้อย่างร่างกาย?)" ดังนี้

อนึ่ง จัดเป็นอดีตารมณ์ ก็เพราะทำ (ปาทกมาน) จิตนั้นแหละ ที่ล่วงไปแล้วคือดับไปแล้ว ให้เป็นอารมณ์

เป็นอนาคตารมณ์ สำหรับพระโยคีทั้งหลายผู้อธิษฐาน (ฤทธิ) ไว้เป็นอนาคต ดังพระเถระทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น (อธิษฐานไว้) ณ ที่บรรจุพระมหาธาตุ ได้ยินว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อทำการบรรจุพระมหาธาตุ ได้อธิษฐานไว้ว่า "ตลอด ๒๑๘ ปี ในอนาคต กลิ่นหอมทั้งหลาย (นี้) ก็อย่าได้ดับไป" ดังนี้ ของทุกสิ่งนั้น ก็ได้เป็นตามที่อธิษฐานนั้นเทียว

พระอัสสกุตตเถระเห็นหมู่ภิกษุในวัดคณิยเสนาสนะ^๑ นั่งข้าวขาว ๆ (คือข้าวเปล่า ไม่มีแฉงกับคลุกเลย?) จึงอธิษฐานไว้ว่า "(น้ำใน) ตระพัง จงเป็นน้ำนมส้ม (ชั้น ๆ คลุกข้าวได้) ในเวลาปุเรกัต ทุกวัน ๆ" ดังนี้ น้ำ (ในตระพวงนั้น) ที่ภิกษุดักเอาในปุเรกัต เป็นน้ำนมส้มไป ครั้นปัจฉกัต มันก็เป็นน้ำตามปกติมันเอง

แต่เป็นปัจจุปันนารมณ์ ในกาลที่พระโยคีทำกายให้อาศัยจิต ไป ด้วยอภิสสมานกาย

๑. มหาฐีกาว่า หมายถึง ที่บรรจุพระมหาธาตุ ซึ่งพระเถระใช้ฤทธิเจิญเอาพระธาตุในพระเจดีย์ที่ผู้ครองนครทั้ง ๘ สร้างขึ้นเมื่อคราวแจกธาตุนั้น เว้นเจดีย์ที่รามคามเสียแห่ง ๑ เอาแต่ ๗ แห่ง มาบรรจุไว้ ณ พระมณฑปในกรุงราชคฤห์(?)
๒. มหาฐีกาว่า วิหารในคงคิบ ชื่อวัดคณิยเสนาสนะ

เป็นอหังการมณเฑาะว์ โดยที่ร่างกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์
ในกาลที่น้อมจิตไปตามอำนาจกาย หรือน้อมกายไปตามอำนาจจิต และ
ในกาลที่นิรมิตตนเป็นเพศต่าง ๆ มีเพศกุมารเป็นต้น แต่ในกาลที่
แสดงรูปต่าง ๆ มีช้าง ม้าเป็นต้น อันเป็นสิ่งภายนอก (กายของตน)
ก็เป็นพหิทถารมณเฑาะว์ แล

ความที่อิทธิวิชญาณเป็นไปในอารมณ์ ๗ บัณฑิตพึงทราบโดยนัย
ดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

[ทิพพิโสตราดูญาณเป็นไปในอารมณ์ ๔]

ทิพพิโสตราดูญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ โดยเป็นปริตตารมณเฑาะว์
ปัจจุบันารมณเฑาะว์ อหังการมณเฑาะว์ และพหิทถารมณเฑาะว์ ถามว่า เป็นไป
อย่างไร ? ก็ว่า ก็ทิพพิโสตราดูญาณนั้น เพราะเหตุที่ทำให้เป็น
อารมณ์ และเสียงเป็นปริตตธรรม (คือเป็นกามาวจร) เพราะเหตุนี้
จึงเป็นปริตตารมณเฑาะว์ แต่เพราะทำให้เสียงอันมีอยู่ (คือเป็นไปอยู่) นั่นเองให้
เป็นอารมณ์เป็นไป จึงเป็นปัจจุบันารมณเฑาะว์ ในกาลที่ได้ยินเสียง (สัตว์)
ในท้องของตน ทิพพิโสตราดูญาณนั้นก็ใช่อหังการมณเฑาะว์ ในกาลที่ได้
ยินเสียงของผู้อื่น ก็เป็นพหิทถารมณเฑาะว์แล ความที่ทิพพิโสตราดูญาณ
เป็นไปในอารมณ์ ๔ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

[เจโตปริยญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘]

เจโตปริยญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ โดยเป็นปริตตารมณเฑาะว์
มหัคคตารมณเฑาะว์ อัปปมาณารมณเฑาะว์ มัคคตารมณเฑาะว์ อตีตารมณเฑาะว์ อนาคตารมณเฑาะว์

ปัจจุบันนารมณฺ์ และพหิทถารมณฺ์ ปุจฉาว่า เป็นไปอย่างไร ? วิชันนาว่า ก็เจโตปริยญาณนั้ ในกาลที่รู้จิตอันเป็นกามาวจรของคนอื่น ๆ ก็เป็นปริตตารมณฺ์ ในกาลที่รู้จิตเป็นรูปาวจรและอรูปาจร (ของคนอื่น) ก็เป็นมหัคคตารมณฺ์ ในกาลที่รู้ (จิต) เป็นมรรคและเป็นผล (ของคนอื่น) ก็เป็นอัปมาณารมณฺ์

ก็แลในอัปมาณารมณฺ์นี้ บัณฑิตพึงทราบความแปลกกัน (ดัง)นี้ คือ ปุถุชนย่อมไม่รู้จิตของพระโศดามัน พระโศดามันเล่าก็ย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี... บัณฑิตพึ้้นำคำดังกล่าวมานี้ (เรียง) ไปจนถึง... ของพระอรหัตต์เกิด แต่พระอรหัตต์ย่อมรู้จิตของพระอริยะทั้ปวง แม้พระอริยะชั้นสูงอื่น (มีพระอนาคามีเป็นอาทิ) ก็ย่อมรู้จิตของพระอริยะชั้นต่ำ (มีพระสกทาคามีเป็นอาทิ) ก็ย่อมรู้จิตของพระ

(เจโตปริยญาณนั้) ในกาลที่มีมรรคจิตเป็นอารมณฺ์ ก็เป็นมัคคารมณฺ์

ส่วนว่า เมื่อใดพระโยคีรู้จิตคนอื่นได้ในกาลภายใน ๗ วันที่ล่วงแล้วก็ดี ในกาลภายใน ๗ วันที่ยังไม่ถึงก็ดี เมื่อนั้ เจโตปริยญาณนั้ ก็เป็นอดีตารมณฺ์และอนาคตารมณฺ์

[ปัจจุบันจิต ๓]

เจโตปริยญาณเป็นปัจจุบันนารมณฺ์อย่างไรเล่า ? ชื่อว่าปัจจุบัน (จิต) มี ๓ คือ ขณะปัจจุบัน (จิตเป็นปัจจุบันชั่วขณะ) ๑ สัตติ-

* คือให้เรียงคำต่อว่า "พระสกทาคามี ก็ไม่รู้จิตของพระอนาคามี พระอนาคามีก็ไมรู้จิตของพระอรหัตต์"

ปัจจุบัน (จิตเป็นปัจจุบันชั่วสันตติแห่งรูป) ๑ อัทธาปัจจุบัน (จิตเป็นปัจจุบันชั่วกาลภพหนึ่ง) ๑

ในปัจจุบัน (จิต) ๓ อย่างนั้น (จิต) ที่ถึงความเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป (ขณะหนึ่ง) ชื่อขณะปัจจุบัน ที่นับเนื่องอยู่ใน (ระยะ) ๑-๒ สันตติวาระชื่อสันตติปัจจุบัน

[สันตติปัจจุบัน]

พึงทราบอธิบายในสันตติปัจจุบันนั้น (ดังนี้)

อารมณ์ (คือรูป) ย่อมไม่ปรากฏทันทีแก่คนผู้นั่งอยู่ในที่มืด แล้วไปสู่ที่สว่าง (ระยะ) ชั่วอารมณ์นั้นปรากฏ ในระหว่างนั้น พึงทราบว่า เป็น (ระยะ) ๑-๒ สันตติวาระ

รูปย่อมไม่ปรากฏโดยพลันทันที แม้แก่คนผู้เที่ยวไปในที่สว่าง แล้วเข้าสู่ห้องใน (ระยะ) ชั่วรูปนั้นปรากฏ ในระหว่างนั้น พึงทราบว่า เป็น (ระยะ) ๑-๒ สันตติวาระ ๑

อนึ่ง ภิกษุยืนอยู่ไกล แม้ (มอง) เห็นกิริยาเคลื่อนไหวมือ และ กิริยาทำทางในการตีฆ้องกลองเป็นต้น ของพวกนักฟ้อนรำ ๒ ก็ยังไม่ได้ ๑. มหาฐีกาว่า ชั่วเวลาอันเล็กน้อยที่สันตติ คือความสืบทอดแห่งรูปเป็นไปนั้นเรียกว่า วาระ เมื่อออกจากที่มืดไปสู่ที่สว่าง หรือจากที่สว่างไปสู่ที่มืด ชั่วระยะเวลาที่รูปปรากฏ ชัคนั้น แบ่งเป็น ๒ วาระ ครึ่งเวลาแรกเป็นวิภูตวาระ (วาระไม่ชัด) ครึ่งเวลาหลัง เป็นวิภูตวาระ (วาระชัด) รวมเข้าด้วยกันเรียกว่า เทวสนุตติวาระ - สันตติ ๒ วาระ แต่ ความปรากฏชัดแห่งรูปนั้น ลางคนก็เป็นปรากฏเร็วจนไม่พอจะแบ่งเป็น ๒ วาระ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียงคำ เอก ไว้ด้วย เป็น เอกเทวสนุตติวาร แปลว่า สันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ ๒. ศัพท์ รัชกาน์ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน รัชกะ แปลว่าคนข้อมผ้า คนชักผ้า ไม่เข้ากับเรื่องเลย ในที่นี้แก้เป็น นฎาน ดังที่แปลไว้

ยังเสียงทันที* (ระยะ) ชั่วได้ยินเสียงนั้น แม้ในระหว่างนั้นก็พึง

ทราบว่าเป็น (ระยะ) ๑-๒ สันตติวาระ

พระมัชฌิมภิกษุทักทายทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ก่อน

ด้วยพระสังยุตตภิกษุทักทายทั้งหลายกล่าวสันตติ ๒ คือ รูปสันตติ
อรูปลสันตติ แล้วกล่าว (อธิบาย) ว่า "เมื่อคนย่ำน้ำ (ริมตลิ่ง) ไป
(ระยะ) ชั่วรอยน้ำที่คนย่ำไปริมตลิ่งยังไม่ใส นี้ชื่อว่ารูปสันตติ (หนึ่ง)
เมื่อคน (เดิน) ทางมาไกล (ระยะ) ชั่วความร้อนในกายยังไม่ระงับ
นี่ก็ชื่อว่า รูปสันตติ (หนึ่ง) เมื่อคนมาจากแดดเข้าห้อง (ระยะ)
ชั่วความมืด (มัว) ยังไม่หาย นี่ก็ชื่อว่ารูปสันตติ (หนึ่ง) เมื่อภิกษุ
มนสิการกรรมฐานอยู่ในห้อง แล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอน
กลางวัน (ระยะ) ชั่วความพร่าแห่งตายังไม่ระงับ นี่ก็ชื่อว่า รูปสันตติ
(หนึ่ง) วาระแห่งชวนะ ๒-๓ วาระ ชื่อว่าอรูปลสันตติ" ดังนี้แล้ว
จึงกล่าว (สรุป) ว่า "สันตติทั้งสองนั้น ชื่อว่า สัตติปัจจุบัน"

[อัทธาปัจจุบัน]

ธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพอันหนึ่ง ชื่ออัทธาปัจจุบัน* ซึ่งเพราะ
มหากัจจายนเถระหมายถึง กล่าวไว้ในภทเทกธตตสูตรว่า "ดูกรอรวิ
มณะอันใดด้วย ธรรมทั้งหลายใดด้วย ธรรมชาติทั้งสองนั้นแล ชื่อว่า
๑. ที่ว่าเห็นรูปแล้วยังไม่ได้ยินเสียงนี้ เข้าหลักที่ว่า "แสงเดินเร็วกว่าเสียง"
๒. มหาภูติกาแก้วว่า กำหนดชั่วปฐิสันธิถึงจุติ ซึ่งพึงกล่าวได้ว่าเป็นกาลปัจจุบันนี้ จึงได้
ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน

ปัจจุบัน วิญญาณย่อมผูกพันด้วยอำนาจฉันทราคะในปัจจุบันนั้น* เพราะ
ความที่วิญญาณผูกพันอยู่ด้วยอำนาจฉันทราคะ บุคคลจึงยินดีนักใน
ปัจจุบันนั้น เมื่อยินดีนักในปัจจุบันนั้น จึงชื่อว่าคลอนแคลน*ใน
ปัจจุบันธรรมทั้งหลาย "๑" ดังนี้

ก็ในปัจจุบันทั้งสองนี้ สันตติปัจจุบันมาในอรรถกถาทั้งหลาย
อัทธาปัจจุบันมาในพระสูตร"

ในปัจจุบันทั้งสามนั้น อาจารย์ต่างพวกกล่าวว่ "ขณะปัจจุบัน-
จิต เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณได้" มีคำถามว่า เพราะเหตุไฉน ?
มีคำตอบว่า "เพราะจิตของผู้มีฤทธิ์และของผู้อื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะ
เดียวกันได้" และนี่เป็นคำอุปมาแห่งจิตเหล่านั้น คือเมื่อดอกไม้
กำหนึ่ง บุคคลซัดไปในอากาศแล้ว ดอกไม้ดอกหนึ่ง ย่อมจะเสียบก้าน
เข้ากับก้านของดอก (อีก) ดอกหนึ่งได้เป็นแน่ ฉันทใด เมื่อจิตของ
คนหม่อมมากคิดนึกกันเป็นกลุ่มด้วยตั้งใจว่า "เราจักรู้จิตของคนอื่น "
จิตของคนผู้หนึ่งย่อมจะประสานเข้ากับจิตดวงหนึ่ง (ของผู้ใดผู้หนึ่ง
ในหมู่นั้น) ในอุปบาทขณะ หรือจิตขณะ หรือภังคขณะก็ได้ เป็นแท้
ฉันทนั้น"

๑. วิญญาณชนิดนี้ ท่านเรียกว่า นิกันติวิญญาณ (วิญญาณใคร่)
๒. คำว่าคลอนแคลนนี้ มหาภูทิกอธิบายว่า ถูกกิเลสมีตัณหาและทิฐิเป็นต้นซัดไป (ให้
ยินดียินดีร้ายมีประการต่าง ๆ)
๓. ม.อ. ๑๔/๓๖๖
๔. มหาภูทิกว่า ที่ท่านไม่กล่าวว่า ขณะปัจจุบันมาในบาลี เพราะการทำอารมณ์ โดย
ขณะปัจจุบันนั้น ไม่มาในอรรถกถา (?)
๕. ว่าหมายถึงเงาอาจารย์วัดอภัยศิริ

แต่คำของเกจิอาจารย์นั้นถูกคัดค้านในอรรถกถาทั้งหลายว่า "คำนั้นไม่ชอบ เพราะคนแม้คิดนึกกันไป ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ก็ดี จิตที่เป็นเครื่องนึกคิด และจิตที่เป็นเครื่องรู้ ทั้งสองนั้น มิได้มีฐานร่วมกันเลย และเพราะโทษคืออวิชชาจิต และชวนจิตถึงซึ่งความมีอารมณ์ต่างกันไป ในฐานอันไม่ต้องการ (โดยเป็นการนอกรอกออกไปจากวิถิแห่งมรรคผล ?)"

ส่วนสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบัน พึงทราบว่าเป็นอารมณ์ (แห่งเจโตปริยญาณ) ได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าว (อธิบาย) ไว้ ในอรรถกถาสังยุตติกายว่า "ในปัจจุบันสองอย่างนั้น จิตของคนอื่น ในกาลประมาณ ๒-๓ ชวนวิถิ โดยเป็นอดีตหรืออนาคต แต่ชวนวิถิ อันเป็นไปอยู่ (คือปัจจุบัน) อันใด จิตของคนอื่นทั้งปวงนั้น ชื่อสันตติ-ปัจจุบัน ส่วนอัทธาปัจจุบัน พึงชี้แจงด้วยชวนวาร" ดังนี้ คำของ พระอรรถกถาจารย์นั้นกล่าวดีแล้ว (ต่อไป) นี้เป็นคำชี้แจงในอัทธา-ปัจจุบันนั้น คือ

ภิกษุผู้มีฤทธิ์ใครจะรู้จิตของคนอื่น อวิชชาการไป อวิชชา (จิตนั้น) ทำณปัจจุบันเป็นอารมณ์แล้วดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้น นั้นเอง แต่นั้น ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง (แล่นไป) ซึ่งดวงสุดท้าย (คือ ดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕) เป็นอิทธิจิต นอกนั้นเป็นกามาวจรจิต จิตที่ดับไปแล้วนั้นเองเป็นอารมณ์แห่งจิตทั้งปวงนั้น และจิตทั้งหลาย นั้นหาอารมณ์ต่าง ๆ กันไม่ เพราะความที่จิตเหล่านั้นมีปัจจุบันโดย

* เมื่ออ้างเช่นนี้ ก็ถือว่าวิสุทธิมรรคนี้แต่งที่หลังอรรถกถาสังยุต แต่พบในอรรถกถา อังคุตตร (๒/๘) แก่หิริโอดดับปะย้อ ๆ แล้วบอกว่าความพิสดารกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค กลับแสดงว่าแต่งวิสุทธิมรรคก่อนอรรถกถาอังคุตตร

(กำหนดไว้ด้วย) อานาจกาล (คือภพ) เป็นอารมณ์ หนึ่ง แม้ใน
เพราะมีอารมณ์เดียวกัน ก็อิทธิเท่านั้นย่อมรู้จิตคนอื่นได้ จิตนอกนี้
หารู้ได้ไม่ เปรียบเหมือนจักขุวิญญาณในจักขุทวารเท่านั้นย่อมเห็นรูปได้
วิญญาณนอกนี้หาเห็นได้ไม่ฉะนั้น

เจโตปริยญาณนี้เป็นปัจจุบันนารมณด้วยอำนาจแห่งสันตติปัจจุบัน
และอัทธาปัจจุบันโดยนัยดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่แม่สันตติปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นไปใน
อัทธาปัจจุบันเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ สันตติปัจจุบันนั้น ก็พึงทราบว่าเป็น
ปัจจุบันนารมณด้วยอำนาจแห่งอัทธาปัจจุบันนั่นเอง

ก็แลเจโตปริยญาณนั้นจัดเป็นพหิชารณณ ก็เพราะมีจิตของ
คนอื่นเป็นอารมณ์แท้แล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งเจโตปริยญาณ บัณฑิตพึงทราบ
โดยประการดังกล่าวมาจะนี้

[ปุพเพนิวาสญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘]

ปุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ โดยเป็นปริตตารมณ
มหัคคตารมณ อปปมาณารมณ มัคคตารมณ อตีตารมณ อัชฉัตตารมณ
พหิทถารมณ และวัตตัพพารมณ (มีเรื่องไม่ควรกล่าวเป็นอารมณ์)
เป็นไปอย่างไร ? ก็แลปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็น
เป็นกามาวจร ก็เป็นปริตตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นรูปาวจร
และอรูปรวจร ก็เป็นมหัคคตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงมรรคที่ตนหรือ

คนอื่นเจริญแล้ว และถึงผลที่ตนหรือคนอื่นทำให้แจ้งแล้วในอดีตกาล ก็เป็นอุปมากรรมณ์ ในการที่ระลึกถึงมรรคที่ตนหรือคนอื่นเจริญ แล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัคการมณ

แต่โดยแน่นอนแล้ว ปุพเพนิวาสญาณนั้นเป็นอดีตารมณแท้ (ต่อไป) นี่เป็นนัยแห่งอรรถกถาในเรื่องอดีตารมณญาณนั้นว่า "บัณฑิต พึงทราบความแปลกกัน (ดัง) นี้คือ ในญาณทั้งหลายนั้น แม้เจโต ปริยญาณและยถากัมมุปกญาณ ก็เป็นอดีตารมณ ก็จริงแล แต่ทว่า ญาณทั้งสองนั้น เจโตปริยญาณมีจิตที่เป็นอดีตภายใน (ระยะ) ๗ วัน เท่านั้นเป็นอารมณ เพราะเจโตปริยญาณนั้นหารู้ขั้นหรือสิ่งเนื่องด้วย ขั้นอื่นไปไม่ แต่ท่านกล่าวว่าเป็นมัคการมณโดยปริยาย ก็เพราะมีจิต ที่สัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ ยถากัมมุปกญาณแล้ว ก็มีแต่เจตนา ที่เป็นอดีตเท่านั้นเป็นอารมณ แต่ขั้นทั้งหลายและสิ่งอะไร ๆ ที่เนื่อง ด้วยขั้นที่เป็นอดีต จะชื่อว่ามิได้เป็นอารมณแห่งปุพเพนิวาสญาณ หากมิได้ ด้วยว่าปุพเพนิวาสญาณนั้นเป็นญาณมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลาย คือขั้นและสิ่งอันเนื่องด้วยขั้นที่เป็นอดีต"

อนึ่ง เพราะเหตุที่ในคัมภีร์ปฏิฐานกล่าวไว้ว่า "ขั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งอิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ยถากัมมุปกญาณ อนาคตตังสญาณ"

ดังนี้ เพราะเหตุนี้ แม้ขั้น ๔ ก็เป็นอารมณแห่ง เจโตปริยญาณและ

๑. มหาภูทิกว่า สิ่งเนื่องด้วยขั้น คือ ชื่อ และโคตรเป็นต้น

๒. อภ. ป. ๔๐/๑๕๖

ยถากัมมุปกญาณได้ อนึ่ง ในญาณ ๒ นั้น ชั้นทั้งที่เป็นกุศลที่ที่เป็น
อกุศลที่เดียวเป็นอารมณ์แห่งยถากัมมุปกญาณแล

ก็แล ปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงชั้นของตน ก็เป็น
อัมมัตตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงชั้นของคนอื่น ก็เป็นพหิทถารมณ
ในกาลที่ระลึกถึงที่เนื่องด้วยชั้นมีชื่อ และโคตรเป็นต้น โดยนัยเช่นว่า
"ในอดีตกาล พระผู้มีพระภาควิปัสสีได้มีแล้ว พระมารดาของพระองค์
ทรงนามว่าพันธุมตี พระบิดาทรงนามว่าพันธุมมา" ดังนี้ เป็นนวัตตพ-
พารมณ

ในข้อนวัตตพพารมณนี้ นี้เป็นความชอบใจของพวกข้าพเจ้า คือ
"ก็คำว่า ชื่อและโคตร ในที่นี้หมายถึงสิ่งเนื่องด้วยชั้น สำเร็จด้วย
สมมติพึงเห็นว่าเป็นเนื้อความที่อาศัยพยัญชนะ มิใช่พยัญชนะ เหตุ
พยัญชนะ จัดเป็นปริตตธรรม เพราะท่านสงเคราะห์เข้าในสัททายตนะ
(คือเสียง) ดังบาลีว่า "นิรุตติปฏิสัมภิตาเป็นปริตตารมณ" ๒

ความเป็นในอารมณ์ ๘ แห่งปุพเพนิวาสญาณ บัณฑิตพึงทราบ
โดยประการดังกล่าวมาดังนี้

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้ว่า นามโคตตปจวันนิมิตตาหิ-- นามโคตต นั้นเข้ากับ
เรื่อที่เดียว แต่ปจวันนิมิตต ไม่เข้ากับเรื่องไหนทั้งสิ้น เข้าใจว่าจะกินเข้ามา หรือ
คลาดเคลื่อนเลื่อนมาจากศัพท์อะไรอื่น สิ่งเนื่องด้วยชั้นตามที่กล่าวไว้พิเศษแห่ง
ปุพเพนิวาสญาณก็มี โคตร วัณณะ อาหาร สุขทุกข์ และจิตอายุ เท่านั้น

ในอนาคตังสญาณ มีนวัตตพพารมณเหมือนกัน ก็กล่าวแต่ว่า นามโคตต-
ชานนกาล ไม่มีปจวันนิมิตต ด้วยเหตุนี้ ในที่นี้จึงแปลตตปจวันนิมิตต ออก ซึ่งไม่ทำให้
เสียความอะไรเลย

๒. อภ. วิ. ๓๕/๔๑๖

[ทิพพจักขุญาณเป็นไปในอภยธรรม ๔]

ทิพพจักขุญาณ ย่อมเป็นไปในอภยธรรม ๔ โดยเป็นปริตตารมณ
ปัจจุบันนารมณ อชณตตารมณ และพหิทถารมณ เป็นไปอย่างไร ?
ก็ทิพพจักขุญาณนั้น เพราะเหตุที่ทรรูปให้เป็นอภยธรรม และรูปเป็น
ปริตตารมณ เพราะเหตุนี้จึงเป็นปริตตารมณ อนึ่ง เพราะเป็นไปใน
รูปอันมีอยู่ (เฉพาะหน้า) เท่านั้น จึงเป็นปัจจุบันนารมณ ในกาลที่
เห็นรูปอันกำบังมีรูปที่อยู่ในท้องเป็นต้นของตน ก็เป็นอชณตตารมณ
ในกาบที่เห็นรูปคนอื่น ก็เป็นพหิทถารมณแล

ความเป็นไปในอภยธรรม ๔ แห่งทิพพจักขุญาณ บัณชิตพิงทราบ
โดยประการดังกล่าวมาจะนี้

[อนาคตังสญาณเป็นไปในอภยธรรม ๘]

อนาคตังสญาณ ย่อมเป็นไปในอภยธรรม ๘ โดยเป็นปริตตารมณ
มหัคคตารมณ อปปรมาณารมณ มัคคตารมณ อนาคตารมณ อชณตตารมณ
พหิทถารมณ และ นวตตัพพารมณ เป็นไปอย่างไร ? ก็อนาคตังสญาณนั้น
ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ ในอนาคต จักเกิดในกาบาวจรภพ" ก็เป็นปริตตารมณ
ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ในอนาคต จักเกิดในรูปาวจรภพหรืออรูปาวจรภพ" ก็เป็นมหัคคตารมณ
ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ในอนาคต จักทำมรรคให้มีขึ้น จักทำให้แจ้งซึ่งผล"
ก็เป็นอปปรมาณารมณ ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ในอนาคต จักทำ
มรรคให้มีขึ้น " แต่เท่านี้ ก็เป็นมัคคตารมณ

แต่โดยแน่นอนแล้ว อนาคตังสญาณนั้น เป็นอนาคตารมณ์แม้
ในอนาคตารมณ์ทั้งหลายนั้น แม้เจโตปริยญาณก็เป็นอนาคตารมณ์
ได้ก็จริงแล แต่ทว่า เจโตปริยญาณนั้น มีจิตที่เป็นอนาคตภายใน (ระยะ)
๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้นหารู้ขั้นหรือสิ่งที่
เนื่องด้วยขั้นอื่นไปไม่ (แต่) สิ่งอะไร ๆ ในอนาคต ชื่อว่ามีได้
เป็นอารมณ์แห่งอนาคตังสญาณหาไม่ โดยนัยที่กล่าวแล้วในปุพเพ-
นิวาสญาณ

ในกาลที่รู้ว่า "เรา (ในอนาคต) จักเกิดในที่โน้น" ก็เป็น
อหัตตารมณ์ ในกาลที่รู้ว่า "คนโน้น (ในอนาคต) จักเกิดที่โน้น"
ก็เป็นพหิทถารมณ์ ในกาลที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยเช่นว่า "ในอนาคต
พระผู้มีพระภาคเมตเตตยะจักเกิดขึ้น พรหมณ์ชื่อสุพรหมา จักเป็น
พระบิดา พรหมณ์ชื่อพรหมวดี จักเป็นพระมารดาของพระองค์"
ดังนี้ ก็เป็นนวัตตพารมณ์ โดยนัยที่กล่าวแล้วในปุพเพนิวาสญาณ
นั้นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งอนาคตังสญาณ บัณฑิตพึงทราบ
โดยประการที่กล่าวมาดังนี้

[ยถากัมมุปกถุญารเป็นไปในอารมณ์ ๕]

ยถากัมมุปกถุญาน ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ โดยเป็นปริตตารมณ์
มหัคคตารมณ์ อตีตารมณ์ อหัตตารมณ์ และพหิทถารมณ์ เป็นไป
อย่างไร ? ก็ยถากัมมุปกถุญานนั้น ในกาลที่รู้กรรมอันเป็นกามาวจร
ก็เป็นปริตตารมณ์ ในกาลที่รู้กรรมอันเป็นรูปาวจร และอรูปาวจร

ก็เป็นมหัคคตารมณ์ เป็นอดีตารมณ์ เพราะรู้แต่กรรมที่เป็นอดีต
เท่านั้น ในกาบที่รู้กรรมของตนเอง เป็นอัมมัตตารมณ์ ในกาลที่
รู้กรรมของคนอื่น ก็เป็นพหิทถารมณ์แล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๕ แห่งยถากัมมุปกญาณ บัณฑิตพึงทราบ
โดยประการที่กล่าวมาดังนี้

ส่วนว่า ในตอนที่กล่าวถึงอัมมัตตารมณ์และพหิทถารมณ์นี้ คำใด
กล่าวไว้ในโบราณอรรถถาว่า "ยถากัมมุปกญาณเป็นทั้งอัมมัตตา-
รมณ์และพหิทถารมณ์" ดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวด้วยอธิบายว่า ยถา-
กัมมุปกญาณนั้น ในเวลาที่รู้ (กรรม) ภายใน (คือของตน) ตามกาล
(กรรม) ภายนอก (คือของคนอื่น) ตามกาล (หมายความว่าลางคราว
รู้กรรมภายใน ลางคราวรู้กรรมภายนอก ตามที่ตั้งใจจะรู้?) จะ
นับเป็นอัมมัตตพหิทถารมณ์บ้างก็ได้เท่านั้นเองและ

บริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิเทศ

ในปกรณ์พิเศษ ชื่อวิสุทธิธรรม

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปรามิโทษแห่งสาธุชน

ดังนี้

* เกิดปัญหาขึ้นในตอนจบ มหาฐีกาว่าที่อธิบายอย่างนี้ก็หมายความว่าไม่ยอมเพิ่ม
อัมมัตตพหิทถารมณ์เข้าอีกข้อหนึ่ง และก็มีได้หมายความว่าทำสองอย่างนี้ให้มีอารมณ์เป็น
อันเดียวกันด้วย

คิดดูชอบกล จะรู้กรรมทั้งของคนอื่นในคราวเดียวกันบ้างไม่ได้หรือ
เช่นเมื่อตนและใครคนหนึ่งทำกรรมอะไรร่วมกัน แล้วมาได้รู้ผลเช่นเดียวกัน เมื่อ
ทำยถากัมมุปกญาณให้เกิดขึ้นแล้ว ก็รู้ได้ในคราวเดียวกันว่า ตนและใครคนนั้นทำกรรมอะไร
ไว้ด้วยกัน อย่างนี้เป็นอัมมัตตพหิทถารมณ์ ไม่ได้หรือ จะใคร่บริเฉท ก็อัมมัตตารมณ์
พหิทถารมณ์ และอัมมัตตพหิทถารมณ์ (?)